

APAN/ EXTERN 19/2021

AKKERDRANG / 'EEMSTER REVISITED'
REVIEWED / EEN SPITSKLING VAN ROMIGNY-
LHÉRY VUURSTEEN UIT ST. GEERTRUID /
STEENSCULPTUREN; ENKELE GENUANCEERDE
OVERWEGINGEN / 'PREHISTORISCHE' KUNST UIT
DRUNEN / DE VLAARDINGEN-CULTUUR OP DE 'HOOGE
BERG' OP TEXEL / ATTIRAMPAKKAN, EEN KEY-SITE /
DE VENUS VAN MAASTRICHT / WAS AD WOUTERS DE
GROOTSTE VERVALSER VAN ONS LAND? /
WEST-RUNTON 2019 / BOEKBESPREKINGEN

APAN/ EXTERN 19/2021

**AKKERDRANG / 'EEMSTER REVISITED'
REVIEWED / EEN SPITSKLING VAN ROMIGNY-
LHÉRY VUURSTEEN UIT ST. GEERTRUID /
STEENSCULPTUREN; ENKELE GENUANCEERDE
OVERWEGINGEN / 'PREHISTORISCHE' KUNST UIT
DRUNEN / DE VLAARDINGEN-CULTUUR OP DE 'HOOGHE
BERG' OP TEXEL / ATTIRAMPAKKAN, EEN KEY-SITE /
DE VENUS VAN MAASTRICHT / WAS AD WOUTERS DE
GROOTSTE VERVALSER VAN ONS LAND? /
WEST-RUNTON 2019 / BOEKBESPREKINGEN**

Bestuur APAN

Jan Willem van der Drift
Voorzitter
Burgemeester van Laarstraat 7
6267 EV Cadier en Keer
Tel: 043 363 67 01

Klaas Geertsma
Secretaris
Redactieadres APAN/EXTERN
De Savornin Lohmanlaan 12 B
9722 HG Groningen
Tel: 06 37 61 84 40
E-mail APAN:
k.geertsma@home.nl

Evert Ulrich
2e secretaris
Libellestraat 38
7559 BS Hengelo
Tel: 074 277 292 8

Govert van Noort
Penningmeester
Wilsterstraat 18
1791 XS Den Burg (Texel)
Tel: 0222 31 43 72

Pieter Huisman
Bestuurslid
Spreeuwenlaan 35
2566 ZM 's-Gravenhage
Tel: 070 345 96 92

APAN/EXTERN 19 / 2021
ISSN: 0929-175X
Productie en coördinatie: APAN / Klaas Geertsma
Ontwerp en lay-out: Jelmar Geertsma
Print en afwerking: Netzodruk, Groningen

APAN/EXTERN is een uitgave van de Vereniging APAN
Aktieve Praktijk Archeologie Nederland
De Savornin Lohmanlaan 12 B
9722 HG Groningen
T: 06 37 61 84 40
W: www.apanarcheo.nl
E: k.geertsma@home.nl

Verspreiding via leden, abonnementen en losse afname. Gekoppeld aan het lidmaatschap van de APAN, ontvangen leden het blad tegen een sterk gereduceerde prijs.
Alle bijdragen storten op NL92 INGB 0007 8277 19, ten name van: APAN

Kopij kunt u toezenden aan de secretaris, of aan één van de andere bestuursleden. Binnen de APAN is een aantal deskundige leden die u wel wil assisteren, indien u dat wenst, bij het determineren van artefacten en bij het schrijven van stukken. Tekeningen en digitale foto's kunnen worden verzorgd. APAN/EXTERN staat ook open voor bijdragen van beroepsarcheologen. De uitgave APAN/EXTERN geschiedt onder verantwoordelijkheid van het APAN-bestuur. Echter voor de strekking en inhoud van de afzonderlijke artikelen is de schrijver/ster zelf verantwoordelijk. Eerdere uitgaven van de APAN zijn online nog na te bestellen, via www.apanarcheo.nl.

Copyright © 2021 APAN

Kopiëren voor eigen gebruik is toegestaan. Het is natuurlijk beter om gewoon een echt exemplaar aan te schaffen. Citeren uit artikelen mag ook, maar dan wel de bron vermelden.

Inhoudsopgave

4 Akkerdrang – *Evert Ulrich*

Twente / Oppervlaktevondsten / Eigen interpretatie / Glans op het paleolithisch vuursteen / Gidsartefacten / Neolithicum / De vindplaats Losser / Kernen / Werktuigen / Verbrand vuursteen / Eindconclusie

18 ‘Eemster Revisited’ Reviewed – *Pieter Dijkstra*

Inleiding / Onderzoek en vergelijking door het onderzoeksteam / Literatuuronderzoek / De geologische context van de Eemster-vondsten / Het onderzoek door dr. H. Kars / Refitting en gebruikte vuursteen / Fricatieglans / Overige opmerkingen / Conclusie / Dankwoord

32 Een spitskling van Romigny-Lhéry vuursteen uit St. Geertruid – *Anton van der Lee*

36 Steensculpturen; enkele genuanceerde overwegingen – *Anton van der Lee*

Inleiding / De roerige jaren tachtig / De rol van Jan Evert Musch / Toevallige vormen / Fantasten / Enkele algemene principes bij beoordeling van mogelijke steensculpturen / Gereedschap of kunst om de kunst? / Conclusie / Naschrift

42 ‘Prehistorische’ kunst uit Drunen – *Anton van der Lee*

48 De Vlaardingen-cultuur op de ‘Hooge Berg’ op Texel – *Govert van Noort*

Inleiding / Beschrijving van de vindplaats / Cultuuraanwijzing / Oorsprong van de Vlaardingen-cultuur / Verspreiding van de Vlaardingen-cultuur / Het leven van de Vlaardingen-mensen

56 Attirampakkan, een key-site – *Jan Willem van der Drift*

Inleiding / Geologie / Mode-II in Attirampakkan / Mode-III in Attirampakkan / Collectie Bosscher / Tentatieve groepen / Ontwikkeling

67 Errata APAN/Extern 18/2019

68 De venus van Maastricht – *Jan Willem van der Drift*

Inleiding / Grondstof / Microscopisch onderzoek / Snijden en zagen / Doorboren / Kleur en glans / Handmatige vormgeving / Authenticatie / Discussie / Dankwoord

80 Was Ad Wouters de grootste vervalser

van ons land? – *Pieter Dijkstra, Jan Willem van der Drift en Anton van der Lee*

Inleiding / Leraar / Symposium voor Praehistorie / De grote desillusies / Tjerk Vermaning / Micoquien / Bureau-geleerden / Promotieonderzoek / De stuwwallen / Hof van Beroep / Complottheorie / De jaren tachtig / Een laatste poging / Smetvrees / Beeldvorming / Besluit

92 West-Runton 2019 – *Jan Willem van der Drift*

Inleiding / Geologische lagen / Historische ontdekking / Herontdekking / Afslag methodes / Bijkomende argumenten / Mode-I techniek / Onverwachte plek / Dankwoord

98 Boekbesprekingen – *Anton van der Lee*

De zaak Vermaning. Over een markant amateurarcheoloog in Drenthe / Arnold Carmiggelt: ‘Geheimzinnigheid is zijn fort’ Assien Bohmers, 1912-1988

AKKERDRANG

Evert Ulrich

Vooraf in het voor- en najaar, wanneer de akkers braak liggen, zal menig amateurarcheoloog er op uit trekken om vuursteen te gaan zoeken. Een geweldige bezigheid. Belangrijk daarbij is natuurlijk te weten waar je moet zoeken. Dus enige kennis van landschap, grondsoort en ligging is een pre. En uiteraard een goede verstandhouding met de eigenaar van de akker of het stuk land waar je gaat zoeken.

Grotere kampementen van jagers-verzamelaars werden veelal in het najaar opgezet. Dan immers zijn de vruchten en noten rijp. En de pels op z'n mooist. Zittend, rondom het vuur, spatte bij het bewerken van vuursteen regelmatig een stukje of brokje in het vuur. Als vuursteen sterk verhit wordt calcineert het en slaat het wit uit. Dit verbrande witte vuursteen vormt vaak de eerste aanwijzing voor een nederzetting op die plek. Als je geluk hebt vind je daarbij tientallen stukjes vuursteen, veelal afslagen en kernen. En als je veel geluk hebt zijn daaronder ook werktuigen.

Elke steentijdperiode kent zijn eigen stijl van bewerking. Daar aan is het te danken dat je met gidsartefacten, als bijvoorbeeld pijlpunten, er al snel achter kunt komen uit welke periode deze afkomstig zijn. Nu zijn pijlpunten meestal gemakkelijk te herkennen en te plaatsen in een steentijdperiode. Maar wat nu als je er achter komt dat dezelfde plek duizenden jaren achtereen bezocht is geweest door jagers-verzamelaars. Laat vuursteen zich dan ook nog zo gemakkelijk determineren?

Twente

Twente, met zijn geïsoleerd liggende dekzandruggen en stuwwallen, bood de prehistorische jagers-verzamelaars een rijk en gevarieerd landschap. Beekdalen, met beken, die kronkelend daarin hun weg zoeken, gaf hen een ideale habitat om te jagen, te vissen en te verzamelen. En uiteraard om hier voor langere of korte periode hun bivak op te slaan. Dat daar veelvuldig gebruik van werd gemaakt blijkt wel uit het feit dat praktisch alle steentijdperioden hier ruim vertegenwoordigd zijn. Mijn ervaring is, dat ondanks het jarenlange bewerken van het land zoals het ploegen en eggen, het meeste vuursteen nog praktisch op dezelfde plek ligt als waar het destijds werd achtergelaten. De meeste sites in Twente bevinden zich aan de randen van beekdalen, veengebieden en vochtige laagten.

Oppervlaktevondsten

Vrijwel alle vuursteen dat hier in Twente gevonden wordt zijn oppervlaktevondsten. Het voordeel daarvan is dat het gemakkelijk bereikbaar is. Je hoeft het alleen maar op te rapen. Een nadeel is echter de dateerbaarheid. Je mist immers de context van bijvoorbeeld een laag met daarin houtskoolfragmenten of botmateriaal. Materiaal dat vrij gemakkelijk via een c-14 ouderdombepaling te dateren is. Je kunt dus hooguit op basis van typologie een uitspraak doen. In de praktijk is dat soms best lastig. Sommige werktuigen blijven namelijk duizenden jaren dezelfde vorm en functie houden. Gaan we er vervolgens van uit dat werktuigen veelal ter plekke werden vervaardigd dan komt er probleem bij. Want elke streek kent zijn eigen vuursteen voorkomen. De bewerker kon daardoor niets anders doen dan zijn werktuigen daarop aan te passen. Waardoor er tot op zekere hoogte sprake kan zijn van regionale verschillen.

Eigen interpretatie.

Met een mengelmoes aan vuursteen en artefacten uit verschillende periodes die aan het oppervlak verzameld zijn, schuilt nog een gevaar. Namelijk dat er een eigen interpretatie op wordt losgelaten. De

wens is nu eenmaal de vader van de gedachte. Dus loop je al snel het risico dat vuurstenen werktuigen toegekend worden aan de oudste periode. Omdat die nu eenmaal het meest interessant is. Het vormenspectrum nodigt dat ook uit. Want sommige vormen vind je zoals gezegd in praktisch alle steentijdperiodes terug.

Half afgewerkte werktuigen, die daardoor moeilijk te plaatsen zijn, worden door sommigen al snel aan kinderen en leerling steenbewerkers toegeschreven. Maar daar twijfel ik aan. Want in de 25 jaar dat ik stenen zoek heb ik slechts eenmaal een niet afgewerkte pijlpunt gevonden. Dat het daarbij mis ging was geen kinderwerk maar had duidelijk te maken met een vervuiling in het vuursteen. Waar door het tijdens het bewerken verkeerd afsplinterde en daarna ongeschikt was om de pijlpunt af te maken. Dat veel werktuigen mislukten zal eerder te maken hebben gehad met de voorhanden zijnde kwaliteit van het vuursteen dan met de handigheid van de maker. Goede vuursteen laat zich nu eenmaal gemakkelijker bewerken dan vuursteen van een inferieure kwaliteit. En de steenbewerker moest het maar doen met het vuursteen wat ter plekke aanwezig was.

Glans op het paleolithisch vuursteen

“Hoe hoger de glans, hoe ouder het werktuig” is een algemene opvatting binnen de archeologie. Want glans ontstaat door met wind beladen stof- en zanddeeltjes die het vuursteen zandstralen en voorzien van een glans laag, windlak genoemd. En hoe langer het aan het oppervlak gelegen vuursteen daaraan blootgesteld is gesteld, hoe hoger de glans en hoe ouder het werktuig. Klinkt logisch, maar er zijn ook paleolithische werktuigen bekend die geen glans laag bezitten. En hoe zit het dan met de stenen die wel aan het oppervlak hebben gelegen. Windlakkers zoals deze vuurstenen worden genoemd, zijn zowel aan de boven- als onderzijde voorzien van een “glanslaag”. Van de bovenzijde zou je dat kunnen verwachten, omdat daar de wind vrij spel heeft gehad. Maar de onderzijde ligt op de grond en dus buiten bereik van de wind. Daarom moet de oorzaak van glans op het paleolithische vuursteen eerder gezocht worden in een afzetting laag van mineralen als bijvoorbeeld hyaliet.

Gidsartefacten

Artefacten uit het paleolithicum laten zich niet zomaar typologisch indelen. Ja, een amandelvormige vuistbijl kent iedereen wel. Maar het herkennen van schrabbers, boren en bijvoorbeeld stekers uit die vroege periode vereist veel kennis en ervaring. Het is nog een witte vlek met meer vragen dan antwoorden. Sommigen verschuilen zich daarom maar al te graag achter de uitspraak Pseudo artefacten of Incerto facten, (onzeker hoe ontstaan).

Duidelijker wordt het vanaf het laat paleolithicum met het verschijnen van de eerste rendierjagers, onderverdeeld in Hamburg- Creswell- Federmesser en Ahrensburg cultuur, globaal tussen 12.500 en 9700 v.Chr. Opgravingen geven een goed overzicht van de werktuigen. Kerfspitsen van de Hamburgcultuur en steelspitsen van de Ahrensburgcultuur zijn kenmerkende gidsartefacten. Opvallende daarbij is de vaak goede kwaliteit van het vuursteen en artefacten. Aan beide aspecten is in die vroege periode veel zorg besteed. Het mesolithicum, zo'n 9700 – 5300 v.Chr, kenmerkt zich door een drastische klimaatverandering. Het Holocene tijdperk was aangebroken. Ten opzichte van de vorige periode, het Pleistoceen, wordt het langzamerhand warmer. De toendra en steppe maken plaats voor een bosvegetatie. De koud minnende dieren als rendieren verdwijnen naar het Noorden. Hun plek werd successievelijk ingenomen door standwild als edelherten, reeën en bijvoorbeeld wilde varkens. De visvangst stond eveneens hoog aangeschreven en daarnaast werd er

jacht gemaakt op gevogelte als ganzen en eenden. Het zorgde voor een rustige en stabielere leefomgeving. Kenmerkende werktuigen uit het mesolithicum zijn microlithen. Deze relatief kleine vuurstenen werktuigen zijn praktisch overal gelijk van vorm en daardoor goed dateerbaar. Er is wel eens gesuggereerd dat de dichte vegetatie er voor gezorgd heeft dat het vuursteen moeilijker te bereiken was. En dat daardoor de werktuigen in die periode kleiner moesten worden uitgevoerd. Dit zal beslist van invloed zijn geweest. Maar de kwaliteit van het gebruikte vuursteen is soms zo goed dat daar je daar ook wel eens aan kunt twifelen. Het stabiele leven zorgde er in ieder geval voor dat men zorgvuldiger en met meer precisie werktuigen ging maken. Men nam er kennelijk de tijd voor.

Neolithicum

Tussen 5300 – 2000 v. Chr. had jagersbestaan langzamerhand plaatsgemaakt voor een boerenbestaan. Deze verandering ging geleidelijk en er blijven toch nog groepen over die leefden van het jagen en verzamelen. Gejaagd wordt er nog steeds. Ook door degene die zich hier als boer gevestigd heeft. Bij het trechterbeker volk, de hunebedbouwers, wordt daarbij vooral gebruik gemaakt van de transversaalspits. In de klokbekertijd tot aan de bronstijd is de gesteelde spits met weerhaken populair, gevolgd door een spits met holle- of vlakke basis.

De vindplaats Losser

Een site waar ik de laatste jaren regelmatig stenen heb verzameld ligt in de gemeente Losser. De akker bevindt zich de rand van een beekdal en voormalig veengebied, op een hoogte van 51 meter NAP. Het is mijn slechtste akker zei de boer, toen ik daar net kwam zoeken. Om de paar jaar liet hij daarom de akker veranderen in grasland om er na een aantal jaren weer mais op te verbouwen. Het akkercomplex strekt zich uit naar het Noorden en bestaat daar voornamelijk uit keileem en keizand. Het complex wordt zowel aan de oost- als westzijde begrenst door bos. Het meest zuidelijke gedeelte van het akkercomplex grenst aan een beekdal en heeft een ondergrond van dekzand. Het seizoensmatig droogvallen over wellicht duizenden jaren, in combinatie met een zuidwestelijke wind, zorgde er voor dat het opgestoven zand uit het beekdal een gewilde droge plek creëerde voor de prehistorische jagers-verzamelaars en latere boeren. Want in meer dan tien jaar zoeken raapte ik daar duizenden stuks en stukjes vuursteen op, om precies te zijn 13.701.

Onderverdeeld in:	978 kernen	7,13%
	1011 werktuigen	7,37%
	813 klingen/messen	5,93%
	6882 afslagen	50,25%
Verbrand vuursteen:	159 kernen	1,16%
	1810 afslagen	13,21%
	1843 brokken	13,46%
	205 werktuigen	1,49%

Het gevonden vuursteen bestaat voornamelijk uit noordelijk materiaal, destijds aangevoerd door de gletsjers. Onze stuwwallen en keileemgronden in Twente zijn wat dat betreft rijke gronden. Het zal de prehistorische jagers dan ook weinig moeite hebben gekost om hier geschikt vuursteen te vinden.

Bovendien moet het een ideale plek zijn geweest om hier een bivak op te slaan. Zo ideaal zelfs, dat praktisch alle steentijd perioden hier vertegenwoordigd zijn. Het voordeel is dat er relatief veel vuursteen te vinden is. Het nadeel is dat werkelijk alles door elkaar ligt. De vraag is dan ook of je op basis van het gevonden vuursteen uit-

spraken kunt doen over de verschillende perioden. Ik waag het er op.

Kernen

Vuurstenen werktuigen werden veelal gemaakt van klingen en afslagen. Klingen zijn lange en smalle repen vuursteen die met een gerichte slag door de vuursteenbewerker van een vuursteenknol worden geslagen. Afslagen daarentegen kennen een gevarieerdere vorm als smal, breed, dik en dun, ontstaan door minder gerichte slagen. Deze worden eveneens van een vuurstenen knol geslagen. Heeft de afslag of kling een forse slagbult dan is deze met een hard voorwerp afgeslagen, bijvoorbeeld een steen. Heeft het een geringe slagbult dan is het bewerkt met een zacht voorwerp als bijvoorbeeld een stuk gewei of hout. Is de vuursteenknol opgebruikt dan blijft er een rest-kern over. Deze blijft veelal als afval achter op het bivak. Kernen worden dan ook veelvuldig aangetroffen op steentijdsites. In totaal raapte ik er 978 op, onderverdeeld in:

Klingkern met een slagrichting	16	1.63%
Klingkern met twee slagrichtingen	13	1.32%
Piramidale klingkern (schildpadkern)	11	1.12%
Afslagkern (Coincy stijl)	712	72.80%
Klingkern (Montbani stijl)	128	13.08%
Kern (Onbepaald)	33	3.37%
Discoïdale kernen	65	6.64%

Daarnaast vond ik 159 verbrande kernen. Onderverdeeld in:

Klingkern met een slagrichting	6	3,77%
Piramidale klingkern (schildpadkern)	5	3,14%
Afslagkern (coincy stijl)	95	59,74%
Klingkern (Montbani stijl)	23	14,46%
Kern (Onbepaald)	23	14,46%
Discoïdale kernen	7	4,40%

In vele gevallen verraden de negatieven op de kern waarvoor deze als laatste is gebruikt. De gevonden Klingkernen zien er meestal verzorgd uit met evenwijdig lopende banen. Afslagkernen, daarentegen zijn slordiger bewerkt. Het kan er natuurlijk mee te maken hebben gehad dat de steenbewerker alsnog alle moeite deed om er toch een fatsoenlijke afslag of kling vanaf te krijgen. Vooral in het late mesolithicum bewerkt men de vuursteenknol zodanig dat er

Montbani kernen kernen

Discoïdale kernen

een spits toelopende kern ontstaat. Deze zogenoemde Montbani stijl werd voornamelijk toegepast om er zo lang mogelijke klingen van te slaan.

Discoïdale kernen vormen een totaal afwijkende techniek om afslagen te produceren. Gezien de vorm zijn deze veelal alternerend, dus om en om, horizontaal bewerkt. Wat overblijft is een ronde schijf-kern die wellicht in vele gevallen toch nog als schrabber gebruikt is. Dit geldt overigens ook voor vele andere kernen. Discoïdale kernen worden soms (ten onrechte) in het midden paleolithicum geplaatst. Dit komt mede omdat deze een grote gelijkenis vertonen met de levallois kerntjes uit die periode.

Gezien de grote aantallen op de vindplaats Losser, 65 stuks, zijn deze kernen eerder toe te schrijven aan de federmesser groep of aan het vroeg mesolithicum. Afwijkend zijn ook de schildpadkernen. Zoals de naam het al aangeeft zijn deze kernen piramidiaal bewerkt zodat er een schildpadvorm overblijft. Deze kernen worden eveneens in het mesolithicum geplaatst

Werktuigen

In totaal verzamelde ik op de site 1011 geretoucheerde werktuigen verdeeld over:

Spitsen 189 stuks = 18,7% van de werktuigen

Onderverdeeld in:

Spitsen Laat Paleolithicum - Mesolithicum	74
Spitsen Mesolithicum-Neolithicum	73
Spitsen Neolithicum	24
Spitsen transversaal	13
Bladspitsen	5

De 189 spitsen vormen de op een na grootste groep werktuigen. Om de weg niet kwijt te raken in het doolhof van laat paleolithische culturen is het mijns inziens veilig om de oudste spitsen te relateren aan de ferdermessercultuur cq laat paleolithicum/ vroege mesolithicum. De 74 spitsen uit deze groep hebben daarvoor alle kenmerken zoals gebogen en geknikte rug en soms steile retouches. De gemiddelde lengte van deze spitsen ligt rond de 4 cm. Opvallend is dat

Spitsen laat paleo/ vroege mesolithicum

een aantal spitsen voorzien zijn van een kerf. Gekerfde klingen komen voor vanaf de hamburg-cultuur. De vraag blijft of deze spitsen wel als pijl- of andere bewapening gebruikt zijn. Een functie als mes of ander snijwerktuig is evengoed denkbaar. Immers, spitsen waren met name bedoeld als pijlbewapening en de meeste daarvan zullen om die reden vaak niet meer in een bivak te vinden zijn.

Datzelfde geldt voor de 73 microlithische spitsen die qua vorm te plaatsen zijn in het Mesolithicum cq vroege Neolithicum. Een functie van pijlbewapening ligt voor de hand omdat de pijl en boog in die tijd vast ingeburgerd is als jachtwapen. Maar een functie als inzetstuk in bijvoorbeeld een harpoen, pijl of mes is eveneens denkbaar.

De middensteentijd ofwel mesolithicum wordt gekenmerkt door het gebruik van microlieten. Dankzij intensief onderzoek naar deze steentijdperiode is er een goede indeling te maken. Onder de 119 microlieten van deze site zijn praktisch alle vormen aanwezig.

Microlieten 120 stuks = 11,8% van de werktuigen

A-spits (een zijde retouche)	8
B-spits (gedeeltelijk naar punt retouche)	4
C-spits (een zijde + basis retouche)	6
D-spits (twee zijdige retouche)	2
Ongelijkbenige driehoek	11
Segment	8
Smal asymmetrisch trapezium	9
Smal symmetrisch trapezium	7
Breed asymmetrisch trapezium	13
Naalden	13
Stijl geretoucheerde microkling	29
Afgeknotte kling	9
Zonhovenspits	1

- 1: A-spitsen
- 2: Naaldvormige spitsen
- 3: Laatneolitische spitsen
- 4: Transversaal spitsen
- 5: Symmetrisch trapezium

De spitsen uit deze groep, 20 stuks, worden op basis van de aangebrachte retouche verdeeld in A-B-C en D spitsen.

De fraai geretoucheerde ongelijkbenige driehoeken vormen eveneens een kenmerkende groep binnen het mesolithicum. De kleinste van de gevonden driehoeken heeft een lengte van 7 mm en wordt daarom een microdriehoek genoemd. Segmenten kenmerken zich eveneens door een geringe lengte.

Ze zijn duidelijk bedoeld als inzetstuk bijvoorbeeld in een harpoen af ander jachtwapen. Trapezia zijn veelvuldig aanwezig binnen de laat-mesolithische vondstcomplexen. Het is een artefact met een trapezoidale, dus schuine vorm, in principe voorzien van twee geretoucheerde uiteinden.

Zijn de uiteinden gelijk van vorm dan spreekt men over een symmetrisch trapezium. Wijkt een van de uiteinden af dan spreekt men over een asymmetrische trapezium. De uitvoering kan zowel smal als breed zijn. Onder de microlieten vond ik zeven stuks smal symmetrisch, negen smal asymmetrisch en dertien breed asymmetrische trapezia. Naaldvormige spitsen kenmerken zich met een doorlopende retouchering op een of beide zijden. Van de dertien gevonden spitsen meet de grootste 25 mm en de kleinste 10 mm. De retouchering en vorm van deze artefacten laten zien waartoe de vuursteenbewerkers destijds in staat waren. Men moet de beschikking hebben gehad over een geweldige fijne motoriek. Stijl geretoucheerde mikroklingen en afgeknotte klingen laten eveneens zien dat men binnen het mesolithicum veel kennis op het gebied van vuursteenbewerking bezat.

Waarvoor al deze verschillende vormen precies gediend hebben is echter in vele gevallen nog steeds een raadsel.

Duidelijk wordt hun functie het pas in het neolithicum. De 24 spitsen uit deze groep laten wat betreft de interpretatie weinig twijfel toe. Deze kunnen niet anders gemaakt zijn dan voor het gebruik als pijlspits. Vooral de laat-neolithische driedoorn spitsen en late bronstijdspitsen met holle basis en vlakke laten zien dat de prehistorische jager uit die tijd er alles aan deed om de pijl zo effectief mogelijk zijn doel te laten treffen. Transversaalspitsen, eveneens voorkomend binnen het neolithicum, zijn spitsen met een totaal afwijkende vorm. In plaats van een snijdende punt die het lichaam binnendringt, bezit de transversaalspits een brede snede. Deze vorm zorgt er voor dat er bij het aangeschoten dier een “gapende” wond ontstaat. Het grote bloedverlies zorgt er voor dat het dier al snel verzwakt raakt en daardoor een gemakkelijke prooi wordt. Transversaalspitsen komen met name voor in de trechterbekercultuur (Hunebedbouwers).

Schrabbers 387 stuks = 38,27% van de werktuigen

De schrabber is typisch zo'n artefact dat voornamelijk binnen het bivak gebruikt werd, voornamelijk voor de bewerking van huiden. Maar ook voor de bewerking van bot-, hout- en wellicht gewei. In totaal zijn er 387 schrabbers gevonden.

Duimnagel-microschrabbers	28
Ronde eindschrabbers	35
Korte eindschrabbers	34
Lange eindschrabber	1
Zijschrabbers	27
Steelschrabbers	4
Rugschrabbers	19

Holschrabbers	23
Dubbele schrabbers alternerend	6
Dubbele schrabbers	4
Combinatie schrabbers-Stekers	160
Combinatie schrabbers-boren-becs	14
Schrabbers onbepaald	9

Schrabbers zijn in alle steentijdperioden gebruikt en qua vorm en functie vrijwel altijd gelijk gebleven.

Een opvallende groep schrabbers wordt gevormd door de duimnagel-microschrabbers. Alle 28 gevonden microschrabbers hebben een afmeting tussen de 1 en 2 cm. Ze komen vooral voor in het laat neolithicum cq bronstijd. Een andere opvallende groep zijn de combinatiewerktuigen. Maar liefst 160 schrabbers, vormen een combinatie met een steker.

Combinatiewerktuigen komen vrij frequent voor bij de Federmeser-cultuur. Holschrabbers, 23 stuks, werden voornamelijk gebruikt om de pijlschachten mooi rond te schaven en bij andere hout- en botbewerking. Afgezien van het holle gedeelte zijn deze schrabbers meestal gemaakt op eenvoudige stukken vuursteen.

Twee pijlschachtpolijsters behoren tot de zeer zeldzame vondsten. Deze van een overlangs holte voorziene zandstenen, werden gebruikt om de pijlschacht glad te polijsten. Zodat deze een nog betere vlucht zou krijgen.

Stekers 197 stuks = 19,48% van de werktuigen

Net als schrabbers behoren stekers tot het basismateriaal dat voornamelijk werd gebruikt binnen het bivak. De scherpe vlakke kant vormt een ideale beitel waarmee de gebruiker een groef kon “steken” in hout, bot of gewei. Stekers met een afslag worden A-stekers genoemd, waarbij de A voor afslag staat. AA stekers hebben twee tegenoverliggende afslagen. Is er naast het stekergedeelte bewust een retouche aangebracht dan spreekt men over een RA steker (retouche afslagstekker). Het zwaartepunt van het gebruik ligt in het laat paleolithicum. In het mesolithicum neemt het gebruik van stekers geleidelijk af en zijn ze bovendien vaak minder vormgegeven.

De site leverde totaal 197 stekers op waaronder negentien A-stekers, 45 AA-stekers en twintig RA-stekers. Microstekers, ofwel pseudo-burijn, zijn met 48 stuks vertegenwoordigd. Deze kleine stekers zijn voorzien van een kleine beitelvormige kop en in tegenstelling tot de A stekers waarschijnlijk gebruikt voor het lichtere werk. Een aparte groep binnen de stekers vormen de 62 gevonden zinken/becs. (Ik noem ze zo omdat ik er geen andere benaming voor weet.) Hierbij is door een gerichte retouche op het vuursteen een puntig uiteinde aangebracht. In tegenstelling tot boren echter veel minder geproonced. Een functie als boor komt, door de geringe diepte die hiermee te behalen is, daardoor te vervallen. Wat dan precies de functie is geweest blijft gissen maar het aanbrengen van een (on-diepe)groef behoort tot de mogelijkheden.

Drie krombekstekers completeren het aantal stekers. De gevonden krombekstekers zijn voorzien van kromme bek waarmee je een groef kon trekken in plaats van steken. Gezien de grootte van deze werktuigen zijn ze ongetwijfeld gebruikt voor het zwaardere werk.

Boren/ruimers 107 stuks = 10,58% van de werktuigen

Vuurstenen boren zijn ruim aanwezig. Ze werden gedurende de

Ronde eindschrabbers

Duimnagel schrabbbers

steentijd voor allerlei doeleinden gebruikt zoals het doorboren van huid, hout, bot en gewei. Ruimers, zoals de naam het al zegt, werden voornamelijk gebruikt om een geboorde gat ruimer te maken. Van de gevonden 76 boren en 31 ruimers zijn sommigen, vooral de kleinere exemplaren, mooi bewerkt met een functionele retouche. Het merendeel is echter vrij ruw afgewerkt. Het ging daarbij waarschijnlijk alleen maar om het functionele van het werktuig. De retouche kan ook spontaan ontstaan bij het gebruik van bijvoorbeeld een hard materiaal als gewei of been. Men spreekt dan over een gebruikersretouche. Boren en ruimers zijn net als schrabbers en stekers vooral binnen het bivak gebruikt. Exemplaren met een dunne en kwetsbare punt zullen gebruikt zijn bij het doorboren van huid en leer. Die met een steviger punt uiteraard voor harder materiaal. Bij het gebruik als rotatieboor is het denkbaar dat deze geschacht werden in een houten stokje, dat daarna tussen de handen of met behulp van een boog snel rondgedraaid werd. Ook bij het gebruik als priem zou het schachten in een handvat een logische keuze zijn geweest.

Messen 3 stuks = 0,3% van de werktuigen

Een van de mooiste vondsten betreft een prachtig bewerkt mes. Met een lengte van bijna 7,8 cm en breedte van 2 cm. Het kleurverschil laat zien dat dit exemplaar ongetwijfeld geschacht is geweest in een houten of benen handvat. Daarbij is vating in een stuk gewei eveneens denkbaar. In tegenstelling tot twee andere gevonden exemplaren is dit mes puntgaaf. Messen als deze zijn veelal geïmporteerd uit landen waar kwalitatief goed vuursteen voorhanden was. Te denken valt aan Denemarken of Noord Duitsland. Met name rond het schiereiland Rügen is kwalitatief goed vuursteen te vinden afkomstig uit de daar aanwezige krijtrotsen.

Het vuursteen dat hier in Twente ter plekke te vinden is met de vele vorstschuren minder geschikt om er dergelijke grote werktuigen van te maken.

Bijl

In de tien jaar dat ik op de akker heb gezocht heeft de boer slechts eenmaal aardappelen verbouwd. De rest van de teelt bestond voornamelijk uit mais. Tijdens het aardappelrooien, dat machinaal gebeurde, komen ook stenen mee naar boven. Deze worden op de transportband uit gesorteerd en veelal naast het bouwland gedeponeerd. In een van die steenbulten vond ik een prachtige bijl, een zogenoemde fels-rechteckbeil. De geslepen bijl is gemaakt van groensteen (diabaas?). De lengte is 7,5 cm, de breedte van de snede is 5 cm. De snede is licht beschadigd. Deze bijlen worden qua ouderdom veelal aan de trechterbeker- cq aan de enkelgrafcultuur toegeschreven. Qua effectiviteit deden de stenen bijlen overigens niet onder voor de latere Bronzen en nog latere IJzeren exemplaren.

Kern-afslagbijltjes 6 stuks = 0,6% van de werktuigen

Onder de zes gevonden kern-afslag bijltjes is bij vier exemplaren de snede op een z.g. trancetslag gemaakt. Deze trancetslag wordt verkregen door op het uiteinde van de kernbijl een dwarsslag aan te brengen. Kernbijlen komen met name voor in een laat-mesolithische context, maar er zijn aanwijzingen dat ze ook ouder kunnen zijn. Kern-afslag bijlen werden meestal in een houder van hout of gewei gevat. Uit experimenten blijkt dat het een effectief hulpmiddel was bij houtbewerking.

Oker

Hematiet of oker werd in de prehistorie gebruikt als kleurmiddel, voor ritueel gebruik en als lichaamsversiering. De oudste aanwij-

zing in Nederland voor het gebruik van oker is gevonden bij opgravingen op een Neanderthaler site in de Belvédère groeve ten noorden van Maastricht, in de 70er jaren van de vorige eeuw. Oker vind je ook terug in grottschilderingen. In latere boerenculturen wordt de kleurstof gebruikt voor de versiering van aardewerk. Bij lichaamsversiering zal het eveneens een grote rol hebben gespeeld. Tot op de dag van vandaag worden vooral bij sommige sportwedstrijden pigmentstrepen gebruikt om aan te tonen dat de sporter bereid is om tot het uiterste te gaan. Op de site vond ik vier stukken rode oker waarbij op drie stukken duidelijk sporen aanwezig zijn van een wrijfvlak.

Klop- en slagstenen

De gebruikte klop- en slagstenen zijn voornamelijk van kwartsitische zandsteen. De zachtheid van de steen absorbeert de schok die bijvoorbeeld ontstaat bij het slaan op vuursteen. Hetzelfde effect ontstaat wanneer vuursteen bewerkt wordt met behulp van een geweistang. Ook die zorgt er voor dat de kracht weg kan vloeien zodat er een mooie gerichte afslag of kling ontstaat. Het verschil is eveneens af te lezen op de afslagen en klingen. Een geprononceerde slagbobbeld geeft aan dat er met hard materiaal geslagen is. Een minder geprononceerde slagbobbeld geeft aan dat er gebruik is gemaakt van een zachter slagmateriaal. Het kenmerk van een klopsteen is dat deze vaak "lekker" in de hand ligt. Het gebutste gedeelte bevindt zich meestal op de plek waar je het, gezien de ligging in de hand, ook zou vermoeden.

In mijn zoektocht op de site heb ik tientallen kleine en grotere klopstenen gevonden. Het mooiste exemplaar is helemaal rondom gebutst en zowel aan de boven- als onderzijde vlak geslepen.

Verbrand vuursteen.

Vuursteen kan op vele manieren in het bivak gekomen zijn bijvoorbeeld door het ter plekke te verzamelen, van elders mee te nemen of door ruilhandel verkregen. Verbrand vuursteen daarentegen kan maar op een plek ontstaan zijn en dat is in het bivak zelf. De vraag is of het verbrande vuursteen een ander beeld geeft dan het regulier gevonden vuursteen.

Vanaf het begin van mijn zoektocht heb ik al het verbrande vuursteen verzameld. Verbrand vuursteen valt door de witte kleur ook het meeste op, en vormt vaak de eerste indicatie dat er op die plek een bivak moet zijn geweest. Vuur vormde in zo'n bivak een belangrijke element.

Niet alleen voor de warmte en de bereiding van maaltijden maar ook om roofdieren op afstand te houden. De vuurplaats was daarom een niet alleen een sociale, maar ook een centrale plek. Rond het vuur werden werkzaamheden verricht waaronder ongetwijfeld ook vuursteenbewerking.

Kijken we naar de verhouding dan levert dat het volgende beeld op:

159 verbrande kernen	7%
1810 verbrande afslagen	83%
205 verbrande werktuigen	10%

De brokken laat ik buiten beschouwing omdat ik die bij het onverbrande vuursteen niet heb verzameld.

Verbrande kernen

Praktisch alle typen kernen zijn vertegenwoordigd behalve de

klingkern met twee slagrichtingen. Hiervan zijn er op de gehele vindplaats ook maar weinig van gevonden, namelijk totaal dertien stuks. We kunnen er dus vanuit gaan dat qua kernen praktisch alle periodes vertegenwoordigd zijn.

In verhouding met alle gevonden kernen betekent dat 14% bewust of onbewust in het vuur zijn terechtgekomen.

Naar alle waarschijnlijkheid tijdens of na de vuursteenbewerking. Als vervolgens de afslagen (1810) gedeeld worden door het aantal kernen (159) dan zijn er tijdens de bewerking van elk van deze kernen minimaal elf afslagen in het vuur zijn beland.

Trekken we de lijn door dan heeft elke kern minimaal één artefact en één kling opgeleverd.

Bij de reguliere kernen (978) en afslagen (6882) leverde elke kern minimaal zeven afslagen op. En bovendien minimaal één artefact en één kling. Toch wel een opmerkelijke overeenkomst.

Verbrande Afslagen en werktuigen

Vergelijken we de verbrande afslagen (1810) met de verbrande werktuigen (205) dan is de verhouding werktuigen 10%. Bij de reguliere afslagen (6882) en werktuigen (1011) is dat 12%.

Ook hierbij liggen de verschillen niet echt ver uit elkaar.

Alle verbrande werktuigen vertonen min of meer gebreken. Of deze ontstaan zijn tijdens de bewerking of door de aantasting van het vuur is niet na te gaan. Ook hierbij zie ik geen gevolgen van onafgemaakte werktuigen in de zin van leerling steenbewerkers of kinderkwerk. Met 26 stuks vormen de spitsen de hoofdmoot van de verbrande werktuigen. Gevolgd door de schrabbers 21 stuks en trapezia zeven stuks. Stekers en boren sluiten de rij met elk vijf stuks. Vermeldingswaardig zijn de verbrande klingen en klingachtige, namelijk 150 stuks.

Frappant is dat bij de verbrande steelschrabbers een (steel)vorm voorkomt die ik tot nu toe niet bij de reguliere schrabbers heb kunnen ontdekken.

Het brede spectrum van verbrande artefacten toont in ieder geval aan dat er rond het kampvuur activiteiten plaatsvonden van allerlei aard. Misschien wel voornamelijk tijdens de koudste periode. Hoe en waarom de kernen, afslagen en werktuigen in het vuur terecht zijn gekomen blijft gissen. Misschien wel uit teleurstelling of nijdigheid na het mislukken. Of om de goden zo nu en dan gunstig te stemmen.

Eindconclusie.

De grote vuurstenen spitsen in combinatie met de grote hoeveelheid combinatie-schrabbers en stekers duiden er op dat de site waarschijnlijk voor het eerst bezocht is in het laat paleolithicum (Federmessercultuur). Hoewel in enkele gevallen een datering in de Ahrensburg-traditie niet valt uit te sluiten. Het daarop volgende mesolithicum vormt echter het zwaartepunt van de site. De aanwezigheid van zowel de A, B, C als D spitsen en de latere microlieten als trapezia rechtvaardigen dat gedurende het hele mesolithicum de site regelmatig "bezet" moet zijn geweest. De dominantie van het mesolithische vuursteen is eveneens te verklaren uit het feit dat waarschijnlijk alleen de top van het laat-paleo niveau is aangeploegd.

De vondst van transversaal- en driedoorn spitsen bewijzen dat de site in trek is gebleven, wellicht ook bij de eerste boeren. Een klein aantal gevonden scherven van handgevormd aardewerk, waaronder een wikkeldraadscherfje, bevestigen deze theorie.

Het totale spectrum is typisch voor Twente. Een hoge zandrug en een lichte zandbodem met bewoning vanaf het laat paleolithicum tot en met de vroege (of midden) bronstijd. Daarna houdt het schijnbaar op. Vergelijkbare sites zijn te vinden in Agelo, Reutum, Hasselo-Oosterveld en Delden-Buren. Het gaat hierbij om een vrij schrale zandgrond. Soms liggen er op dit soort ruggen dan nog urnenvelden, maar zelden vindt men daar IJzertijd bewoning.

De boer, die dit land bewerkte, is inmiddels naar elders vertrokken (Drenthe) De akker is daarna al jaren in gebruik als grasland. Wordt deze omgeploegd dan kan er hooguit een paar dagen worden gezocht. Mits het weer natuurlijk meespeelt, want een flinke regenbui is onontbeerlijk bij het zoeken naar stenen. De akker lijkt schier onuitputtelijk. Er is daar mijns inziens nog voldoende vuursteen te vinden. Of dat in de toekomst het beeld zal veranderen blijft de vraag. Een opgraving op de site zou het antwoord daarop kunnen geven.

Tot die tijd zal ik de vindplaats regelmatig bezoeken om te kijken of er gezocht kan worden. Want als de kans zich voordoet dan ben ik daar uiteraard weer te vinden. Akkerdrang noemt mijn dochter dat.

Met dank aan Drs. Huub Scholte Lubberdink voor zijn adviezen en commentaar.

Literatuur:

Vuursteen verzameld. Nederlandse Archeologische rapporten 050 ISBN/EAN 9789057992506 / *Vuurstenen werktuigen Technologie op het scherpst van de snede* ISBN/EAN 9789088900433 / *De steentijd van Nederland* Stichting Archeologie, 2005 ISBN/EAN 9080714925 / *Vakmanschap in vuursteen.* Provinciaal Museum van Drenthe Jaap Beuker 1983

Pijlschachtpolijsters

Zinken/bees

Krombekstekers

AA-stekers

Ruimers

Boren

Fels-rechteckbeil

Messen

Hematiet/oker

Kern-afslag bijltjes

Klopsteen, kwartsitische zandsteen kwar

Verbrand vuursteen

Verbrande kernen

Verbrande spitsen

'EEMSTER REVISITED' REVIEWED

Pieter Dijkstra

Commentaar op wetenschapsfilosofie,
logica en onzin van gespecialiseerde beroepsarcheologen bij een vondstmelding

Inleiding

In 2004 verscheen in de Nieuwe Drentse Volksalmanak een artikel van de heren Roebroeks, Kars, Niekus en Rensink over de vondsten van Eemster (Roebroeks et al., 2004). Deze vondsten zijn gedaan ná het overlijden van Tjerk Vermaning en werden gemeld door J. Glimmerveen aan de provinciale archeoloog van Drenthe, dr. W.A.B. van der Sanden. In het artikel komen de auteurs tot de slotsom dat de vondsten “uit recent vervaardigde artefacten bestaan en dat er dus geen sprake is van een archeologische vindplaats” (Roebroeks et al., 2004, 109). De auteurs hebben naar aanleiding van de vondstmelding en op verzoek van Van der Sanden een onderzoek ingesteld naar de waarde van de vindplaats Eemster, omdat deze staat aangegeven op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) van Drenthe.

Voor de gemiddelde lezer van de Drentse Volksalmanak kan het negatieve oordeel over de vondsten een logisch lijkende conclusie zijn. Voor sommigen kan het ook een opluchting betekenen, omdat er nu eindelijk een einde lijkt te zijn gekomen aan het nietes-welles spelletje over de sinds 1975 voortslappende vraag over de echtheid van een aantal door Vermaning, in de bewogen jaren 1965–1975 aan het licht gebrachte concentraties stenen artefacten (Van der Lee, 2004/2005).

Men kan echter ook twijfels hebben bij het onderzoek en uitkomsten daarvan. Zo is de al lange tijd gangbare en tegenwoordig in de Kwaliteitsnorm voor de Nederlandse Archeologie vereiste procedure voor de aardstelling van archeologische vindplaatsen is bij het onderzoek in Eemster niet gevolgd¹. Naar de mening van de auteur zijn de gerenommeerde onderzoekers hapsnap en daarmee onverantwoord te werk gegaan, waardoor geen recht wordt gedaan aan de vondstmelding van Glimmerveen en de vindplaats Eemster verloren dreigt te gaan.

In deze bijdrage zal worden getracht, de publicatie van W. Roebroeks en medeauteurs kritisch te analyseren om vast te stellen wat zij nu wél en niet hebben proberen te verduidelijken. Relevante gegevens over eerder onderzoek van H. Kars worden hieraan toegevoegd (Zie Dijkstra 1995).

¹ Sinds april 2005 is versie 2.2 van de KNA van kracht. Deze KNA kan geraadpleegd worden op de website van de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB) : www.sikb.nl

Onderzoek en vergelijking door het onderzoeksteam

De door het onderzoeksteam willekeurig aan de oppervlakte verzamelde stukken vuursteen worden door hen vergeleken met de door T. Vermaning gevonden artefacten van de groep Eemster. Hierbij rijst de vraag wat ze vergeleken hebben.

- A.1. Hun vergelijking is gebaseerd op een samenraapsel van vuursteensoorten uit de bouwvoor, die uit oorspronkelijk verschillende niveaus afkomstig zijn. De vuurstenen zijn dus niet op een stratigrafische wijze verzameld.
- 2.1 Bij de aangetroffen soorten vuursteen zijn afrondingen, verkleuringen en diverse glanskenmerken aanwezig. (Roebroeks et al., 2004, 107).
- 2.2 Bij werktuigen die door de prehistorische mens zijn vervaardigd, is dikwijls eerst de oude korst (dit is de oude verweringslaag) verwijderd, voordat het stuk werd afgewerkt tot een eindproduct. Deze bijproducten, die in het beginstadium van vuursteenbewerking “vervaardigd” zijn, werden later als het ware in het keileem “geconserveerd”: holtten, scheuren en hinge-negatieven raakten opgevuld en bleven zo gevrijwaard van kleur /glanspatina en krassen. Al vóór de eigenlijke bewerking van het vuursteen is dus al differentiatie ontstaan. Zogenaamde mantelafslagen, zoals decortificatieafslagen en productieafslagen zijn niet vergelijkbaar met onbewerkte, aan de oppervlakte verzamelde natuurlijke stukken vuursteen. Bovendien zijn aan de oppervlakte verzamelde stukken vuursteen uit verscheidene perioden afkomstig, waardoor deze ook nog eens onderling grote verschillen vertonen.
- 2.3 Artefacten, door allerlei geostratigrafische momenten aan de oppervlakte aangetroffen, hebben dikwijls oppervlakteveranderingen (zie Roebroeks et al., 2004, blz. 107, afb. 2 en 3). Deze zogenaamde oppervlaktemodificaties zijn door D. Stapert onderzocht (Stapert, 1976). Wanneer en hoe deze veranderingen op de stenen zijn ontstaan is niet aan een specifieke periode gebonden en ze behoeven ook lang niet altijd hetzelfde te zijn als bij stukken uit een gesloten/ afgedekt geologisch en stratigrafisch niveau. Maar een aantal van Stapert’s “ouderdomskenmerken”, zoals afrondingen en frictieglans zijn zeer interessant: als deze kenmerken worden aangetroffen op de artefacten die hier ter discussie staan, dan pleit dat voor de echtheid ervan.

W. Roebroeks en zijn collega’s stellen dat de door hen genoemde oppervlakteveranderingen kenmerkend zijn voor een herkomst uit het keizand. Dit is echter volgens Stapert geen wet van Meden en Perzen (Stapert 1976, 39, tabel 1). Keizand heeft er in wezen niets mee te

maken: de verschijnselen kunnen even goed in andere delen van Nederland ontstaan, daar waar dezelfde geologische omstandigheden aan de oppervlakte of dicht aan de oppervlakte aanwezig zijn. Artefacten die niet aan de oppervlakte of dicht aan de oppervlakte liggen, kunnen meters diep ingebed zijn, zoals in de Belvédère (Roebroeks, 1988) en ze zijn daarom niet bedekt met kleur- en/of glanspatina: het uiterlijk oogt vers.

B.1. In de diepere holten van de artefacten uit Eemster bevindt zich keileem en/of keizand. Dit keileem/keizand laat zich bijna niet verwijderen; ze heeft een hoge hechtwaarde.

1.2 Wanneer de Eemstervondsten afgedekt zijn geraakt door latere afzettingen en ze worden dan een periode onderhevig aan een regime van permafrost, dan laat zich raden wat er gebeurt. De ondergrond is permanent bevroren en in de zomer ontdooit de bovenlaag, maar het water kan niet wegzakken in de bevroren ondergrond, zodat er een van water verzadigd pakket ontstaat. Wanneer in het najaar de top van de ontdooide laag weer befrist, dan wordt tijdelijk een ontdooide, en van water verzadigde laag opgesloten tussen twee bevroren pakketten. Het water zet uit in het traject tussen $+4^{\circ}\text{C}$ en 0°C , maar daarvoor is onvoldoende ruimte aanwezig en als gevolg daarvan ontstaat cryoturbatie. De opgesloten ontdooide laag komt in beweging en de artefacten die zich in die laag bevinden schuren tegen de permafrostlaag en de bevroren bovenlaag. De sporen van cryoturbatie die zichtbaar zijn in de profielen (fig. 1 en 2), maken duidelijk wat er met de “verser” ogende artefacten gebeurd kan zijn, vooral met de uitstekende hogere delen en randen van de stenen. Mogelijk heeft dat na het Eemien plaats gevonden.

1.3 Door middel van experimenten is vastgesteld, ook door de auteur van dit artikel, wat dit voor consequenties heeft voor ribben, randen en andere uitstekende delen van een artefact. Tijdens het schuren van een zelfgemaakte biface op een bevroren ondergrond werd na verloop van tijd de matrix modderig. Er werden drie gradaties korrelige zanden (waaronder keizand) gebruikt en leem. Voordat het grondmonster zachter werd, waren de ribben al licht afgerond, zoals te zien was met behulp van een 24x vergrotende binoculair. De uitstekende delen van de vuistbijl waren toen al zwaarder afgerond en er vertoonden zich grove krassen. Nadat de matrix overging in modder werden de al afgeronde delen fijner en gladder van uiterlijk. Onder de microscoop (vergroting 12x) was dat duidelijk zichtbaar. Er waren tijdens de proeven delen van ribben afgeplakt, waardoor het contrast tussen het afgeronde en niet-afgeronde gedeelte werd geaccentueerd. De mate van afronding kan per site verschillen, afhankelijk van factoren als de duur van de cryoturbatie, het verschil in zomer- en wintertemperatuur en de samenstelling van de bodem. De auteur heeft geprobeerd de afrondingen op de ribben van de zelfgemaakte vuistbijl met behulp van een fijne korrel korundschijfje te imiteren, maar die proef leverde meer afplatting dan een vloeiende afronding op.

Literatuuronderzoek

De auteurs van de gewraakte publicatie over de vondstmelding van Eemster, met name H. Kars, verklaren dat ze niet bekend zijn met het fenomeen van de afgeronde ribben, “noch van andere gebieden”. Nu hamert prof. dr. W. Roebroeks tijdens colleges steeds op het belang van gedegen literatuuronderzoek als essentieel onderdeel van wetenschappelijk onderzoek. Ook in zijn publicatie *Oermensen in Nederland* (Roebroeks 1990) verwoordt hij de noodzaak van bronnenstudie. Zijn kritiek op anderen over gebrekkig literatuuronderzoek wordt echter pijnlijk, in het licht van het verschijnsel “afrondingen”. Gelukkig kan hij de pijn in dit geval delen met de medeauteurs; gedeelde smart is halve smart...

Ons literatuuronderzoek leidde tot verrassende parallellen. In een eerder door de auteur gepubliceerd artikel, waarin ook de monsters van het onderzoek van H. Kars in Eemster zijn gepubliceerd, werd al verwezen naar François Bordes (*Zie Dijkstra, 1995*). Diens bevindingen worden aangevuld met vergelijkbare bronnen zoals J. Wymer: *Lower Palaeolithic Archaeology in Britain* uit 1968 en het in 1981 gepubliceerde: *The Lower and Middle Palaeolithic Periods in Britain* van D. Roe.

Wymer beschrijft de uiterlijke kenmerken van artefacten, zoals kleurpatina's en bij de toestand van de artefacten onderscheidt hij licht gerold, zwaarder gerold en “abraded” (Wymer, 1968). Hij illustreert een en ander met foto's en vermeldt de mate waarin de artefacten zijn “beschadigd”. Hij noemt in dit verband de volgende vindplaatsen:

- Boy Hill, Rotherfield Highlands, Rotherfield Peppard Pit en Rotherfield Farm pit.
- In de Thames Valley: Cannon Court Farm Pit, Furze Platt, Caversham en Benson.
- In de omgeving van Oxford: Wolvergata Channel.

- In Newbarry District: Roebuck-Grovelands (Pit), Butt's Hill (Pit) en Taplow.
- Typische terrassen sites zoals Wrexham en Farnham Royal.

Derek Roe (1981) vermeldt andere sites zoals:

- High Lodge, Derbyshire, Kent's cavern, Newbury Encote Gate pit.
- In de Thames valley: Reading.
- In Suffolk: Caversham Hill, Warren Hill

In Bosinski 1967:

- Döhren, Woltersdorf, Medingen, Rethen, Leinsweiler, Erzenhausen, Ober- en Unterising. Balve, Inheiden, en Achenheim.

Franse vindplaatsen; er bestaan in Frankrijk twee types vindplaatsen waar dergelijke afgeronde ribben en randen eveneens kunnen voorkomen. Allereerst zijn er de vindplaatsen waar de artefacten beschadigd c.q. afgerond werden door A) cryoturbate omstandigheden en B) doordat de stukken over bevroren bodems werden geschuurd door gelifluctie.

De vindplaatsen die onder A) vallen zijn de vindplaatsen *Pech de L'Azé* I en II en *Combe Grenal*. Vele vondsten die buiten de bescherming van de abri lagen hebben met name bovengenoemde verschijnselen.

Over de vindplaats *Pech de L'Azé* zegt F. Bordes (1972) het volgende: "*Layer 9 yielded 330 artefacts, ... the flakes and tools were often cryoturbated and difficult to characterize, except for the bifaces*".

In een ander deel beschrijft Bordes: "*The cryoturbated part (called 4d) ... contains a lot of tools but it is not possible to say much about them, since they were heavily battered and bruised by the formation of polygonal soil the edges of the flakes have been powerfully crushed and most of the time the true retouches have been obliterated and pseudo retouches cover them, see (Fig 19 – 1972)*".

Over de vindplaats *Combe Grenal*, eveneens een abri, schrijft F. Bordes (1972) het volgende: "*In layer 39 the implements have been battered subsequently by cryoturbation ...*"

Met name over de typisch Mousterien zegt hij: "*It is mixed with rounded éboulis rounded by cryoturbation ... many of the flakes and bones are crushed too*".

Het gaat over de lagen C8, C9, 4C2 en 4D van de site *Pech de L'Azé* en de lagen couche C1, Cp, en Cb van de site *Combe Grenal*.

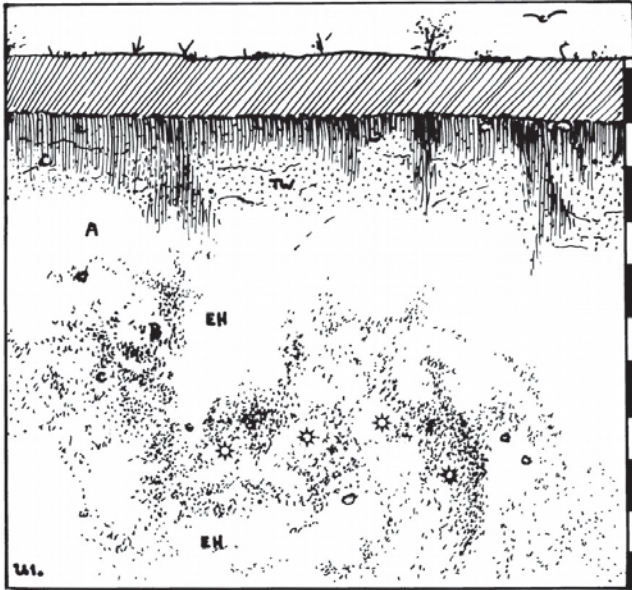
Onder B) worden met name de openluchtstations bedoeld, n.l. in de *Charente* de vindplaats in de omgeving van *Angoulême*, in de departementen van o.a. *Les Landes* de vindplaatsen *Mousoué* en *Barut*, in *Basse Pyrénées* de vindplaats *Olha*, in de *Haute Garonne* *Gensac* en *Lavallette Grenada* en in de *Dordogne* *Plazac*, *Bars*, *les Planes* en *Thenon*.

Het is duidelijk welke oorzaken Bordes toeschrijft aan afgeronde ribben en randen/zijkanten van dergelijke artefacten.

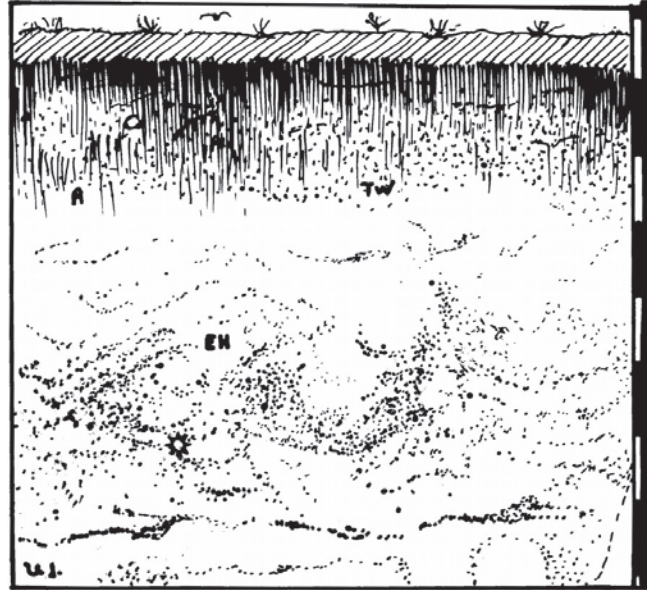
Uit bovenstaande verklaringen, over de "*bruised en crushed edges*" van de aangetroffen artefacten door F. Bordes 1972 gedaan, blijkt dat er een juiste en wetenschappelijke visie wordt gegeven over de ontstane slijpsoren op ribben en zijkanten uit diverse Franse vindplaatsen. Wanneer we deze feiten vergelijken met die van de artefacten uit Eemster dan kunnen we niet anders constateren dan dat deze dezelfde habitus hebben als die van de bovengenoemde Franse vindplaatsen, *Pech de L'Azé* en *Combe Grenal*.

Niekus verklaarde in een Tv-uitzending waarom de Vermaning stukken eigenlijk vervalsingen zijn; Niekus op 05-07-2018: "*Je kunt er nog geen sinaasappel mee doorsnijden*"! In één ding heeft Niekus wel gelijk als het met name gaat over het stompe uiterlijk, want in de periode van de Neanderthalers in Noordwest-Europa groeiden ten ene male in die tijd geen sinaasappels in Drenthe.

In totaal gaat het, afgaande van de door G. Bosinski gepubliceerde stukken, om ten minste 22 stuks artefacten, afkomstig uit 10 verschillende vindplaatsen, die afgeronde ribben bezitten. Eveneens opvallend is dat ook in het West-Duitse deel zelfs erg lompe of dik uitgevallen bifaces worden afgebeeld. Deze kunnen tevens waargenomen op de bekende vindplaatsen als *Salzgitter Lebenstedt*, *Balve*, *Beulshaven*, *Medingen*, *Ramingen*, *Geismar*, *Rheijdt*, *Hochdal*, *Bad Godesberg*, *Lippenstadt* en *Scheessel*.

Figuur 1 Profiel 1 in 1982 door Wouters.

Figuur 2 Profiel 2 in 1986 door Dijkstra.

Alle bovenvermelde vindplaatsen zijn oud- en middenpaleolithisch, elk met hun eigen geologische omstandigheden. Maar waar het om draait: al die sites leverden artefacten met afgeronde ribben in verschillende gradaties op.

Het geheugen van W. Roebroeks laat hem in de steek als het gaat om afgeronde ribben. In zijn dissertatie vermeldt hij op blz. 25 en blz. 107 (fig. 121), welke artefacten uit zijn eigen opgraving in de groeve *Belvédère* dit verschijnsel vertonen (Roebroeks, 1988).

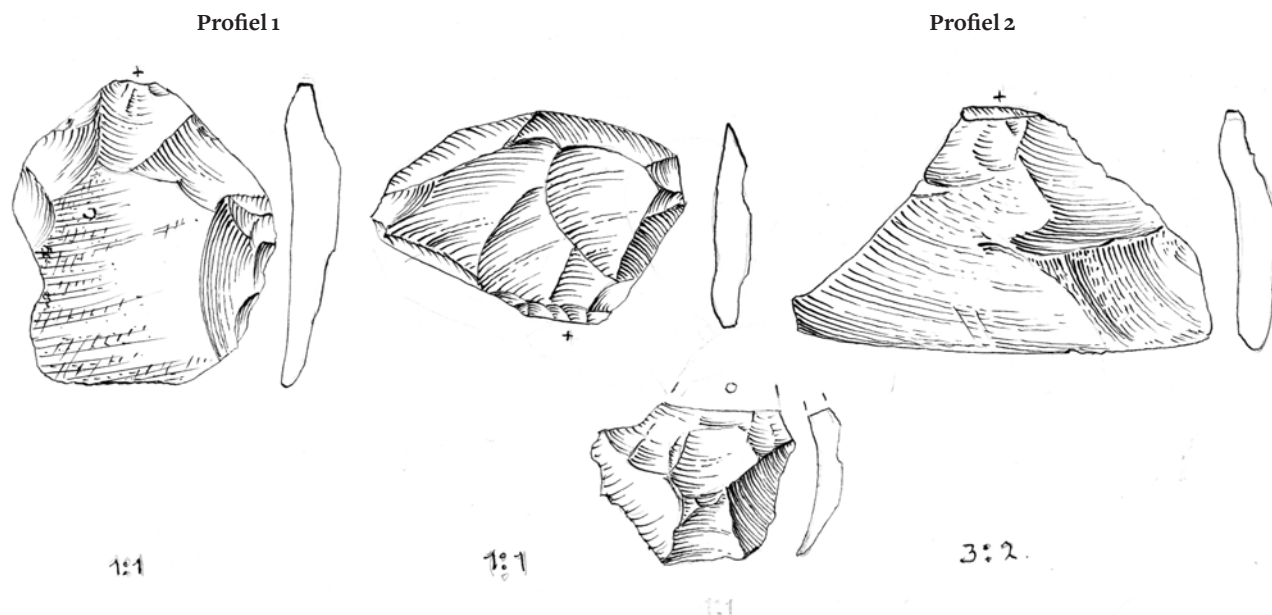
Een ander aspect waarop door de auteurs (Roebroeks et al., 2004) wordt ingegaan is wat zij “vrij doffe zijdeglans” noemen. D. Stapert zegt dat alle stukken van Tjerk Vermaning de door hem als “ouderdomskenmerken” aangeduide verschijnselen missen. In dit licht is de opmerking van de vier onderzoekers enigszins merkwaardig, maar ze geven als verklaring dat “in het algemeen het aantal oppervlaktekenmerken, veroorzaakt door verwerking, naar beneden afneemt”. En dan schrijven ze: “Relevant is dat vuursteen verzameld uit het keileem op de monsterlocaties altijd een vrij uniforme zijdeglans vertoont. Op alle vuursteen uit de hogere delen van het bodemprofiel komen daar andere kenmerken bij”. Een curieuze constatering. Ze hadden zich dan immers onmiddellijk moeten afvragen, hoe die stenen van Vermaning, die naar hun bewering recent zouden zijn vervaardigd, nota bene zelfs uit “zuidelijke vuursteen”, aan die voor de diepere niveaus zo typerende “doffe zijdeglans” van de Eemster site zijn gekomen. Methodisch is hun vergelijking ook geen hoogstandje, want wat vergelijken ze nu eigenlijk? Willekeurige stukken vuursteen uit het bovenste niveau in een gestoorde context en afkomstig uit verschillende niveaus worden vergeleken met artefacten van T. Vermaning en van latere vindsters.

De Rijks Geologische Dienst vermeldt dat in de Formaties van Twente en Eindhoven altijd diverse formaten van stenen voorkomen. En wat de vier auteurs “verser” noemen wordt niet onderbouwd door bijvoorbeeld de afsplinteringsmethode, waarbij door het afslaan van een scherfje het contrast tussen “binnenkant” en oppervlak van een steen als gevolg van kleur- en/of glanspatina goed zichtbaar wordt. Ze hebben verzuimd grondmonsters te nemen van de lagen onder de bouwvoor. Ze zijn zelfs helemaal niet de grond ingegaan met behulp van het bij opgravingen meest gebruikte hulpmiddel: de schop. Op deze manier konden ze alleen maar appels met peren vergelijken op basis van de kenmerken dat ze beide aan een boom groeien en beide eetbaar zijn.

De geologische context van de Eemster-vondsten.

In deze paragraaf zal de situatie geschetst worden waarin W. Roebroeks en zijn collega's hun observaties hebben gedaan c.q. hun onderzoek hebben verricht naar aanleiding van de vondstmelding van J. Glimmerveen en op verzoek van de provinciale archeoloog van Drenthe. In een later stadium hebben zij ook de vondsten uit de Eemster-collectie van de APAN onderzocht.

Om de geomorfologische situatie te verduidelijken verwijzen we naar twee profielen (fig.

Figuur 3 Eerste 2 afslagen uit profiel 1. Afslag 3 uit profiel 2 gestoken door P. Dijkstra in het bijzijn van Dr. H. Kars en Prof. Dr. L. Jansen.

1 en 2). Het ene profiel (fig. 1) is door A. Wouters gemaakt in 1982. Hierin bevonden zich enkele artefacten in stratigrafisch verband. Het ander profiel (fig. 2) is in augustus 1986 gemaakt door de auteur van dit artikel. Hierin bevond zich een kleine afslag².

In de toelichting op de Geologische Kaart 1:50.000 van de Rijks Geologische Dienst (*Zagwijn & Van Staalduinen*, 1975) lezen we dat Drenthe en vooral het gebied rond Eemster bedekt was met uit Scandinavië afkomstig landijs van het Saalien (ca. 125.000 – ca. 105.000, stadium E). Onder het landijs werd keileem gevormd. Dit bestaat uit leemhoudende grove zanden, waarin ook oudere materialen door grondmorenes zijn opgenomen. Het keileem werd na de ijsafzetting door smeltwaterafzettingen doorsneden. Daar overheen komen later andere afzettingen zoals de Formatie van Bortel (voormalige Formatie van Twente en Eindhoven)³, in de laatste kunnen zich talrijke cryoturbate verstoringen bevinden, als gevolg waarvan verschillende afzettingen vermengd kunnen zijn. De stratigrafische opbouw van de twee profielen is als volgt:

- A) De bouwvoor met een dikte van ca. 10-30 cm.
- B) Restant van een B-horizont in een gelige formatie, de Formatie van Bortel, ca. 30 cm.
- C) Een restant van de Bortel formatie, vermengd met delen van Urk-afzettingen. De vermenging is het gevolg van cryoturbatie, waardoor een verplooiing van de bodemopbouw ontstond. Het is mogelijk dat de sterke koudeterugslag tussen het Denekamp interstadiaal en het Bølling interstadiaal hieraan debet is.

Op de tekeningen zijn met sterretjes de vondsten aangegeven, die bij het steken van de profielen *in situ* werden aangetroffen.

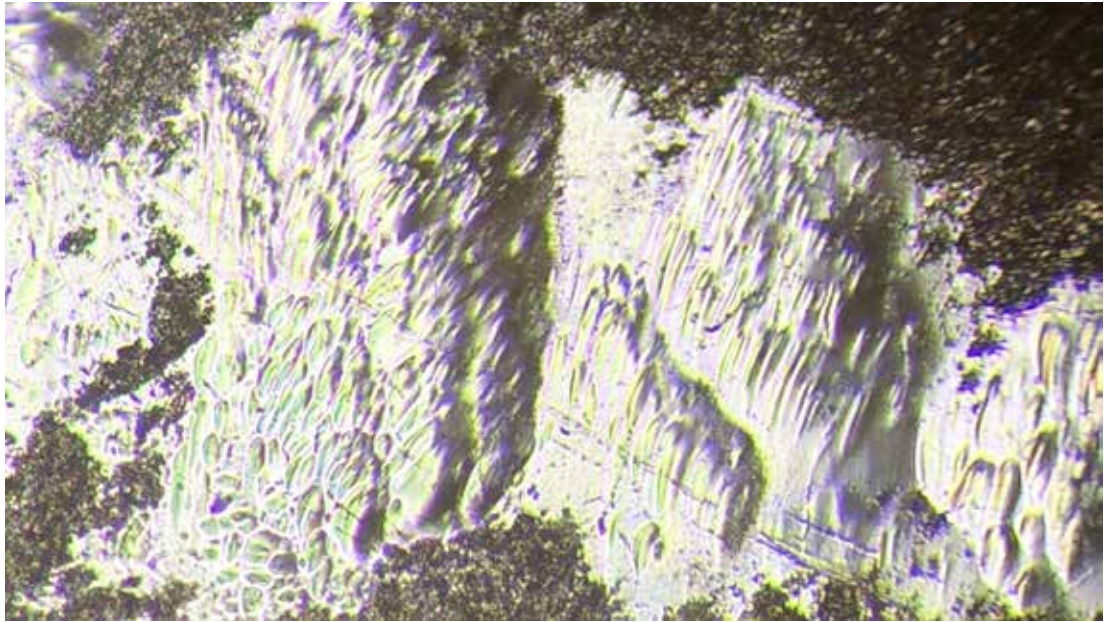
Een oude bodemvorming uit het Eemien heeft het keileem, het bovenste niveau van het toenmalige profiel, door begroeiing, bioturbatie en inspoeling veranderd in wat we nu keizand noemen. Tijdens de bodemvorming vond gedurende een lange tijd uitspoeling van humus, klei en mineralen plaats, wat leidde tot een bruine, roestige verkleuring van de bodem, de zogenaamde B-horizont.

In de bouwvoor bevinden zich allerlei gesteenten die uit diverse horizonten en niveaus afkomstig zijn, waaronder ook verschillende vuursteensoorten. Het hele gebied is recentelijk op zijn kop gezet door ruilverkaveling en daardoor bevindt zich een mix van verschillende afzettingen in de bouwvoor: de Formatie van Bortel, recente (middeleeuwse) stuifzanden en restanten van podzolvorming die na deze verstuivingen weer optrad. Vóór de ruilverkaveling is het gebied al onderhevig geweest aan inspoeling (geultjes) en dalvorming. En uitgerekend in dit niveau, de bouwvoor, hebben W. Roebroeks en zijn team hun assortiment vuursteen verzameld, dat als basis moest dienen voor de vergelijking met de artefacten van

² De afstand tussen beide profielen bedraagt 5-10 meter en is gereconstrueerd, omdat de eigenaar de toegang tot de akker heeft veranderd.

³ Voor de nieuwe lithostratigrafische benamingen zie Mulder et al. 2003.

Figuur 4: Voorbeeld van frictieglans op een artefact, deze foto toont dat frictieglans het gevolg is van een minerale afzetting. Foto M. Bergman, Drunen, vergroting 44x.

⁴ Mondelinge mededeling van J. Glimmerveen.

T. Vermaning en de exemplaren die door J. Glimmerveen waren gemeld. Bij het verzamelen van het vuursteen is geen schop in de grond gestoken⁴.

Vermaning heeft zijn artefacten verzameld ter plaatse van de eikenhoutsingel, die niet verkaveld werd en de door Glimmerveen gemelde vondsten komen uit een ongestoord profiel ter plaatse van de toegang tot de akker.

Het onderzoek door dr. H. Kars

In een eerdere publicatie van de auteur (*Dijkstra 1995*) wordt vermeld wat H. Kars bij zijn opgraving c.q. bemonstering had gevonden. Het materiaal in de vele plastic zakken in het laboratorium van H. Kars heeft de auteur in april 1988 steekproefsgewijs onderzocht. De vraag was wat voor oppervlakteverschijnselen zich op de opgegraven stukken vuursteen bevonden. Het onderzoek werd uitgevoerd met behulp van het binoculair en de waarnemingen zijn zorgvuldig beschreven.

Van belang voor dit artikel was het verzoek van H. Kars aan de auteur om alle monsters te onderzoeken, aangezien hij daar zelf geen tijd voor had. De auteur heeft aan dit verzoek echter geen gevolg gegeven, omdat hij het niet opportuun achtte iemand uit een tegengesteld kamp (tegengesteld ten opzichte van het toenmalige B.A.I. Groningen) werkzaamheden te laten verrichten in het kader van een ‘onafhankelijk’ onderzoek. Het onderzoek viel (en valt nog steeds) onder verantwoordelijkheid van H. Kars.

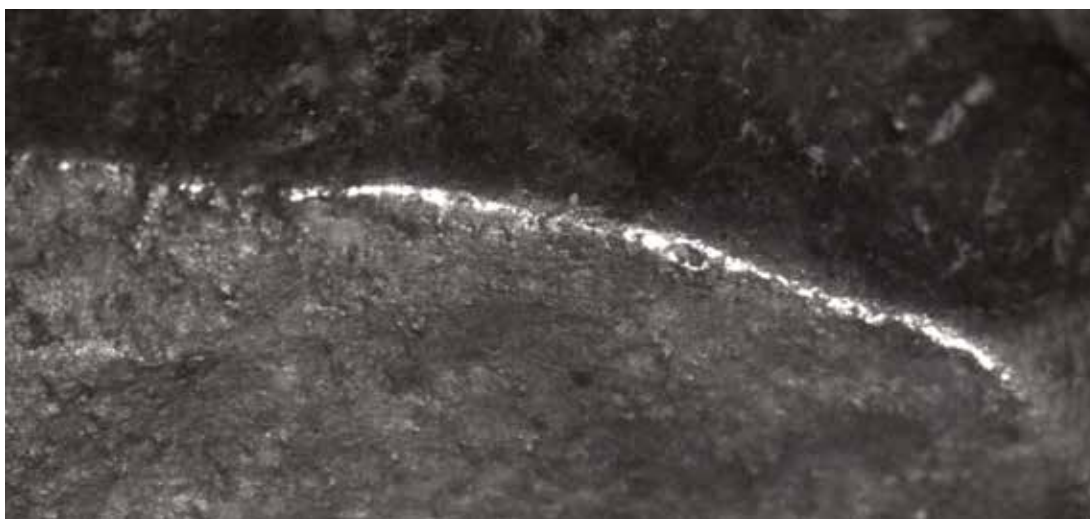
Bij gelegenheid van een bezoek van de auteur aan de ROB, in de periode van het onderzoek, gaf H. Kars toe dat hij geen literatuuronderzoek had gedaan met betrekking tot de zgn. “afrondingen” op de stukken van Tjerk Vermaning en vertelde hij waarom hij geen heil zag in het vergelijken van de stukken vuursteen die op de vindplaatsen van Vermaning waren verzameld met de gewraakte artefacten. Er waren volgens hem te grote verschillen in afrondingen (dit zullen we verderop in dit artikel toelichten).

Op 11 oktober 1997 verklaarde H. Kars dat hij nog niets had kunnen ondernemen om zijn onderzoek van de Vermaningvondsten af te ronden. Tevens vertelde hij dat de bemonsteringen van de Eemsteropgraving naar het depot waren gebracht. Opmerkelijk is dat een medewerker van de ROB mij zeer recent meedeelde, dat er geen stenen van de opgraving in Eemster⁵ de deur uit zijn gegaan.

⁵ onder leiding van H. Kars.

Vermoedelijk is de inbreng van H. Kars beperkt tot wat hij in 1987 heeft opgegraven en in zakken bewaard. Hij zou volgens het artikel in de Nieuwe Drentse Volksalmanak pas in een latere fase bij het “onderzoek” van W. Roebroeks, M. Niekus en E. Rensink betrokken zijn geraakt. Het materiaal is, behalve door de auteur, niet verder onderzocht. W. Roebroeks heeft J. Glimmerveen tegenstrijdige informatie gegeven over het materiaal. Zo zouden afgeronde ribben, al dan niet vergezeld van krassen, niet voorkomen op stukken vuursteen die aan de oppervlakte waren verzameld. Dit is pertinent onjuist. Tijdens het onderzoek in het laboratorium van H. Kars in april 1988 heeft de auteur meerdere stukken waargenomen met afgeronde ribben en krassen⁶. Bovendien werd na verwijdering van de matrix in scheu-

⁶ overigens, de monsters waren gecodeerd in relatie tot de diepte en soms naar stratigrafisch niveau.

Figuur 5 Frictieglans op rib van Eemster artefact vergroting 12x.

ren en holten de natuurlijke versheid van de silex zichtbaar. Hieruit blijkt dat men geen referenties heeft bestudeerd, terwijl W. Roebroeks en medeauteurs wel daarover schrijven in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* (blz. 108 r. 14).

Het oorspronkelijke onderzoek van H. Kars is een stille dood gestorven. In een later stadium vormt Kars een team van collega's die hem behulpzaam moeten zijn. Ze zijn in zijn ogen onafhankelijk en afkomstig van verschillende instituten. Mogelijk is hij bang geworden voor de zogenaamde "valkuilen", waarvoor de auteur hem destijds al waarschuwde.

Op een van de door H. Kars belegde bijeenkomsten bij de ROB op 2 maart 1989 met J. Deeben, C. Lagerwerff, H. Peeters en F. de Vries werd door J. Deeben informatie verstrekt over Noord-Duitse en Poolse sites die mogelijk overeenkomsten vertoonden met de drie belangrijkste vindplaatsen van Tjerk Vermaning. De bedoeling was dat H. Kars contacten zou leggen met de betreffende archeologen om het materiaal te kunnen vergelijken met de vondsten van Eemster. Naar later zou blijken, heeft H. Kars in dit opzicht niets meer ondernomen.

Eerder was er een bijeenkomst geweest op het toenmalige IPP te Amsterdam, waar Ad Wouters aan H. Kars en zijn aanwezige onderzoeksteam een viertal artefacten met sterk afgeronde ribben uit Frankrijk toonde; drie ervan waren afkomstig uit de *Dordogne* (*Le Bos de Plazac*) en één uit de *Charente*. Met deze voorbeelden en de bijgevoegde informatie heeft H. Kars niets gedaan; sterker nog, hij blijft beweren dat hij buiten de vondsten van Tjerk Vermaning geen ander vergelijkingsmateriaal kent met zulke zwaar afgeronde ribben en uitstekende delen. Een kwestie van een selectief geheugen?

Refitting en gebruikte vuursteen

De opmerkingen van W. Roebroeks en zijn medeauteurs over de afstand, waarover in het Midden-Paleolithicum vuursteen als grondstof werd getransporteerd, roepen eveneens vragen op. In 1988 verklaart W. Roebroeks dat vuursteen werd meegenomen van diverse bronnen naar de sites uit het Midden-Paleolithicum en hij geeft in een tabel aan over welke afstanden dat gaat. Soms zijn er meer bijgewerkte artefacten (werktuigen en weinig afval), dan weer het omgekeerde (veel afval en weinig werktuigen) zoals in *Neuwied* en in de Hélingroeve St. Syphorien. De in de tabel vermelde afstanden bedragen:

• Rond 350.000 jaar geleden	40 à 45 km tussen bron en site
• Rond 220.000 jaar geleden	70 à 75 km
• Rond 110.000 jaar geleden	110 à 120 km
• Rond 50.000 jaar geleden	270 à 290 km

Recentelijk doet W. Roebroeks (2005, 108) het nog eens dunnetjes over. Hij schrijft: "Uit schaarse gegevens uit West en Centraal-Europa is in één geval duidelijk dat in de vroegere fasen van het Midden-Paleolithicum groepen over afstanden van 80 tot 100 km rondtrokken" (fig. 5.10). Hij relateert deze afstanden als volgt: "Bij deze maten gaat het om rechte lijnen tussen de vindplaats van een artefact en de vuursteenbron waaruit het materiaal afkomstig is". Met andere

7 Nieuwsblad van het Noorden, 15-1-2005.

8 Het onderzoek van H. Kars werd door de beroepsarcheologen die bij de zaak Vermaning betrokken waren, niet in dank afgenomen. Zij vreesden dat het conclusies zou opleveren die voor D. Stapert en zijn medestanders desastreus zouden zijn en dat moest kosten wat het kost voorkomen worden. Toen H. Kars na afloop van de eerste steentijdtag op het IPP. (6 februari 1986) bekend maakte, dat hij met het project was gestart, wilde prof. dr. Louwe Kooijmans hem dat verbieden. Het leidde zelfs tot een handgemeen tussen de Leidse professor en de onderzoeker; W. Roebroeks was hiervan getuige. De door W.F. Hermans in zijn boek *Onder professoren* haarscherp beschreven wanatoestanden onder hoogleraren van de Groningse universiteit verdwijnen in het niet bij deze archeologische strijd. Na de publicatie over de echtheid van de Leemdijkbijl nam de druk toe, maar er kwam een tactische oplossing: H. Kars kreeg een hoogleraarschap aangeboden in Amsterdam en het onderzoek werd gestaakt. Meteen al gonsde het van de geruchten over een oorzakelijk verband tussen deze twee feiten. Het zou een bevestiging zijn van de bewering, dat men geen professor wordt dankzij kennis, maar dankzij kennissen.

woorden: door natuurlijke barrières kunnen de afstanden aanzienlijk vergroot worden. Dit is wel pech wat betreft de Eemstervondsten, want W. Roebroeks en zijn medeauteurs schrijven op pagina 108: “... maar daarbij gaat het om zeer lage percentages, en zeer vaak om gere toucheerde objecten, om werktuigen: in het algemeen is 60-80% van het materiaal afkomstig uit grondstofvoorkomens op minder dan 5 km van de betreffende sites, slechts 1 à 2 procent van bronnen op 20 km of meer.” Ze geven daarbij enkele referenties op. Nu gaan de heren er echter volkomen ten onrechte van uit dat, met uitzondering van het artefact EE-67-1, de grondstof van de Eemster-artefacten duidelijk afwijkt van de noordelijke vuursteen; die zou uit zuidelijke rivierafzettingen verzameld zijn, bijvoorbeeld uit de Formatie van Urk, maar vindplaatsen van dergelijke vuursteen zouden in Noord-Nederland niet bekend zijn. Ze beroepen zich daarbij op een schriftelijke mededeling van de specialist H. Huisman. Deze heeft echter na het verschijnen van het artikel in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* in niet mis te verstane bewoordingen te kennen gegeven, dat hij zich van een dergelijke uitspraak distantieert⁷. Ervan uitgaande dat het vuursteen volgens de determinatie van H. Huisman van noordelijke oorsprong is, kunnen de vuursteensoorten van Eemster zelfs op korte afstand verzameld zijn. Overigens blijkt het materiaal dat oorspronkelijk afkomstig is uit Scandinavië tot ver in het zuiden van het Noordzeebekken te zijn afgezet.

Verscheidene ervaren archeologen die het materiaal van Eemster hebben gezien toen het zich nog in de collectie van de auteur bevond, hebben verklaard dat het hier om noordelijk materiaal gaat en dat zelfs geen van de soorten ook maar enigszins op zuidelijk materiaal lijkt. Des te merkwaardiger is dan het feit, dat een van de vier auteurs, M. Niekus, al in september 2003 ten huize van de auteur te kennen gaf dat het materiaal van Eemster uit Zuid-Nederland afkomstig zou zijn. Niekus gaf hiervoor toen geen argumenten, alleen verklaarde hij dat het ging om enkele stukken die hij bij Klaas Geertsma had gezien. In feite waren dat de vondsten, die door Jan Glimmerveen zijn gemeld.

H. Kars zwijgt over het onderzoek dat hij had willen instellen naar de “*doffe niet transparante vuursteen die zwartgroen van kleur is*” door middel van een slijpplaatmethode. In feite heeft H. Kars na 1989 niets meer ondernomen, behalve dan dat hij de Leemdijkbijl echt verklaarde, tot ontsteltenis van D. Stapert en zijn medestanders. Hij werd benoemd tot hoogleraar aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en – zoals hij op 11 oktober 1997 aan de auteur verklaarde – daardoor had hij geen tijd meer voor dit soort onderzoeken⁸.

Frictieglans

In de weerlegging van de argumenten van W. Roebroeks en zijn collega's had de auteur van dit artikel zich kunnen beperken tot het punt “frictieglans”, door D. Stapert naar voren gebracht als een van zijn “ouderdomskenmerken”. Onderzoek naar dit aspect was al gedaan ten behoeve van een publicatie in *Archaeologische Berichten* no. 17 (Dijkstra, Musch & Wouters 1986). In het kader van het onderzoek van H. Kars schreef de auteur een vervolg in *Archeologie* no. 6 met foto's (Dijkstra, 1995). Hier is al het ultieme bewijs voor de echtheid gegeven, niet alleen omdat Stapert het nadrukkelijk een echtheidskenmerk noemt, maar ook omdat het in de chronologie van de vervalsingzaak Vermaning onverdacht is. D. Stapert formuleerde immers zijn kenmerken in *Palaeohistoria* XVIII van 1976, maar al meer dan drie jaar eerder waren de vondsten van Eemster gedaan, namelijk in november 1972. Tijdens het tekenen van de vondsten voor de publicatie van 1986 was al geconstateerd, dat dit echtheidskenmerk zich ook bevond op afgeronde ribben. Dit geldt eveneens voor de aan H. Kars getoonde stukken uit de *Dordogne* en de *Charente*, terwijl deze in de publicatie in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* verklaart dat hij dergelijke afrondingen nooit heeft gezien. Tjerk Vermaning moet wel een erg vooruitziende blik hebben gehad, wanneer hij al in 1965 (Hoogersmilde) met dit toen nog niet beschreven fenomeen rekening heeft gehouden door het aanbrengen van “valse” frictieglans. Zelfs de door H.T. Waterbolk (2003) als mogelijke vervalsers aangeduide personen hadden er toen nog nooit van gehoord en in geen enkele Europese publicatie op steentijdgebied was er ooit aandacht aan besteed. De plaats en het karakter ervan verschilt duidelijk van de sikkieglans in Bandceramische context. Zoals al eerder aangegeven is frictieglans in diverse vormen en grootten aangetoond op artefacten van het Midden-Paleolithicum, Jong-Paleolithicum, Mesolithicum en Neolithicum en het heeft wel degelijk te maken met diepteligging en wortelgroei van bomen (mondelinge mededeling van Peter Gendel in 1982). Op de hier afgebeelde foto is een langere frictieglans zichtbaar op een licht afgeronde rib. Dit bewijst dat de afronding zelf logischerwijze eerder heeft plaatsgevonden. Merkwaardig dat W. Roebroeks en zijn kompanen er met geen woord over reppen.

Overige opmerkingen

Het door W. Roebroeks en medeauteurs verrichte onderzoek naar aanleiding van de vondstmelding van Jan Glimmerveen aan W. van der Sanden roept veel vragen op, vooral als het gaat over de wetenschappelijke waarde ervan. Naar het schijnt mag door wetenschappers op een nogal creatieve manier met gegevens en interpretaties worden omgesprongen. De heer Huisman verklaarde na het zien van de Eemstervondsten onomwonden dat hij daarvoor alleen te maken had gehad met suggestieve vragen van een van de leden van het Roebroeks-team, waarbij relevante gegevens ontbraken om tot een juiste oordeelsvorming te komen. Bovendien verklaarde H. Huisman tegenover journalisten en de APAN dat de in Eemster gebruikte vuursteensoort wel degelijk “inheems” is in Drentse moreneafzettingen en – tot overmaat van ramp voor de onderzoekers – dat de stukken kleur- en glanspatina hebben; kortom, dat het echte middenpaleolithen zijn. Wanneer W. Roebroeks en medeauteurs de lezers van de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* in de waan brengen, dat de hun zo welgevallige informatie van H. Huisman gebaseerd is op betrouwbaar onderzoek, terwijl ze hun zegsman niet één stuk van Eemster hebben getoond, dan is dat vanuit wetenschappelijk oogpunt zeer bedenkelijk.

De opvattingen van W. Roebroeks over oppervlakteverschijnselen op middenpaleolithen zijn nogal grillig. In 1980 schonk de auteur een “neolithische” kling aan de heer Hutschemakers, maar op grond van zware afrondingen op de dorsale zijde determineerde W. Roebroeks het stuk als een middenpaleolithisch artefact (Zie ook *Dijkstra 1995, foto 4A*).

W. Roebroeks heeft de artefacten waarop de vondstmelding van Jan Glimmerveen betrekking heeft al eerder gezien in Amersfoort in het bijzijn van meerdere Nederlandse en buitenlandse archeologen. Hij beschouwde de stukken toen als echt en waardevol. Naar zijn mening was het daarom van belang, dat de vondsten officieel werden gemeld. De bijeenkomst vond plaats bij de ROB van 20 tot en met 22 november 2002 in het kader van ‘*Preserving the Early Past. Investigation, selection and preservation of Palaeolithic and Mesolithic sites and landscapes*’.

Al veel eerder, in een brief op 2 mei 1986 aan de auteur over de biface/limande (EE-72-1) uit Eemster, schreef W. Roebroeks dat er niets verdachts aan het stuk te zien was. Hij had het artefact kort tevoren ten huize van Ad Wouters gezien en daarbij verklaard dat op de afrondingen na, het stuk net zo’n vers ogend uiterlijk bezat als de stukken die hij op dat moment in de Belvédère had verzameld. In zijn schrijven stelt hij echter, dat hij de biface meer dan vijf jaar geleden had gezien en dat hij toen nog niet in de Belvédère bezig was. Hij vergeet daarbij gemakshalve, dat hij zijn onderzoek bij Maastricht in 1980 begon en dat de eerste opgraving in maart 1981 van start ging⁹.

Vraagtekens over het wetenschappelijke gehalte van het onderzoek door W. Roebroeks en zijn team worden ook opgeroepen door het vergelijken van cortex op vuursteen. Voor zover de auteur weet, wordt in publicaties nergens gewag gemaakt van het feit dat cortex kan worden geclassificeerd in typen of naar bronnen van herkomst. Het is twijfelachtig of men cortex, die vaak afgerond en geërodeerd is, überhaupt kan gebruiken voor een indeling in soorten, die dan kenmerkend zouden moeten zijn voor gebieden van herkomst. Wanneer W. Roebroeks en medeauteurs de lezers van de Drentse Volksalmanak in de waan laten dat het in hun visie toch om zuidelijk materiaal gaat en dit dan met een op onreglementaire wijze van de heer Huisman verkregen informatie confirmeren, dan is wat hun betreft de val gesloten en kan de vondstmelding van Jan Glimmerveen naar de prullenbak worden verwezen.

Het ontbreken van een relevante bemonstering van referentiemateriaal tijdens het bezoek aan de site zet de toon voor het wetenschappelijke gehalte van het onderzoek. Wanneer het team inderdaad op basis van systematisch verzamelde gegevens tot de conclusie zou zijn gekomen, dat de Eemstervondsten als vals dienen te worden beschouwd en dat de middenpaleolithische vindplaats Eemster niet bestaat, dan zou de auteur daar weliswaar enige moeite mee hebben gehad, maar hij zou het hebben geaccepteerd. Hij zou gedacht hebben, dat hij door een geraffineerde vervalser op het verkeerde been zou zijn gezet. Maar in het onderhavige onderzoek wordt niet eens voldaan aan de meest elementaire eisen van empirisch onderzoek. De onderzoeksstrategie is niet expliciet omschreven en het is niet duidelijk hoeveel en welke vondsten men bestudeerd heeft. Men doet kwalitatieve uitspraken zonder bronvermeldingen¹⁰. Hierdoor zijn de uitkomsten van het onderzoek voor niemand controleerbaar. Cruciaal in dit opzicht is het feit dat de onderzoeksresultaten van H. Kars ontbreken. Men volstaat met (*blz. 108*): “In het kader van dit artikel volstaat de conclusie dat

9 De vuistbijl uit de Belvédère, gevonden door W. Roebroeks, werd opgeraapt tussen twee later opgegraven concentraties, zonder enige archeologische context; ze zou mogelijk zelfs van een van de vrachtwagens gevallen kunnen zijn die destijds af en aan reden (mondelinge mededeling van J.P. de Warrimont tijdens een excursie op 30 oktober 1982). Deze vuistbijl wijkt qua vuursteen sterk af van de opgegraven stukken uit de twee concentraties. Het artefact werd tóch gepubliceerd in de dissertatie op blz. 113-114 (*Roebroeks, 1988*), maar onder vondstomstandigheden die sterk afwijken van de door De Warrimont verstrekte informatie. Zou dit artefact nu ook gedegradeerd worden op basis van de door Roebroeks en de zijnen gebruikte argumenten in hun publicatie in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* (*Roebroeks et al., 2004*)?

10 Bijvoorbeeld op p. 107: “De cortex van een aantal artefacten doet denken aan vuursteen afkomstig uit zuidelijke rivierafzettingen.” Waar is die gedachte op gebaseerd? Graag hadden wij hierbij een literatuurverwijzing gezien.

in het algemeen het aantal oppervlaktekenmerken veroorzaakt door verwerking naar beneden toe afneemt". De resultaten van Kars zijn onderzoek zijn nooit gepubliceerd, dus ook deze conclusie is niet controleerbaar.

Samenvattend komt het erop neer dat men wat keien heeft verzameld op de site, vervolgens een paar uur bij elkaar heeft gezeten en dat men daarna op basis van wat herinneringen de publicatie voor de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* heeft geschreven. Merkwaardig is dat daarbij de gewraakte methode van D. Stapert weer eens van stal is gehaald: natuurlijke stukken steen van een bepaalde site verzamelen en daarna aan artefacten van die site dezelfde eisen stellen op het gebied van oppervlakteverschijnselen. Maar op talloze vindplaatsen, zowel uit het Paleolithicum en het Mesolithicum als uit het Neolithicum komen naast zwerfstenen ook artefacten voor, soms zelfs vervaardigd uit exotische grondstoffen als *phtanite d'Ottignies*, *grès quartzite de Wommersom*, *grès lustré*, allemaal samen opgegraven in hetzelfde archeologisch niveau. Dat is nog nooit aanleiding geweest tot het verdacht maken van steentijdsites, ook niet uit het Midden-Paleolithicum, totdat D. Stapert als beginnening in het vak op die onzalige gedachte kwam en ook al heeft hij daarvoor in de archeologische wereld geen navolgers gevonden, het team van W. Roebroeks meent hem in dit opzicht toch de hand boven het hoofd te moeten houden.

Bezwaarlijk is ook het gebruik maken van vuursteensamples van H. Kars uit andere vindplaatsen dan de Eemstercampagne. Deze zijn nooit gepubliceerd, waardoor de kwaliteit niet controleerbaar is en als referentiemateriaal zijn ze dan ook bedenkelijk, wanneer het niet gaat om werktuigen en afslagen. Ook is niet uit te sluiten dat er niet in vergelijkbare niveaus en horizonten is verzameld. Met deze werkwijze wordt de oplossing van de vraag over "de echtheid van Eemster" niet dichterbij gebracht.

Storend in een wetenschappelijke publicatie is het veelvuldige gebruik van woorden en woordcombinaties als "vrijwel" (*blz. 107*), "waarschijnlijk" (*blz. 107*), "vermoedelijk" (*blz. 108*), "doet denken aan" (*blz. 107*) en "in bijna alle gevallen" (*blz. 108*). Dergelijke woorden beginnen te lijken op visionaire uitspraken waarmee denkbeelden als feiten worden gepresenteerd. Erger wordt het nog, wanneer collega's deze "feiten" klakkeloos gaan overnemen als een vaststaande werkelijkheid, met alle gevolgen van dien. Zeer recentelijk moest de auteur tot zijn verbazing opmerken dat de inhoud van een krantenbericht over een vervalsingkwesie in Nijmegen, zonder enige nuancering of zonder blijk van eigen visie, door L. Verhart werd overgenomen.

Tijdens het afsteken van de afgebeelde profielen (fig. 1 en 2) werden vondsten verzameld uit een ongestoorde zone. In profiel 1 werden een viertal vondsten verzameld door de heren C. Franssen, A. Wouters en J.E. Musch (*Dijkstra et al., 1986*). De vondsten in beide profielen zijn aangeduid met een asterisk. Het tweede profiel, door de auteur gestoken, bevatte één vondst. Hierbij waren de heren Kars en prof L. Jansen aanwezig! Het is volkomen een raadsel waarom dit feit door H. Kars wordt verzwegen. Al deze vondsten werden in een *in situ* context gedaan.

Conclusie

Al met al is het "onderzoek" van Roebroeks en zijn maten een optelsom van gemiste kansen. Wanneer het onderzoek op een wetenschappelijk verantwoorde wijze was uitgevoerd, dan had het een essentiële bijdrage kunnen leveren tot de oplossing van een vraagstuk, dat een deel van de archeologische wereld van Nederland nu al dertig jaar bezighoudt.

Inhoudelijk is er nog een andere conclusie te trekken; namelijk de vaststelling van Roebroeks et al., dat de artefacten van Vermaning niet lijken op de vuursteen die men van het oppervlak heeft geraapt. Deze conclusie heeft in feite verstrekende gevolgen. Namelijk dan bestaat er geen steentijd meer; al mijn vindplaatsen uit jongpaleo, meso, en neo zijn dus vals want de artefacten die ik vind lijken helemaal niet op die van natuurlijke vuursteen en meestal ligt er zelfs helemaal geen natuurlijke vuursteen. Valser kunnen ze dus niet zijn. Deze vindplaatsen hebben helemaal geen ijstijd meegemaakt. Maar de natuurlijke vuursteen in Eemster heeft vele ijstijden doorgemaakt t.o.v. van de artefacten van Eemster.

Drs. J. Deeben voegde daar nog aan toe "... verder meen ik me te herinneren dat de artefacten van Jan Glimmerveen (in feite de vondsten van K. Geertsema) echt zijn verklaard. Zij worden nu aangegrepen om de artefacten van Vermaning als vals te verklaren. Blijft dan nog steeds overeind staan dat er in Eemster echte artefacten zijn en Eemster dus een vindplaats is."

Nu is het een trieste vertoning en men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat het hier niet meer gaat om de wetenschappelijke vaststelling of de vondsten van Tjerk Vermaning echt of vals zijn, maar om de bescherming van persoonlijke en/of (archeo-)politieke belangen¹¹. Misschien moet de vindplaats Eemster alsnog opgeofferd worden door:

- A) in de nabije toekomst Midden Paleolithisch onderzoek te ontdoen van emoties en frustraties en daardoor
- B) de waarheid naar “boven” te halen.

Soms ook moet men wel eens een been amputeren om daardoor een mensenleven te kunnen redden.

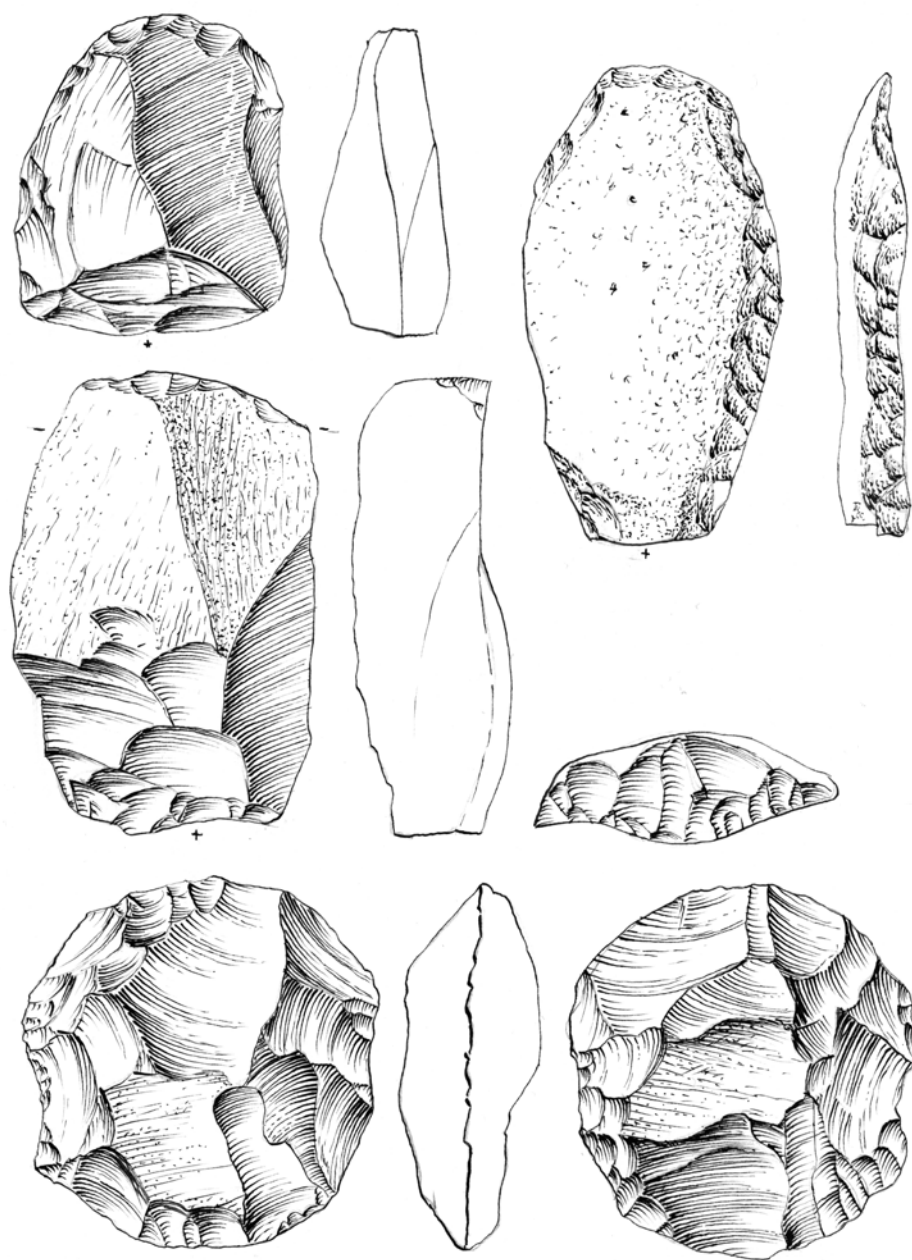
Dankwoord

Dit artikel is tot stand gekomen dankzij verschillende personen en met name Jos Deeben en José Schreurs die, ieder op eigen wijze, mij aanmoedigden tot het schrijven ervan en de die tekst kritisch doorlazen. Ook dank aan drs. J. van der Weerden voor zijn waardevolle adviezen en, last but not least, aan Anton van der Lee voor het leesbaar maken van deze bevalling. Voor de tekstverwerking ben ik dank verschuldigd aan Meike van Voorst en Lenie Haijemaije.

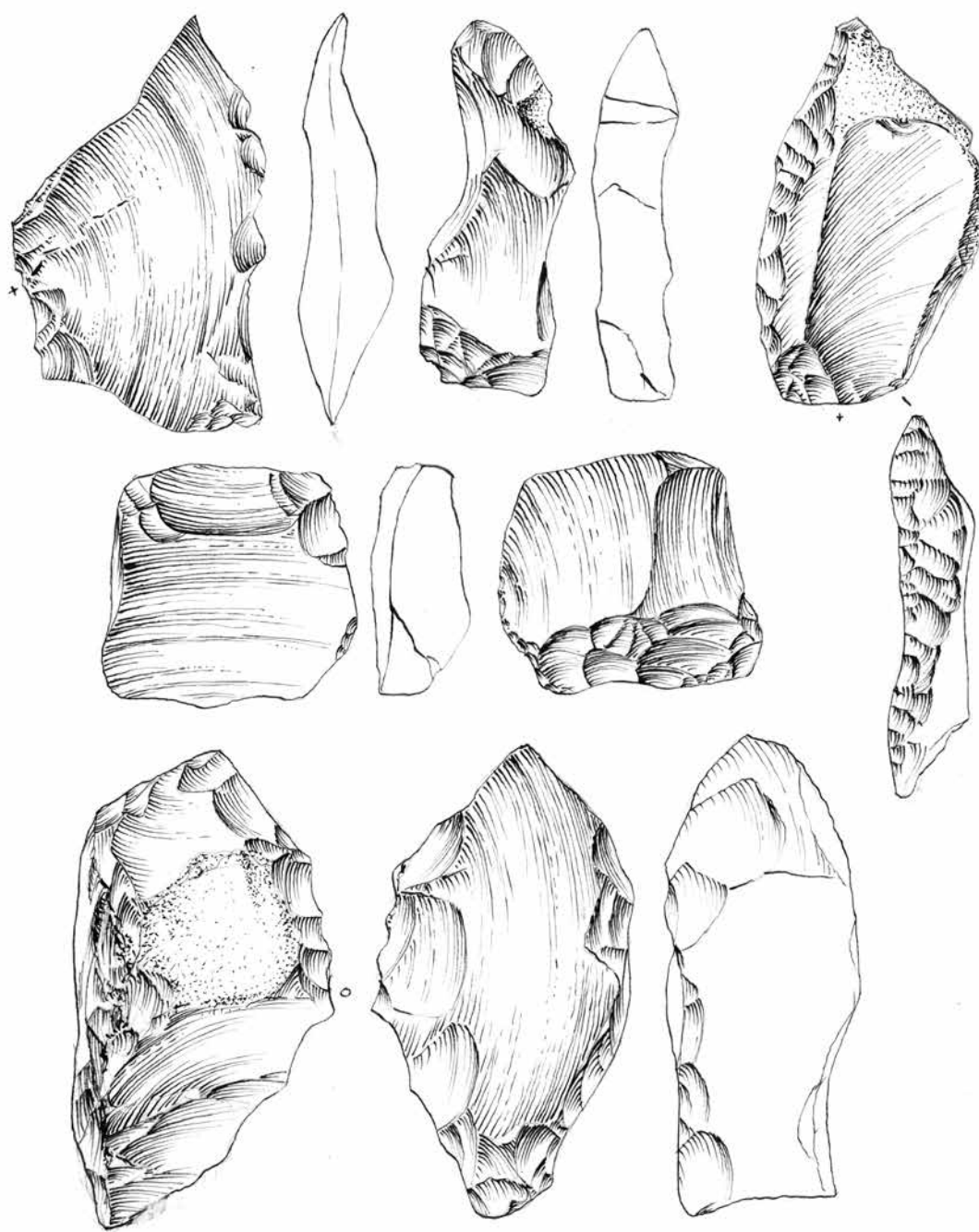
Literatuur:

Bordes, F. (1961): Typologie du Paléolithique ancien et moyen. *Cahiers du Quaternaire* I. Bordeaux. **Bordes, F.** (1972): *A Tale of two Caves*. New York. **Bordes, F.** (1984): *Leçons sur Paléolithique* Tome II : le Paléolithique en Europe. Paris. **Bosinski, G.** (1967): Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa. (*Fundamenta A4*) Köln-Graz. **Dijkstra, P., J.E. Musch en A.M. Wouters** (1986): De Jong-Acheuléen vindplaats Eemster. (*Archeologische Berichten* nr. 17). Duizel. **Dijkstra, P.** (1995): Nogmaals Eemster. (*Archeologie* 6, 67-90). **Lee, Anton van der,** (2004/2005): Eemster nu écht vals? (APAN/Extern nr. 11, 10-14). **Roe, D.** (1981): *The Lower and Middle Palaeolithic Periods in Britain*. London. **Roebroeks, W.** (1988): From Scatters to Early Hominid Behaviour; a Study of Middle Palaeolithic Riverside Settlements at Maastricht – Belvédère. (*Analecta Praehistorica Leidensia* 21). **Roebroeks, W.** (1990): *Oermensen in Nederland. De Archeologie van de Oude Steentijd*. Amsterdam. **Roebroeks, W., H. Kars, M.J.L.Th. Niekus en E. Rensink** (2004): Eemster revisited. Evaluatie van een controverasieel vondstcomplex. *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 106-111. Assen. **Roebroeks, W.** (2005): De Neanderthaler en zijn voorgangers. Oud en Midden-Paleolithicum. In: L.P. Louwe Kooijmans: *Nederland in de Prehistorie*, 93-115. Amsterdam. **Stapert, D.** (1976): Some natural surface modifications on flint in the Netherlands. *Palaeohistoria* 17, 7-41. **Waterbolk, H.T.** (2003): *Scherpe stenen op mijn pad. Deining rond het onderzoek van de steentijd in Nederland*. Groningen. **Wymer, J.** (1968): *Lower Palaeolithic Archaeology in Britain*. London. **Zagwijn, W.H. en C.J. van Staalduinen** (1975): *Toelichting bij de geologische overzichtskaarten van Nederland*. R.G.D., Haarlem.

¹¹ In een gezamenlijk schrijven op 23-12-2003 van de professoren L.P. Louwe Kooijmans en W. Roebroeks aan de APAN staat de volgende verklaring: “*Ten tweede wijzen wij u er ten overvloede op dat wij de mening zijn toegedaan dat tenminste de vondsten van Hoogersmilde op grond van een aantal onafhankelijke, archeologische argumenten ondubbelzinnig géén paleolithische artefacten zijn, maar nogal slechte, moderne aanmaak. Alle aangevoerde technische argumenten voor het tegendeel ontkrachten deze opvattingen niet*”. Kortom onze mening staat vast en val ons dus niet langer lastig met feiten.

Deze artefacten zijn na het overlijden van Tjerk Verma-
ning door Klaas Geertsma op de Eemster-site geborgen.
Het gaat om enkele schrabbers, een steelschrabber en
een kleine discoïde. Deze laatste werd op de site door
Geertsma opgegraven uit onverstoorde grond op een
diepte van 60 cm. Tekening Pieter Dijkstra

Deze artefacten zijn na het overlijden van Vermaning door Klaas Geertsma op de Eemster-site geborgen. Het gaat om een aangepunte schrabber, een steker, een schrabber met steker op de punt, een klein blokschabbertje en een rugmes. Tekening Pieter Dijkstra

EEN SPITSKLING VAN ROMIGNY-LHÉRY VUURSTEEN UIT ST. GEERTRUID

Anton van der Lee

O

In augustus 1994 ontving ik een brief van de mij onbekende Marianne Delcourt-Vlaeminck uit Orcq, een deelgemeente van het Belgische Doornik, waar zij verbonden was aan het plaatselijk Museum voor Geschiedenis en Archeologie. Zij schreef dat ze haar dissertatie voorbereidde voor de universiteit van Toulouse over de verspreiding van Le Grand Pressigny en Romigny-Lhéry vuursteen in Noordwest-Europa. Ze had een drietal artikelen gelezen in *Archeologie*, waarvan ik voor de eerste drie afleveringen als hoofdredacteur optrad en daarin had ze mijn adres gevonden. Ze wilde graag in contact komen met de auteurs en daarvoor vroeg ze mijn hulp.

De eerlijkheid gebiedt me te zeggen dat ik toen nog nooit van Romigny-Lhéry had gehoord, maar uiteraard wél van Le Grand-Pressigny. Er vond in 1994 en 1995 een levendige briefwisseling tussen ons plaats, waarbij ik haar op het spoor zette van zoveel mogelijk Nederlandse vondsten en hun vindplaatsen. We wisselden ook meningen uit over de verschillen in typen artefacten van de vuursteen uit de Touraine die in Nederland en in Frankrijk worden aangetroffen – in nederzettingen vind je nu eenmaal andere typen dan in grafheuvels – en de correlatie tussen de “kostbaarheid” en de afstand die de stukken uit Le Grand-Pressigny in de prehistorie hebben afgelegd. De dissertatie, een werkstuk van 898 pagina’s, verscheen niet in druk, maar kan worden geraadpleegd in de universiteitsbibliotheken van de Sorbonne in Parijs en ... in Groningen (*Delcourt-Vlaeminck*, 1998). Het zou interessant zijn geweest, na te gaan wat van dat alles de neerslag is geworden in het proefschrift, maar daarvoor moet je je dan wel door bijna negenhonderd bladzijden Franse tekst heen worstelen. Je kunt dan maar beter brood en koffie meenemen... Gelukkig verscheen er later een korte samenvatting (*Delcourt-Vlaeminck*, 2004).

Romigny-Lhéry vuursteen komt uit twee plaatsen die ongeveer 20 km ten noordwesten van Reims in Noord-Frankrijk (Marne) zijn gelegen. De streek wordt aangeduid als de Tardenois, maar dat doet alleen nog een bel rinkelen bij diegenen die zoals ik in het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw het mesolithicum nog kenden als het “Tardenoisien I t/m IV”, fasen waarvoor de Duitsers dan weer hun eigen benamingen voerden zoals Boberger, Halterner en Kirchdorfer Stufe.

De steensoort kan worden aangeduid als vuursteen, maar ook als chert. Ze is van tertiaire oorsprong en werd gevormd in zoetwaterkalk (*Elburg/van der Kroft*). De Fransen spreken van “*silex tertiaire lacustre zone*”, maar eigenlijk is “tertiaire gebandeerde zoetwaterchert” de beste omschrijving (*Jankuhn, Beck et al.*, 1973-2007). Er komen kleine ronde vlekjes in voor, die veroorzaakt zijn door oogonia, de vrouwelijk productieve structuren van charophyten, planten die staan tussen algen en mossen. De kleur varieert van donker bruin-grijs onder de cortex tot licht grijsbruin (beige).

Weliswaar is het materiaal kwalitatief inferieur aan dat van Le Grand Pressigny, maar een voordeel is dat het voorkomt in forse platen en brokken – tot 50 cm – zodat er grote artefacten uit vervaardigd kunnen worden: lange klingen (“dolken”) en formidabele bijlen. De ondiepe ligging vergde geen gespecialiseerde mijnbouw zoals bij Rijckholt-vuursteen. Er zijn nog enkele andere bronnen van tertiaire vuursteen bekend, o.a. Jablines (Seine et Marne).

Romigny-Lhéry “vuursteen”, zoals hij bij ons algemeen wordt aangeduid, wordt tot ver buiten de bron aangetroffen, zoals we dat ook kennen bij de silex van Le Grand-Pressigny. Oorspronkelijk werd de steensoort al langere tijd lokaal en binnen de regio toegepast, bijvoorbeeld in de Michelsbergcultuur, maar het hoogtepunt

ligt toch duidelijk in het laat-neolithicum (2800-2400 BC) en dat loopt parallel aan de toepassing van producten van Le Grand Pressigny in onze streken. Dolken en gepolijste bijlen zijn bekend uit heel Noord-Frankrijk, België, Luxemburg en Nederland met als afstandsrecord Zuidlaren (Dr.), ongeveer 480 km van de bron. Het kwam zelfs in de buurt van Hamburg terecht. De grootste concentratie van Nederlandse vondsten bevindt zich in Limburg: Geleen, Echt, Thorn, Reuver, Sevenum, Horst-America en Kessel. Dat de meeste uit de Roerstreek komen zou (mede) een gevolg kunnen zijn van het feit dat deze streek het best geïnventariseerd is (*Informatiebulletin*, 2009).

De spitskling van St. Geertruid bevond zich oorspronkelijk in de collectie van Ad Wouters. Het is niet bekend of hij hem zelf heeft gevonden en ook niet of hij de bijzondere steensoort heeft onderkend. Ad was geenszins zelfzuchtig als het over archeologische vondsten ging: hij gaf zelfs de fraaiste stukken moeiteloos weg. In dit geval verhuisde de kling naar de verzameling van Br. Celestinus Vencken (1919-2003) in St. Michielsgestel, samen met nog een paar andere Zuid-Limburgse artefacten. Br. Celestinus, leraar aan het voormalige Instituut van Doven (nu Kentalis) deed samen met zijn collega Br. Arno van Veldhoven veel archeologisch onderzoek op het uitgebreide terrein van het instituut en vooral op het nabijgelegen gehucht Halder tussen Vught en St. Michielsgestel, waarbij o.a. een Romeinse pottenbakkersoven aan het licht kwam. Hij was de grondlegger van het Oudheidkundig Museum St. Michielsgestel (later omgedoopt in Museum Romeins Halder), dat zich vooral richt op de Romanisering. Na zijn overlijden werden de door Wouters geschonken steentijdartefacten via zijn overste aan mij ter hand gesteld.

Bij haar onderzoek deed Marianne Delcourt-Vlaeminck de merkwaaardige ontdekking, dat er veel verwarring bestond over vondsten van Grand-Pressigny vuursteen. In werkelijkheid bleek maar 52% van de als G.P. beschouwde artefacten in haar studiegebied echt afkomstig te zijn van de bron in de Touraine. Er werden 189 “echte” G.P.-vondsten opgespoord, waarvan 139 in België, 30 in Nederland en 19 in West-Duitsland. In de overige 48% van de gevallen bleek dat bij 21% sprake was van verwarring met Romigny-Lhéry. Dat is merkwaardig, omdat er optisch toch wel duidelijke verschillen zijn tussen de bruine tinten van G.P. en de overwegend zacht beige kleur van R.-L. Wellicht zijn die foutieve determinaties in de hand gewerkt door typologische overeenkomsten, vooral bij de spectaculaire “dolken”. In beide steensoorten is er sprake van oppervlakteretouche met vaak een hoog percentage slijping op de dorsale zijde. De in Buinen gevonden R.-L. dolk was zelfs 100% geslepen, die van Zuidlaren voor 80%. Naarmate de vondsten verder van de bron verwijderd worden aangetroffen, des te meer complete dolken, die dan in graven terecht zijn gekomen. In zijn algemeenheid zou je kunnen stellen dat de “kostbaarheid” van het product recht evenredig is aan de afgelegde afstand: hoe verder weg, des te mooier. Met spullen die nauwelijks statusverhogende effecten hadden ging men nu eenmaal niet zo ver sjouwen en vandaar dat je in ons land onder het materiaal van G.P. en R.-L. geen schrabbers of simpele denticulé’s zult aantreffen, die op Franse nederzettingen veelvuldig voorkomen. Tenzij er sprake is van secundair gebruik van gebroken stukken. In Nederland kennen wij als zodanig spitsen, schaven en vuurmokers.

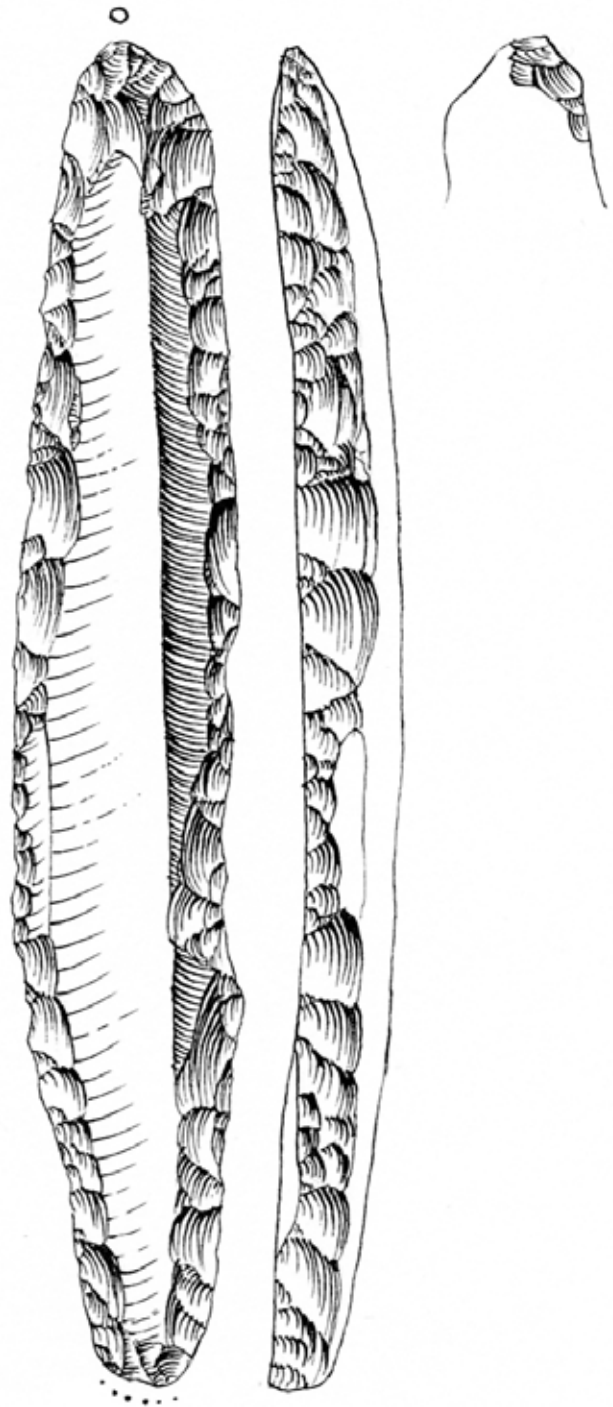
Inmiddels is door 14C-dateringen van grafheuvels duidelijk geworden dat de import van G.P. zich vooral heeft afgespeeld in de periode van 2900/2800 tot 2000 v. Chr. met het zwaartepunt tussen 2700 en 2450 v. Chr. Van grafheuvels met R.-L. dolken zijn geen

scherpe ¹⁴C-dateringen beschikbaar, maar gezien de bijgiften, met name de verschillende typen standvoetbakers, loopt de import van de twee soorten parallel. Maar geldt die datering ook voor de spitskling van St. Geertruid? Die werd namelijk gevonden in gebied waar de Michelbergcultuur prominent aanwezig is. In die cultuur komt uitheemse vuursteen wel meer voor: op een Belgische vindplaats werd materiaal van Rijckholt, Spiennes, Simpelveld, Valkenburg, Obourg, Orp-le-Grand, Le Grand-Pressigny en Romigny-Lhéry aangetroffen. Er vond in die tijd dus veelvuldig transport van vuursteenmateriaal plaats, ook in de vorm van gereed product. Maar voor St. Geertruid was daarvoor geen enkele noodzaak aanwezig. De vergelijkbare spitskling van Rijckholt vuursteen, die ik in Cadier en Keer vond op een Michelsberg vindplaats is zeker niet inferieur aan het importstuk.

Wat doet een spitskling van Romigny-Lhéry vuursteen dan toch in St. Geertruid, het Mekka van de uitstekende Rijckholt-vuursteen? Voor zowel Le Grand-Pressigny als voor Romigny-Lhéry geldt, dat hun producten statusverhogend werkten voor de bezitters ervan. Die gaven daarmee blijk van hun mogelijkheid tot het verwerven van zaken die van ver kwamen en “wat van ver komt is goed”. Alleen al het feit dat iemand kon beschikken over relaties en netwerken die zulke aantrekkelijkheden konden aanvoeren verhoogde zijn aanzien. Het was een blijk van een hogere welstand en wellicht van grotere vaardigheden dan die van de gewone man (Van Gijn, 2010). Een fraaie dolk van Le Grand-Pressigny of Romigny-Lhéry was de Maserati van de hedendaagse jonge profvoetballer. De ‘uitheemse’ producten legden in de prehistorie verbazingwekkende afstanden af. Het speelde al in het mesolithicum met het kwartsiet van Wommersom en bij de Bandkeramiek met amfiboliet, waarvan lange tijd is gedacht dat de bron lag in Sobotka (Polen), maar inmiddels is ontdekt dat in Jistebsko (Noord-Bohemen) al in de periode van de Bandkeramiek rond 5300 vC dit gesteente op grote schaal in dagbouw werd gewonnen en ook ter plaatse voorbewerkt (Louwe Kooijmans, 2017). Een sprekend voorbeeld is het bekende kralensnoer van Exloo met barnsteen uit het Oostzeegebied, tinnen kralen uit Cornwall en faience kralen uit Egypte. Vaak is niet duidelijk of de verplaatsingen van gewilde materialen een gevolg waren van directe contacten dan wel via een netwerk van tussenpersonen. Veel van die kostbaarheden werden in de praktijk niet of nauwelijks gebruikt. Datzelfde geldt bijvoorbeeld ook voor de fraaie jadeiet-bijlen. Ze belandden uiteindelijk meestal in een graf. Ook kregen ze vaak een magische functie als offers om de hogere machten gunstig te stemmen. Het spreekt vanzelf dat iemand die in het belang van de gemeenschap zulke kostbare offers bracht, daarmee ook zijn status nog eens extra verhoogde. De spitskling van St. Geertruid is in elk geval wél gebruikt, want de afrondingen aan de basis zijn veroorzaakt door toepassing als vuurmaker.

Literatuur:

Marianne Delcourt-Vlaeminck, 1998 : *Le silex du Grand-Pressigny dans le nord-ouest de l'Europe : le silex tertiaire, concurrent possible du Grand-Pressigny ?* Toulouse, E.H.E.S.S., 3 dln. **Marianne Delcourt-Vlaeminck**, 2004 : Les exportations du silex du Grand-Pressigny et du matériau tertiaire dans le nord-ouest de l'Europe au Néolithique final/Chalcolithique. *Anthropologica et Praehistorica* 115, pp 139-154. **Rengert Elburg en Paul van der Kroft** (initiatiefnemers): FlintSource.NET. **Annelou van Gijn**, 2010: *Flint in Focus. Lithic Biographies in the Neolithic and Bronze Age*. Leiden. *Informatiebulletin Stichting Streekarcheologie Peel, Maas en Kempen*, 19e jaargang nr. 1, juni 2009. **Herbert Jankuhn, Heinrich Beck et al.**, 1973-2007: *Reallexikon der Germanische Altertumskunde*. **Leendert Louwe Kooijmans**, 2017: *Onze vroegste voorouders. De geschiedenis van Nederland in de steentijd, van het begin tot 3000 vC*. Amsterdam.

Figuur 1: Spitskling van Romigny-Lhéry-vuursteen uit St. Geertruid. Tekening: Pieter Dijkstra.

Figuur 2: De spitskling uit St. Geertruid.
Foto: A. van der Lee.

Figuur 3: De spitskling van Cadier en Keer.

STEENSCULPTUREN; ENKELE GENUANCEERDE OVERWEGINGEN

Anton van der Lee

Niets is geheel waar ... en zelfs dát niet. (Multatuli, 1820-1887)

Inleiding

Al vanaf de beginjaren van de APAN heeft een aantal leden zich intensief beziggehouden met het verschijnsel steensculpturen: zoömorfe figuren die men zag of meende te zien in prehistorische stenen artefacten. Het onderwerp is vaak aanleiding geweest tot heftige meningsverschillen en verhitte discussies. Op zichzelf is dat niet eens zo verwonderlijk, want het al dan niet kwalificeren van een steen als een doelbewust vervaardigde kunstuiting is vaak een kwestie van persoonlijke interpretatie; er zijn nu eenmaal geen objectieve criteria voor. Daarom hebben we binnen de vereniging mensen gekend die wellicht al te graag sculpturen (h)erkenden en anderen die juist sceptisch tegenover deze materie stonden. Sommigen zagen overal sculpturen in, zelfs meervoudig samengestelde, anderen waren altijd (te?) gereserveerd op of stelden zich te weer tegen de “beestjesrage”. De grote vraag is: komen de steensculpturen voort uit de fantasie van de maker of van de vinder?

In deze bijdrage zal worden geprobeerd, de historische gang van zaken rond het verschil van inzicht te belichten, de gevolgen ervan voor de APAN aan te duiden en wat ideeën aan te dragen die bevorderlijk zouden kunnen voor een enigszins genuanceerde meningsvorming over dit hachelijke onderwerp.

De roerige jaren tachtig

De echte hausse op het gebied van “beestjes” ontstond in de jaren tachtig van de vorige eeuw door toedoen van een groep amateurs, verenigd rond het tijdschrift “Archaeologische Berichten”. Vrijwel allemaal waren ze ook lid van de APAN. De meest fervente liefhebbers van zoömorfe figuurstenen waren Jan Evert Musch, Jan Driessens, Wim Hartman en Jan van Es, maar ook Herman van der Made, Klaas Geertsma en Ad Wouters waren min of meer in de ban van de steensculpturen, zij het dan dat hun benadering veel rationeler was (Geertsma, 1989, 1993). De emoties konden hoog oplopen bij de discussies. Dat leidde bijvoorbeeld tot een breuk in de redactie van “Archaeologische Berichten”, toen Musch aan Ad Wouters verweet dat die in een artikel over de typologie van mesolithische artefacten de ‘evidente’ sculpturen buiten beschouwing had gelaten. Saillant detail: een van die overduidelijke figuratieve uitingen was een Montbani-kling die door Wouters zelf was geslagen en vervolgens gebruikt voor experimentele houtbewerking. Het gevolg was, dat Wouters zich uit de redactie terugtrok, mede omdat voor zijn gevoel de invloed van de APAN op de (zelfstandige, door Caspar Franssen en hem opgerichte) Stichting Archaeologische Berichten veel te sterk was geworden, doordat de meeste bestuursleden van S.A.B. tevens bestuurslid van de APAN waren. Later trad Wouters weer toe als adviseur.

Er ontstond een ernstige controverse tussen Jan Driessens en mij door mijn opmerking, dat waar hij honderd sculpturen zag, Ad Wouters er tien van zou erkennen en ik vijf. Juist in die tijd speelde het verschil van inzicht binnen de APAN-gelederen over de vraag of men moest meewerken aan een proefopgraving bij Eemster, nadat uit onderschepte correspondentie tussen het B.A.I. en Leiden duidelijk was geworden dat hierbij een kwalijk spel zou worden gespeeld. De meerderheid van het bestuur en ook Vermaning zelf waren desondanks vóór de proefopgraving, maar Ben Duppen uit Elst verzamelde de benodigde veertig handtekeningen om een buitengewone ledenvergadering over dit onderwerp aan te vragen. Het bestuur onttrok zich aan die statutaire verplichting door – met uitzondering van de penningmeester Erik Klimp – af te treden. De vergadering ging toch door, maar er werd gevreesd dat de afgetreden bestuursleden zouden komen opdagen en dat het een Poolse

landdag zou worden. Daarom durfde noch Klimp noch Duppen de bijeenkomst te leiden. Uiteindelijk werd mij verzocht als technisch voorzitter op te treden. Jan Driessens had zich voorgenomen, daar eens flink van leer te trekken en hij had een viertal moties voorbereid, o.a. over het royeren van de afgetreden bestuursleden, maar hij kreeg niet de gelegenheid om stampij te maken en de door de voorzitter gepresenteerde moties werden allemaal door de aanwezige leden weggestemd.

Driessens stelde hierna een geschrift samen van wel dertig pagina's, waarin de meningsverschillen over de zoömorfe figuren breed werden uitgesponnen. De hoofdrolspelers in dit werkstuk werden aangeduid in codenamen: ‘Harten Aas’ (Ad Wouters), maar ook de andere azen van het kaartspel traden op in de personen van Ben Duppen, Jan Evert Musch en Jan Driessens zelf. Aan mij was bij gebrek aan verdere azen de codenaam ‘Retoricus’ toegekend. De pennenvrucht eindigde merkwaardigerwijze met een motie, waarin werd geëist dat ik uit de APAN zou worden verwijderd, maar in plaats daarvan verdween Jan Driessens zelf van het toneel: hij legde zijn functie als redacteur van *Archaeologische Berichten* neer en liet niet meer van zich horen.

Toen Ben Duppen als voorzitter van de Stichting Archaeologische Berichten zich na het verschijnen van aflevering 18 ging bemoeien met redactionele zaken, werd duidelijk dat er binnen de redactie een fundamenteel verschil van mening bestond over het doel van het tijdschrift. Jan Evert Musch vond, zoals Klaas Geertsma dat in *APAN/Intern VI* verwoordde, dat *Archaeologische Berichten* een strijdblad was; het diende voortdurend knuppels in hoenderhokken te gooien. Hij werd daarin gesteund door Ben Duppen. Hoofdredacteur Anton van der Lee was met de overige redactieleden van mening dat het eerst en vooral een wetenschappelijk tijdschrift behoorde te zijn en dat men die spreekwoordelijke knuppels alleen maar moest hanteren wanneer dat strikt noodzakelijk was (Geertsma, 1989). Met uitzondering van Jan Evert Musch stapten de overige redactieleden op en verenigden zich later in het tijdschrift *Archeologie*. Voor het tijdschrift *Archaeologische Berichten* waren nu alle remmen los. Er verschenen nog zes afleveringen onder redacteur Jan Evert Musch met zijn belangrijkste medestander Jan van Es en met Ursel Benekendorff uit Geesthacht (D.) als adviseur, maar daarin is geen enkel serieus te nemen artikel over echte archeologische onderwerpen meer te vinden; het gaat vrijwel alleen nog over vermeende zoömorfe figuren.

De rol van Jan Evert Musch

Eind jaren zeventig behoorde Jan Evert Musch uit Anloo (Dr.) tot de absolute top van de Nederlandse steentijdamateurs. Hij was een origineel denker met vaak verrassend goede ideeën over veel aspecten van de steentijd. Beroepshalve was hij werkzaam bij het Biologisch Archeologisch Instituut van de Universiteit van Groningen, aanvankelijk als medewerker van dr. R.R. Newell, later in een administratieve baan bij de afdeling Reproductie. In de door het B.A.I. op de rails gezette affaire Vermaning was hij een van de meest fervente voorvechters van de van vervalsing beschuldigde Drentse amateur. Dat bracht hem in aanvaring met prof. Waterbolk en met Stapert, maar voor de verdedigers van Vermaning was het soms een voordeel, zo'n vooruitgeschoven post bij de tegenpartij. Hij maakte deel uit van wat werd genoemd de “Fanclub Vermaning”, die de verdediging in hoger beroep voorbereidde en in 1978 stelde hij met Ad Wouters de catalogus samen voor de tentoonstelling “Stenen getuigen, Oud- en Middenpaleolithische Vondsten uit Particulier Bezit in Nederland”, gehouden in het Natuurhistorisch Museum Drou-

wenerzand (Musch en Wouters, 1978).

In het begin van de jaren tachtig raakte Jan Evert steeds meer in de ban van de figuratieve uitingen die hij in de steentijdvondsten meende te onderkennen. Naar zijn mening beschikte de prehistorische mens, die in staat was gestandaardiseerde werktuigen uit steen te maken, ook over de benodigde vaardigheden om figuratieve uitbeeldingen te vervaardigen. (*“De nog alom – ook in eigen kring – bestaande weerstanden, afweer en terughoudendheid zijn niet meer gerechtvaardigd door het kwalitatief en kwantitatief karakter van deze categorie voortbrengselen”*; brief dd. 23-8-1984).

Hij beschouwde dan ook de strikte scheiding tussen “gereedschap” en “kunst” als kunstmatig en eigentijds.

Musch verkondigde zijn opvattingen enthousiast in binnen- en buitenland, ook op archeologische congressen waar hij als vertegenwoordiger van de APAN optrad. Bij gelegenheid van het *World Archaeological Congress* van Southampton in 1986 presenteerde hij zijn *Animal Farm. Palaeolithic Sculptures from the Northwest European Plains* (Musch, 1988). Zijn inspiratiebronnen waren voornamelijk prof. dr. Walter Matthes uit Duitsland, maar ook de pionier van de steentijd Boucher de Perthes, die al schreef over *“pierres figures”* (Matthes, 1969). In Engeland vond hij een geestverwant in de persoon van Ron Williams uit Surrey, maar vooral in Sleeswijk-Holstein waren mensen te vinden die in door natuurlijke oorzaken beschadigde zwervstenen allerlei steensculpturen meenden te moeten zien. Ursel Benekendorff en Jürgen Rust legden er hele verzamelingen van aan (NN, 1987).

De fantasie ging met Jan Evert Musch steeds meer aan de haal. Hij zag op den duur de meest gecompliceerde combinaties van afbeeldingen in één steen. In klingen met kerven zag hij totaalfiguren van vrouwen. Toen hij uiteindelijk zijn geloof in het bestaan van kabouteren in allerlei stenen bevestigd zag en op de televisie daar de ‘bewijzen’ van leverde, werd het onmogelijk hem nog langer serieus te nemen. Anderen zoals Jan van Es en Wim Hartman sleepte hij in zijn kielzog mee.

Toevalige vormen

In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd in China een fotowedstrijd voor jongeren uitgeschreven. Uit de talrijke inzendingen koos de jury uiteindelijk als winnaar de foto met als motto *“Zeer vroege voorouder”* van afbeelding 1. Het zal iedereen duidelijk zijn dat de steen, waarin de jonge fotograaf een gezicht herkende, door puur toeval zo gevormd werd en dat er geen mens aan te pas is gekomen om die ‘afbeelding’ vorm te geven. Je kunt alleen waardering hebben voor de opmerkingsgave van de jongeman die er het gezicht in herkende, maar die er ongetwijfeld ook zelf van overtuigd is geweest dat hij met een wonderlijke speling van de natuur te maken had.

Dat laatste lukt niet iedereen. Het komt immers in de praktijk maar al te vaak voor, dat mensen met zogenaamde stenen werktuigen komen aandragen, die in werkelijkheid door de natuur zijn gevormd en geen enkele modificatie door de mens hebben ondergaan. Als argument wordt dan vaak gebruikt dat zo buitengewoon goed in de hand liggen. Voor een typoloog is het dan triest die droom te moeten verstoren; je hebt ooit het gevoel dat je iemands Sinterklaas moet doodschieten waarin hij zo heilig gelooft. Voor steensculpturen geldt dit nog sterker dan voor werktuigen. Maar de natuur is nu eenmaal creatief. Een aardig voorbeeld is het ‘doodskopje’ dat Joep Bouwmeester uit Drunen vond op de Regte Heide bij Goirle (afbeelding 2) en als curiosum mee naar huis nam. Later kreeg ik het van hem cadeau.

Afb. 1

Er zijn echter ook mensen, die dit soort toevallige vormen wél serieus nemen. In de tweede helft van de vorige eeuw werden door de heer Dronkers uit Heerlen een groot aantal niet gemodificeerde stenen uit Zuid-Limburg, zó in het veld opgeraapt, gepresenteerd als voorbeelden van prehistorische kunst (afbeelding 3). Jan Evert Musch schreef mij op 25 juli 1983 nog: *“Dronkers heeft in een te vroeg stadium alle bewerkings-kritische criteria balorig aan zijn laars gelapt. Hij heeft zich dertig jaar afgekeerd van de criteria van het doelbewust in vorm gekapt zijn en verwisselt nu natuurvorm en toeval daarmee. Neemt niet weg dat hij in zijn collectie goede stukken heeft uit oud-paleo, uit zijn beginperiode. Bij zijn overlijden zal echter de gemeentereiniging er mee vandoor gaan. Hij bood mij zijn hele collectie aan, maar waar blijf je met twee ton steen + dakpan?”*

Heeft de prehistorische mens soms ook dit soort spelingen van de natuur onderkend en als waardevol bewaard? Dat is zeker niet onmogelijk, maar het is moeilijk hard te maken, tenzij dergelijke zaken bij goed gedocumenteerde opgravingen worden aangetroffen. Tussen honderden kleine artefacten uit Sint-Michielsgestel, gevonden door Pieter van den Heuvel en vervaardigd met bipolaire techniek, bevond zich ook een complete gelig bruine kieselsteen met daarin een fraai zwart bloemenpatroon, wellicht door mangaanintrusies. Er zijn ook meldingen van fossielen, die tussen artefacten tevoorschijn zijn gekomen, omdat ze door de prehistorische vindsters destijds als bijzonder zijn ervaren en die daarom werden gekoesterd en waaraan mogelijk zelfs uitzonderlijke krachten werden toegeschreven.

Fantasten

Het onderwerp “steensculpturen” is zoals gezegd besmet geraakt,

Afb. 2

doordat mensen met veel fantasie en weinig kritische zin lange tijd de boventoon voerden. Dat is zelfs geen verschijnsel van de laatste decennia. In 1959 werd mij verzocht, de vooroorlogse vondsten uit de Drunense Duinen van W.B. van Herwijnen uit Waalwijk te determineren. Het was een interessante verzameling, die door zijn zoon Henk enkele jaren geleden is geschonken aan het Provinciaal Depot Bodemvondsten in 's-Hertogenbosch. Alle artefacten lagen los gestort in een sigarenkist; alleen één onooglijk afslagje zat in een apart doosje, keurig in de watten. Volgens de vinder had het scherfje het profiel van een mensenkopje. Hij was daarop geattendeerd door een “neef uit Drenthe” met verstand van zaken. Ik wierp tegen dat het ding dan toch wel sporen van opzettelijke bewerking zou moeten vertonen, maar dat was aan dovenmansoren gezegd. Toen ik er later nog eens terugkwam, lagen de door mij per type gesorteerde artefacten weer gedeeltelijk door elkaar, maar het “kopje” werd nog steeds met alle egards behandeld.

Enkele algemene principes bij beoordeling van mogelijke steensculpturen

Bij de vraag of we met een steensculptuur te maken hebben, moeten we met een aantal factoren bij voorbaat rekening houden.

De retouches of bewerkingen die bijdragen tot het idee “sculptuur” moeten gelijktijdig zijn ontstaan. Dit houdt in, dat de patina van al die modificaties hetzelfde moet zijn. Latere beschadigingen kunnen dus nooit bijdragen tot het totaalbeeld van een sculptuur. In de praktijk is met dat principe nogal eens de hand gelicht.

Het kan wél zo zijn, dat onbewerkte en onbeschadigde delen van een steen deel uitmaken van de totaalfiguur, want de prehistorische

Afb. 3

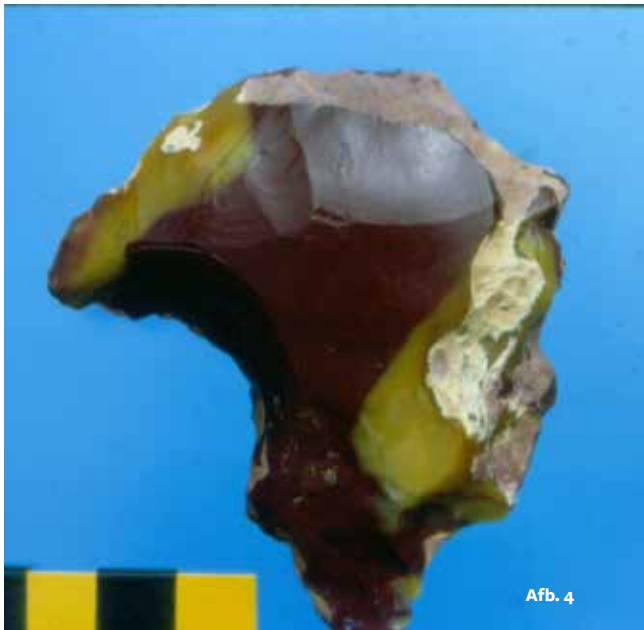
kunstenaar kan ten dele de vorm die hij beoogde al hebben onderkend in de steen, om vervolgens door verdere bewerking het beeld compleet te maken.

Er kan ook sprake zijn van een klimatologische onmogelijkheid. Een sculptuurtje van een aap te midden van vondsten uit de ijstijd moet al meteen een bel doen rinkelen. Hetzelfde geldt voor een mammoetje in een mesolithische context of een pinguïn op het noordelijk halfrond. Dieren die hier (destijds) niet voorkwamen, zullen door de visueel ingestelde prehistorische mens niet zijn afgebeeld. Voor afbeeldingen van mensen geldt net zo goed, dat ze in een realistisch chronologisch verband moeten zijn geplaatst. Het is onvoorstelbaar dat in de stuwwallen uit de Saale ijstijd of daarvoor even goed portretkoppen van homo erectus en de Neanderthaler als van de moderne mens worden aangetroffen. Toch zijn dit soort absurditeiten in de laatste decennia van de vorige eeuw door de medewerkers van *Archaeologische Berichten* zonder enige schroom aan het lezerspubliek gepresenteerd in aflevering 20 (J.E. Musch & al., 1990).

Gereedschap of kunst om de kunst?

Bij het beoordelen van mogelijk steensculpturen is het een relevante vraag wat de maker heeft bedoeld. Wilde hij in de eerste plaats een bruikbaar stuk gereedschap maken dan wel louter kunst produceren? Beoogde hij wellicht beide? Of zag hij in het uitgangsmateriaal in feite al de grondvorm van een kunstproduct en accentueerde hij alleen de vorm, al dan niet tevens als werktuig?

Het is natuurlijk niet eenvoudig, zich in de gedachtegang van de prehistorische mens te verplaatsen. Wanneer een steensculptuur absoluut niet bruikbaar is als werktuig en dus ook niet voldoet aan een erkende type-omschrijving, dan verhoogt dat vanzelfsprekend de kans dat er sprake is van een kunstuiting, wanneer althans de bewerking onmiskenbaar intentioneel is en dus niet een gevolg van toeval. Een schoolvoorbeeld hiervan is de door Tjerk Vermaning gevonden bizon van Norgervaart, die je op geen enkele manier typologisch kunt benoemen als werktuig, maar die rondom duidelijk is geretoucheerd. Een ander voorbeeld lijkt mij het vrouwenkopje van Fontmaure, afb. 4. De ventrale zijde is vrijwel onbewerkt en vertoont bijna uitsluitend rossige cortex. Op het eerste gezicht lijkt het stuk op een holle schaaaf, maar de “werkkant” daarvan is zowel naar de dorsale als naar de ventrale kant bewerkt. Dat zou echter bij het gebruik alleen maar erg nadelig zijn, want een holle schaaaf is het

meest effectief bij een eenzijdig geretoucheerde, scherpe werkkant en geen enkele prehistorische steenbewerker zou opzettelijk een stuk gereedschap maken dat bij voorbaat al weinig geschikt zou zijn voor zijn doel. Daarom denk ik dat hier sprake is van een sculptuurtje, dat de soms ingewikkelde haartooi van de jong-paleolithische vrouwen accentueert. Zie wat dat aangaat bijvoorbeeld ook de bekende Venus van Willendorf.

Het omgekeerde is niet automatisch waar. Een “beestje” zou wel degelijk een bruikbaar werktuig kunnen zijn, maar het is verstandig om er dan toch wat meer sceptisch naar te kijken. Het bipolair geslagen artefact Sp.1.L1 van Spaubeek is onmiskenbaar een holle schaaaf, gecombineerd met een eindschrabber en een afgesleten beksteker, maar met enige fantasie kun je er ook wel een bizon in zien (afb. 5). Ik ben er echter van overtuigd dat we hier niet te maken hebben met een kunstuiting, maar met een complex werktuig voor diverse doeleinden.

Op zichzelf is een combinatie van werktuig en kunstuiting overigens niet ondenkbaar. Er zijn heel wat voorbeelden van, maar dikwijls is daarbij sprake van een artefact met gravures zoals de retouchoir die bekend staat als de “Venus van Geldrop” (Verhart & d’Errico, 2012), de schrabber met in de cortex een gegraveerde paardenkop uit Drunen (Span, 1984) of de steker uit Budel die door middel van gegraveerde lijntjes bij de bek is versierd tot een adelaarskop (Wouters, 1990). Niettemin, de combinatie werktuig/kunstuiting is wel degelijk ook mogelijk in de vorm van retouche.

Conclusie

Het motto bij deze bijdrage, de uitspraak van Multatuli, is duidelijk van toepassing op steentijdsculpturen. Je kunt het bestaan ervan niet geheel loochenen, maar het andere uiterste, namelijk overal sculpturen in zien, is ook absurd. De waarheid ligt zoals zo vaak ergens in het midden. Doordat er in het verleden op dit gebied te veel dwaasheden aan het papier zijn toevertrouwd, is in bepaalde gevallen het kind met het badwater weggegooid. Het blijft nuttig, stenen artefacten ook te beoordelen als mogelijke artistieke uitingen, maar dan met in het achterhoofd de gedachte dat niemand hoger kan stijgen dan degene die met beide benen aan de grond blijft.

Naschrift

Na inzending van bovenstaande bijdrage ontving ik van Jan Willem van der Drift het volgende interessante commentaar, dat zeer zeker de moeite van het vermelden waard is.

“Je schreef: Heeft de prehistorische mens soms ook dit soort spellen van de natuur onderkend en als waardevol bewaard?

Dat is voor de moderne mens ongetwijfeld waar; de moderne mens leefde in hutten/tenten, dus hij had een plek om al zijn spulletjes en hebbedingetjes te bewaren. Maar oermensen vertoefden nooit wekenlang of maandenlang op dezelfde plaats. Zij konden vormen die waren ontstaan als spellen van de natuur of van het lot (bij het maken van een afslag/ar-tefact) wel herkennen en soms ook opzettelijk accentueren. Het bekendste voorbeeld is het vrouwenfiguurtje van Berekhat Ram (afb. 6). Meer voorbeelden zijn in de afleveringen van APAN/Extern beschreven en ik heb zelf ook wel enkele dier/mensfiguren. Waarschijnlijk lieten de oermensen elkaar die vormstenen hartelijk lachend zien, maar vervolgens waren ze er ook helemaal klaar mee. Ze behandelden de figuurstenen niet als heiligenbeelden, er was geen beeldenverering, want de figuurstenen werden bij het vertrek uit het kamp (dus na één of enkele nachten) gewoon achter gelaten. Oermensen waren slim en heel verstandig. Daarom verspilden ze geen energie aan het meeslepen van figuurstenen: wie zijn handen daarmee vol heeft kan immers slechter jagen en voedsel verzamelen. Dus alleen nuttige dingen zoals speren en een beetje goede grondstof voor werktuigen werden naar de volgende overnachtingsplaats meegedragen”.

Literatuur:

J. van Es en C.J.H. Franssen, 1989: Een vroege microkern-traditie van de Peelhorst. Het Boukoulien. *Archaeologische Berichten* 19, pp 6-25. **Jan van Es en Jan Evert Musch**, 1989: Natura docet? Door de natuur de les gelezen? *Archaeologische Berichten* 19, pp 29-38. **Klaas Geertsma**, 1989: Het konflikt. APAN/Intern 6. **Klaas Geertsma**, 1989: Equus caballus, de typologie van het paard in de sculptuur. APAN/Intern 7, pp 37-55. **Klaas Geertsma**, 1993: Herlequin, Holderdebolder. APAN/Extern 3, pp 40-65. **Dr. W. Matthes**, 1969: *Eiszeitkunst im Nordseeraum*. Ottendorf. **Dr. W. Matthes**, z.i.: Tot een beter begrip van de oude ijstijdkunst. Vertaling: B. Duppen. *Archaeologische Berichten* 23. **Jan Evert Musch en Ad Wouters**, 1978: Tentoonstelling “Stenen getuigen. Oud- en Middenpaleolithische vondsten uit particulier bezit in Nederland. *Archaeologische Berichten* nr. 3, Drouwen. **J.E. Musch**, 1988: Animal Farm. Palaeolithic sculptures from the Northwest European Plains. Revised version for WAC’86 publication. APAN/Intern 5, pp 41-53. **J.E. Musch & al.**, 1990: Picture Book of the Stone Age. *Archaeologische Berichten* 20. **NN (Jürgen Rust?)**, 1987: *Steinzeitliche Handwerkskunst in Schleswig-Holstein*. Ahrensburg. **Ad Wouters**, 1990: “Budel II”. Vindplaats van een Epigravettien uit Budel – Dorplein (1). *Archeologie* nr. 2, pp 14-39.

‘PREHISTORISCHE’ KUNST UIT DRUNEN*

Anton van der Lee

*Dit artikel werd in gewijzigde vorm eerder gepubliceerd in het tijdschrift

Met Gansen Trou van de Heemkundekring Onsenoort, Nieuwkuijk, jaargang 69 (2019), pp 71-76.

APAN-lid Ton van Grunsven uit Drunen is een veelzijdig man. Voor zijn pensionering was hij werkzaam als leraar handvaardigheid, o.a. aan de voormalige mavo in Vlijmen, maar daarnaast is hij actief in de steentijdarcheologie en als lid van de V.A.E.E., een vereniging die zich bezighoudt met experimentele archeologie, is hij een van de bekwaamste ‘steensmeden’ die vrijwel alle prehistorische steenbewerkingstechnieken beheerst. Jarenlang gaf hij jaarlijks workshops aan archeologiestudenten van de Universiteit Leiden en hij werd gevraagd voor talrijke demonstraties bij verenigingen en musea. Hij maakt prehistorische bogen na en doet daarmee uitgebreide schietproeven. En samen met het APAN-lid Jeroen Snelten uit Liempde deed hij proeven om te achterhalen hoe de boeren van de LBK-cultuur (5.400 – 5.000 v. Chr.) hun klei hebben samengesteld en hoe het bakproces verliep. Maar bij dat alles staat hij ook bekend als keramisch kunstenaar. Als zodanig werkte hij samen met verschillende galleries en exposeerde hij veelvuldig.

Sinds de jaren zeventig heb ik geleidelijk aan steeds meer werk van hem in huis, ten dele gekregen en andere stukken gekocht in een kunsthandel of bij gelegenheid van een expositie. Ze vertegenwoordigen een bepaalde ontwikkeling in zijn kunstenaarschap. Als eerste kreeg ik in de jaren tachtig een glanzend geglazuurde bol met een diameter van ongeveer 18 cm met bovenop en aan de voorkant overlappende blaadjes en iets wat een hoornvormige bloem zou kunnen verbeelden. De randjes van de blaadjes blinken wat extra. Her werkstuk is perfect bolrond en het is bruin van kleur. Een kring van zwarte glazuurdruppels aan de onderkant fungeert als standring; het inwendige van die ring is ongeglazuurd, terwijl dat zwarte glazuur ook te zien is op de “bloem” en op een deel van de bol rechts daaronder. Het in wezen abstracte werk heeft geen titel.

Vervolgens maakte Ton voor mij in bruinbakkende klei een drietal beelden van pleistocene zoogdieren: een mammoet (hoogte 24 cm), een wisent (hoogte 20 cm) en een wolharige neushoorn (hoogte 19 cm), waarvan de neushoorn en de mammoet hier zijn afgebeeld. Heel succesvol was hij met bizon: hij maakte die in allerlei varianten, maar kenmerkend was steeds de drang naar voren, waardoor de oerkracht van dit enorme dier duidelijk tot uiting kwam. De fascinatie voor bizon kwam wellicht voort uit een heel speciale archeologische vondst die hij gedaan had bij het ven “De Plakken” in Loon op Zand: een 13.000 jaar oude aambeeldsteen van de Federmesser-cultuur, waarin een voorhistorische jager een chargerende (aanvallende) bizon had gegraveerd: in volle ren, kop aan de grond, horens naar voren, staart omhoog. Aanvankelijk was de interpretatie van de gravure moeilijk en er werd badinerend gesproken over “het konijn van Loon op Zand”, maar Ad Wouters wees op de sprekende gelijkenis met een schildering in de grot van Altamira in Spanje. Voor Nederland is deze vondst uniek.

Er was iets bijzonders aan de hand met de keramische beelden van bizon. Vanaf het begin van de jaren tachtig was het een goede gewoonte geworden dat een Brabantse steentijdarcheoloog zo nu en dan eens een feestje organiseerde voor zijn vrienden en collega's, en Ton beloofde de gastheer dan altijd met een van zijn befaamde bizon. Je zou alleen daarvoor al een feestje geven. Het is zelfs voorgekomen dat een niet onbemiddelde amateur van buiten de provincie aan Ton verzocht of die in zijn naam en op zijn kosten zo'n party wilde organiseren, alleen om daardoor in aanmerking te komen voor zo'n felbegeerd beeldje, maar zo werkt dat niet in Brabant. Doordat ik altijd jubilea vierde, bijvoorbeeld mijn 40-, 50- en 60-jarig jubileum als archeoloog, waarbij de genodigden een gezamenlijk cadeau gaven, viel ik qua bizon steeds buiten de prijzen tot de dag

dat ik met vervroegd pensioen ging, eind februari 1993, want toen kreeg ik er onverwacht alsnog een cadeau. De sterk geabstraheerde vorm ervan is kenmerkend voor de latere exemplaren. Daarbij is bovendien gebruikgemaakt van een speciale Japanse manier van bakken: de raku-techniek, die in het land van herkomst al in de 16e eeuw werd toegepast. Nadat het glazuurmengsel is opgebracht op de voorgebakken werkstukken, worden die in een mobiele gasoven tot 1020 graden opgestookt. Als het mengsel gaar is en goed is uitgevloeid, worden de werkstukken met een tang uit het vuur gehaald en roodgloeiend in een vat met houtsnippers of ander goed brandbaar en rokend materiaal gestopt en het vat wordt afgedekt. Door de snelle afkoeling ontstaan er dan scheurtjes in het glazuur (craquelé), wat door de as van het verbrand materiaal die in de scheurtjes doordringt nog wordt geaccentueerd. Eigenlijk is de manier van raku-stoken in de rest van de wereld vereenvoudigd en sterk verschillend van de Japanse techniek. De Japanners stoken aanmerkelijk heter (1200 graden), hun producten zijn dunner en niet poreus. In de daaropvolgende periode exposeerde Ton regelmatig en zijn werk werd ook verkocht door verschillende kunsthandels, o.a. Galerie Gauguin in Heeze, Sous-Terre in Lithoyen en Artijean in Kaatsheuvel. Kenmerkend voor zijn werk was het streven naar oervormen: alle details werden weggelaten, alleen het wezenlijke bleef over. Er waren veel werkstukken bij met een defensief karakter: kasteelachtige vierkante torens en “wachters”. Vrijwel altijd werden deze kunstwerken uitgevoerd in roodbakkende klei. Wij kochten bij Gauguin een fraai voorbeeld: een toren van 74 cm hoog met een grondvlak van 19,5 x 19,5 cm op een houten sokkel van 10 cm. Daarbij plaatste ik aan weerszijden een wachter van resp. 38 en 36 cm hoogte, in zwart en gebroken wit uitgevoerd, terwijl van de toren bij wijze van uitzondering de hoofdkleur groenig is. De klei schijnt wat ruw opgestapeld te zijn, maar de vlakken zijn strak en de holtes zijn geaccentueerd met kleur. De beide wachters zijn raku gestookt.

In diezelfde periode werden ook veel elegante vrouwenbeeldjes gemaakt, zowel in roodbakkende klei als in raku. In mijn verzameling bevindt zich ook een cadeau bij gelegenheid van een van mijn jubilea: een beeld in de vorm van een kling met boven op een licht naar de grond nijgend klein kopje van een steentjes zoekende amateur. In het hoge houten voetstuk zat de geldelijke bijdrage van de gezamenlijke genodigden verstopt, maar wel zodanig dat ik het er niet uit durfde te halen uit vrees het beeld te beschadigen. Ton heeft dat later alsnog voor mij gedaan.

Heel dierbaar is mij de laatste aankoop die ik deed bij gelegenheid van een expositie van de Cultuurstichting Honsorde in de voormalige abdij “Mariënkroon” in Nieuwkuijk: het raku-gestookte beeld “Archaeodream”, de droom van een archeoloog. Daar hoort een achtergrondverhaal bij. De in Bilzen (B) woonachtigen Nederlandse kunstenaar Hans Lemmen, ook amateurarcheoloog, is een man van zonderlinge invallen. Zo staat er een groot bronzen beeld van hem in Rotterdam: een boomstam met een tak die schuin naar beneden steekt en eindigt in een hand. In de tak zit een verwarmings-element gemonteerd en daardoor geeft het beeld aan iedereen een warme hand! In 2002 kwam hij op het merkwaardige idee “de prehistorie doorzichtig te maken”, wat je je daarbij dan ook moet voorstellen. Hij kocht bij een glasfabriek voor 8.000 gulden aan blokken kristal en verzocht Ton van Grunsven daaruit vuistbijlen te slaan voor de door hem in te richten tentoonstelling “Lithomania”. Bij die gelegenheid verscheen dan ook zijn boek waarin de producten van Ton maar ook echte vuistbijlen werden opgenomen, vaak in hilarische tekeningen. De gekochte hoeveelheid materiaal was echter veel te groot en uit het overschot maakte Ton voor een paar vrienden ook zo'n kristallen vuistbijl. Voor het 54 cm hoge beeld “Archaeodream”, een op drie steltwortels staande boom, produceerde

hij nog twintig bladspitsen met oppervlakteretouche, die als blaadjes moesten fungeren. Inderdaad, van zoiets kan een archeoloog alleen maar dromen en vandaar dat ik dit bijzondere beeld binnen vijf minuten na de opening van de expositie al had gekocht, bang dat iemand me voor zou zijn.

Het meest artistieke aardewerk dat in de Nederlandse prehistorie ooit is gemaakt is ongetwijfeld de Veluwe klokbeke, daterend ongeveer tussen 2.500 en 2.000 voor Chr. De bekers zijn over het hele oppervlak versierd met gebruikmaking van meerdere rolstempels, waarmee in de nog natte klei horizontale banden met de motieven van de stempels repeterend werden gedrukt. Een aantal van deze bekers kwam in grafheuvels van de Klokbekecultuur terecht. Ton bakte als verjaardagscadeau voor mij een vereenvoudigde replica, maar er is geen gevaar dat die ooit voor echt zal worden aangezien. In de hals staat namelijk de tekst gegrift: “DAT HAD IK ALTIJD AL GEHAD WILLEN HEBBEN”...

► Vereenvoudigde replica van een klokbeke.

▼ Wolharige neushoorn. Foto's: Ad Hartjes.

◀ Bolvormig object. Foto: Ad Hartjes.

▼ Mammoet. Foto: Ad Hartjes.

Prehistorische gravure van een aanvallende bizon, Loon op Zand. Foto: Ad Wouters.

Raku gestookt beeld "Archaeodream". Foto: Ad Hartjes.

Raku gestookte, gestileerde bizon. Foto: Anton van der Lee.

Toren met twee wachters. Foto: Ad Hartjes.

Kristallen replica van een vuistbijl. Foto: Ad Hartjes.

Klingvormig beeld met kopje. Foto: Ad Hartjes.

This scientific illustration depicts several fossil specimens, likely from a geological or paleontological study. The specimens are labeled with numbers 1 through 6. Specimen 1 is a large, roughly rectangular fragment with a dense, granular texture. Specimen 2 is a large, oval-shaped ring or structure. Specimens 3, 4, 5, and 6 are smaller fragments showing various textures, including concentric rings, radial lines, and irregular patterns. Specimen 3 is a small, curved fragment with radial lines. Specimen 4 is a small, curved fragment with concentric rings. Specimen 5 is a larger, irregular fragment with a complex, textured surface. Specimen 6 is a small, irregular fragment with a textured surface. Arrows are used to indicate directions of observation or measurement for specimens 1, 2, 3, 4, and 5.

Inleiding

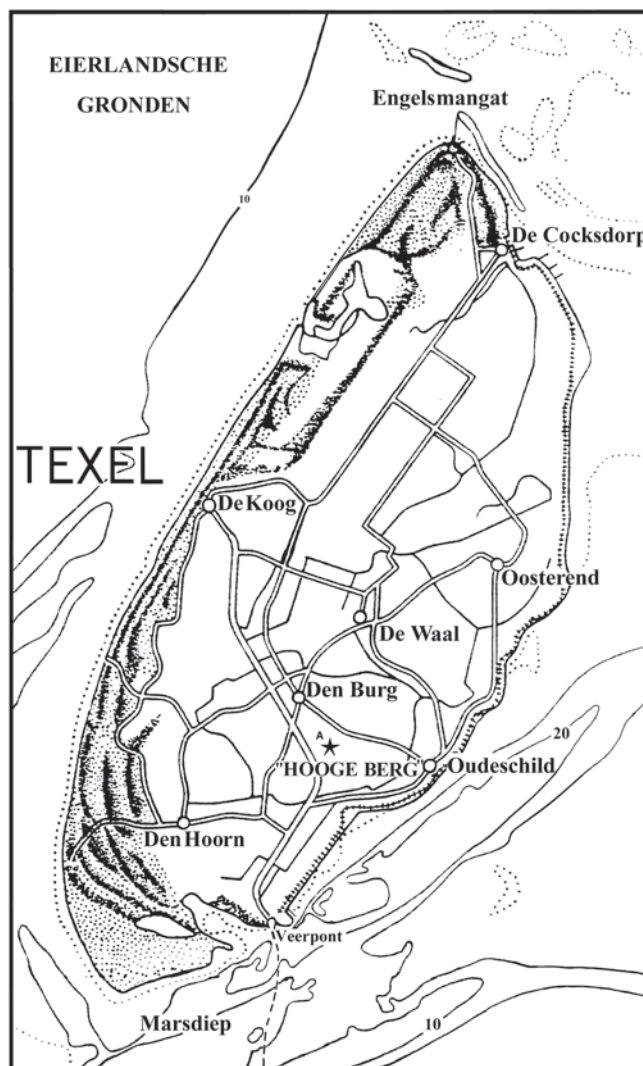
In de afgelopen jaren zijn op een akker op de “Hooge Berg” enkele potscherven en stenen werktuigen uit het neolithicum verzameld. Dat ze inderdaad uit de jonge steentijd (4500–1700 v. Chr.) stammen is af te leiden uit het feit dat sommige werktuigen geslepen zijn en andere goed herkenbaar als typische niet geslepen neolithische spitsen. De potscherven zijn door hun hardheid en vermagering (toevoeging van zand, kwarts en fijn-gemalen gebakken klei om scheuren bij het bakken van de klei te voorkomen) eveneens in het neolithicum te plaatsen.

Beschrijving van de vindplaats. (Figuur 1).

De vindplaats ligt op een uitloper van de “Hooge Berg” waar het keileem uit de Saale-ijstijd (de voorlaatste ijstijd, 200.000–125.000 jaar geleden) aan de oppervlakte ligt. In de warme Eemperiode (125.000–85.000 jaar geleden), die volgde op de Saale-ijstijd, is de bovenste laag van dit harde keileem aangetast door bodemvorming. Er heeft verticale uitspoeling van het fijnste leem plaatsgevonden. Het bovenste gedeelte van deze bodemvorming bestaat uit zand en stenen en een leemgedeelte dat minder is dan de keileem dieper weg. Het onderste gedeelte, dat is het gedeelte dat we nu keileem noemen, bestaat uit een verhoogde hoeveelheid leem t.o.v. van de keileem dieper weg ontstaan door dit verticale uitspoelen. In de laatste ijstijd (de Weichsel-ijstijd, 85.000–10.000 jaar geleden) is deze zandlaag met stenen en een restant leem door verwaaiing omgevormd tot dekzand en nu als akker of weiland bij de boeren in gebruik. Door het omploegen van dit dekzand zijn werktuigen en scherven tevoorschijn gekomen. Verspreid over een oppervlakte van ong. 60x60 m zijn de hieronder beschreven werktuigen en potscherven gevonden.

Beschrijving van de werktuigen en de potscherven.

1. Een fragment van een geslepen bijl, gemaakt uit een granietachtig gesteente (Figuur 2: 1). Van de bijl is slechts het middengedeelte bewaard gebleven. De beide uiteinden zijn door het gebruik helemaal verbrijzeld. Door de symmetrische vorm werd hij in het veld herkend als door de mens bewerkt. Bij microscopisch onderzoek bleken er op het oppervlak slijpsporen aanwezig te zijn, speciaal op de hardere kristallen die in het graniet opgesloten zitten. Op een gedeelte van het oppervlak van het restant van de bijl zijn slijpsporen nog enigszins te herkennen, maar op de zachtste delen zijn ze vermoedelijk door verwerking verdwenen. Al met al geven de slijpsporen aan, dat de symmetrie van het stuk graniet door bewerking van de mens tot stand is gekomen. De bijl is op doorsnede ovaal en de zijden lopen niet evenwijdig, maar naar elkaar toe. Daarom zijn dit bijlen van het West-Europese type (Hoof (1970, blz. 28, Van der Heide, 1972) en kunnen zijn gemaakt van vuursteen of een ander gesteente zoals hier. In de archeologie wordt onder ander gesteente verstaan alle gesteenten buiten vuursteen (Hoof, 1970, blz. 28). Een verdere indeling, zoals Hoof geeft, is niet mogelijk doordat de beide uiteinden verbrijzeld zijn.
2. Een fragment van een geslepen beitel van vuursteen (Figuur 2: 2). Het fragment is slechts vier cm lang en is dwars doormidden gebroken. Uit de vorm valt af te leiden dat het een fragment van een beitel is, zoals er in de literatuur meerdere beschreven zijn (Van Regteren Altena et al., 1962, blz. 31–33). De vorm is door slijpen tot stand gebracht. Het smalle uiteinde, het snijgedeelte, is voorzien van enkele afslagen en is daarna door slijpen aangescherpt. Het bestaat uit een grijze vuursteen waarin afwisselend donkere en lichte banen voorkomen. Dit soort vuursteen komt voor in Zuid-Limburg en omgeving.

Figuur 1 Kaart van Texel met daarop aangegeven de vindplaats van de Vlaardingencultuur

3. Een microbeitel (Figuur 2: 13) die vanuit de zijkan-ten om en om afgeslagen is en aan een van de uiteinden een beitelrand draagt, die gevormd is door kleine, lange, smalle afslagen.
4. Een slijpsteen (Figuur 2: 12). De slijpsteen is ongeveer 10 cm lang en op doorsnee vierkant: 2 x 2 cm. Eén zijde is geheel vlak geslepen.
5. Een transversaalspits (Figuur 2: 3). Deze spits is gemaakt op een afslag met een scherp en breed uiteinde. (Van Regteren Altena, 1962, blz. 31–33). Aan beide zijkan-ten is fijne retouche aangebracht.
6. Spitsen. Eén ervan heeft de vorm van een blad en wordt daarom bladspits genoemd (Figuur 2: 4). Deze spits is gemaakt van een afslag. De rugzijde is voorzien van afslagen vanuit beide zijkan-ten, die het gehele oppervlak beslaan. Daarna zijn beide zijkan-ten verder afgewerkt met kleinere afslagen (retouchering). Aan de onderzijde is alleen deze fijnere retouchering vanuit de zijkan-ten aangebracht. De punt van de spits is oudtijds afgebroken; het breukvlak heeft eenzelfde glans als de rest van de spits. Van een tweede bladspits is alleen de punt gevonden. We mogen hier van een restant van een bladspits spreken omdat aan beide zijden afslagen aangebracht zijn (Figuur 2: 5). Dit spits-gedeelte komt bijna overeen met het stuk dat bij de andere spits verloren is gegaan. Spitsen breken vaak op dit punt af. Dit zal

waarschijnlijk gebeurd zijn bij de jacht, wanneer de pijl op een hard voorwerp terecht komt (Van Regteren Altena, 1962, blz. 31 - 33, Van Gijn en Bakker, 2005, blz. 294, Dijkstra, 1989, Vossen et al., 1991).

De derde spits heeft de vorm van een gelijkbenige driehoek waarvan de basis bol is (Figuur 2: 6). Zowel de boven- als de onderzijde is over het gehele oppervlak bewerkt vanuit de zij-kanten. Ook hier spreken we van een bladspits (Dijkstra, 1989). Deze spitsen komen tijdens het Neolithicum voor (Hahn, 1993).

7. 10 krabbers. De meeste krabbers zijn de zg. ronde knoop- of duimkrabbers, gemaakt op een afslag (enkele voorbeelden Figuur 2: 7, 8, 9, 10, 11). De basis is hierbij onbewerkt. Een aantal hebben een steile retouche. Deze retouche komt veel voor op neolithische krabbers (Beuker, 1983, Vossen et al., 1991) en zij hebben de vorm van een paardenhoef (het *horseshoe shape-type*, Vossen et al., 1991).
8. Er zijn een zestal okerkleurige potscherven gevonden, dikwandig en vrij hard gebakken, harder dan late ijzertijdpotten. De vermagering bestaat uit zand, kwartsgruis en gemalen potmateriaal.

Culturaanwijzing

Stenen werktuigen.

We mogen uit de combinatie van de gevonden werktuigen en potscherven concluderen, dat we hier met de Vlaardingen-cultuur van doen hebben, zoals dit beschreven is door Van Regteren Altena et al. (1962, blz. 101) en Glasbergen et al. (1967), Van Gijn en Bakker (2005, blz. 281-306), Van Gijn, (2010, blz. 83)

De volgende werktuigen zijn typerend:

- Het fragment van de geslepen bijl van het West-Europees type met zijn ovale doorsnede (Regteren Altena et al. 1962, blz. 101).
- Het fragment van het geslepen beitelte en het microbeitelte (Van Regteren Altena et al. 1962, blz. 101).
- De transversaalspits (Regteren Altena et al. 1962, blz. 101).
- De bladspitsen. (Van Regteren Altena et al. 1962, blz. 101).
- Krabbers van het *horse shoe shape-type* worden ook wel duimkrabbers genoemd (Vossen et al. 1991 blz. 150). Deze krabbers komen in aantal veel voor in de Vlaardingencultuur (Van Gijn en Bakker, 2005, blz. 294).
- De slijpsteen wordt gevonden in meerdere neolithische vondst-complexen, maar ook in die van de Vlaardingencultuur. (Vossen et al. 1991, blz. 150). Een gelijksoortige slijpsteen van zandsteen is gevonden bij de bouw van het Congresgebouw en wordt toegeschreven aan de Vlaardingen-cultuur (Bulten, 2010, blz. 90 en 91)

Potscherven.

Qua kleur, hardheid en vermagering kunnen deze potscherven bij de Vlaardingen-cultuur behoren. Het materiaal komt overeen met de vermagering, zoals Glasbergen et al. (1967, blz. 10) dit beschrijft.

- A: Kwarts vermagerd: alleen vermagerd met gemalen kwarts of met toevoeging van zandkorrels.
- B: Zand vermagerd: vermagerd met alleen zand, soms met fijn kwarts vermengd.
- C: Fijn vermalen potmateriaal is mede aanwezig in het vermageringsmateriaal.

Oorsprong van de Vlaardingen-cultuur

De Vlaardingen-cultuur vindt volgens meerdere onderzoekers (Wouters, 1991, Louwe Kooijmans, 1983, Verhart, 2010) zijn wortels in de S.O.M.-cultuur (Seine-Oise-Marne cultuur) voorkomend in

het Seine-Oise-Marne gebied in Frankrijk tot in Zuid-Nederland (Wouters, 1991A, Vossen en Wouters, 1991, Wouters, 1991B, Verhart, 2010, blz. 219). De overeenkomsten in het bewerkte vuursteen zijn bijzonder groot (Vossen et al., 1991, Wouters, 1991B). Via de rivier de Maas zullen deze mensen naar het noorden zijn getrokken en zo in onze streken terecht gekomen. Toen zij op de kust stootten, zullen zij zich in het kustgebied verder verspreid hebben (Figuur 3).

Verspreiding van de Vlaardingen-cultuur

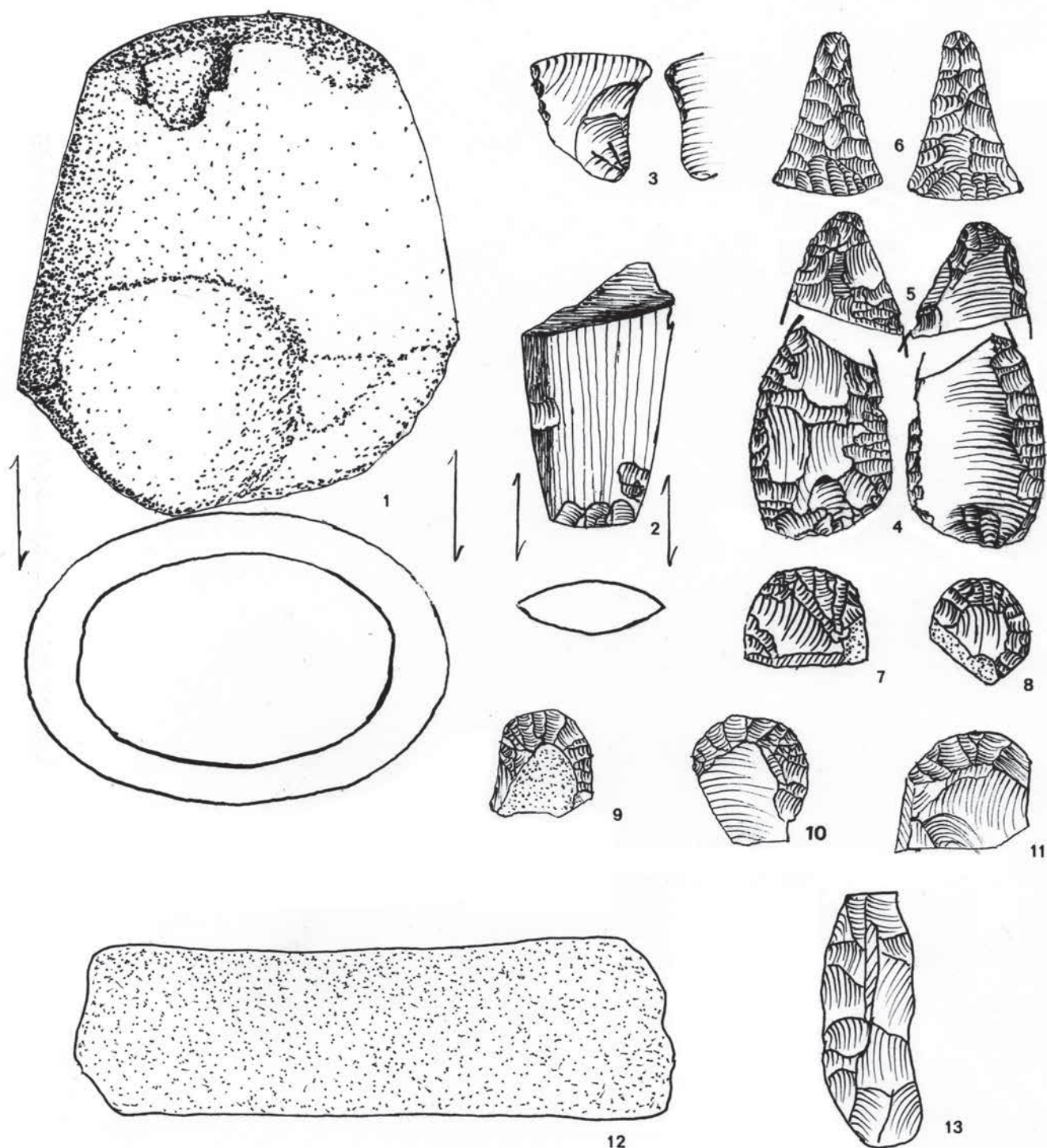
Een van de uitgebreidste vindplaatsen van de Vlaardingen-cultuur is bij Vlaardingen opgegraven in de jaren '50. Aan deze vindplaats dankt het zijn naam. Het is een cultuur die haar verspreiding heeft langs de grote rivieren en langs de Nederlandse kust en een datering van omstreeks 2500-2000 voor Chr. (Figuur 3). Langs de grote rivieren zijn de volgende vindplaatsen bekend: Ewijk en Hazendonk (Bloemers et al., 1981). Langs de kust, van zuid naar noord, geven de volgende vindplaatsen een beeld van de verspreiding: in Zeeland: Terneuzen (Van der Feen, 1952) en Haamstede, in Zuid-Holland: Spijkenisse, Vlaardingen, Leidschendam, Voorschoten en in Noord-Holland de Zandwerven, gelegen in West-Friesland (Van Regteren Altena et al., 1962, Bloemers et al., 1981).

De Zandwerven was de noordelijkste vindplaats van de Vlaardingencultuur tot nu toe. Langs het kustgebied liggen de vindplaatsen op de hogere strandwallen en hogere kreekruggen vaak in de nabijheid van een kweldergebied. De Texelse vondst is nu dus de noordelijkste vindplaats in het kustgebied en ligt hier ook op een hoge rug, maar in dit geval een keileem rug.

Volgens Sha et al. (1996) zag het landschap van Texel er rond 3000 voor Chr. er als volgt uit: aan de westzijde van het "Oude land van Texel" lag een strandwal op de huidige 10 m dieptelijn in de huidige Noordzee. Tussen deze strandwal en het "Oude land van Texel" had zich een waddengebied met kwelders gevormd. Zo zien we dat de ligging van deze vindplaats niet veel verschilt t.o.v. de andere vindplaatsen. Ook hier ligt zij in de omgeving van een wadden- en kwelderlandschap en een zoetwatergebied. Dit waddengebied

Figuur 3. Verspreiding van de Vlaardingen-cultuur.

Figuur 2

1. Fragment van de stenen bijl. 2. fragment van de geslepen beitel. 3. transversaalspits. 4. Fragment van een bladspits. 5. afgebroken punt van een bladspits. 6. bladspits. 7, 8, 9, 10 en 11 krabbers van "het Horseshoe shape-type", 12 slijpsteen, 13 microbeitel.

werd in stand gehouden doordat ter hoogte van de huidige Slufter de strandwal onderbroken was door een klein stroompje dat zoet water van het oude land van Texel afvoerde. Door het stijgen van de zeespiegel liep het gebied achter de strandwal onder met zeewater via de bedding van dit stroompje. Hierdoor kreeg het zeewater vrij spel tussen de strandwal en het oude land van Texel en ontstond er een waddengebied. Dit geeft het beeld weer van 3000 voor Chr. Rond 2000 voor Chr. is hier verder niets van bekend. Vermoedelijk zal de strandwal in de volgende duizend jaar door het verder stijgen van de zeespiegel wel meer naar het oude land verschoven zijn en zal zodoende het waddengebied tussen de strandwal en het oude land kleiner zijn geworden. Aan de oostzijde van Texel lag er een veengebied in deze periode (*Zagwijn, 1986*).

Het leven van de Vlaardingen-mensen.

Op Texel zijn geen botten en geweien gevonden, waaruit je zou kunnen opmaken, waarop men gejaagd heeft en eventueel wat voor werktuigen men uit gewei of bot gemaakt heeft om daaruit het levenspatroon van de Vlaardingen-mensen te kunnen vaststellen. In Vlaardingen heeft men uit het opgegraven materiaal dit wel kunnen doen. Ik geef hier een korte beschrijving, waarbij het verhaal van C. Wind. "De late steentijd" in "Van steurvisser tot stedeling" (*red. Tonny Vos-Dahmen von Buchholz et al., 1973*) als leidraad heeft gediend.

Uit de opgravingen van de verschillende plaatsen bleek dat de mensen van de Vlaardingen-cultuur niet meer achter het jachtwild aan trokken, omdat zij huizen op de kreekkrug hadden gebouwd, zoals o.a. in Vlaardingen bleek. Deze huizen waren rechthoekig en bezaten één rij middenpalen en hadden een oppervlakte van ongeveer 10 x 6m. Langs de getijdenkreeken bij de Maasmond en op de donken in het veen waren akkerbouw en veeteelt slechts op beperkte schaal mogelijk. Zij hebben schapen, geiten en koeien gehouden. Het belangrijkste was toch de jacht. Zij jaagden in de omliggende bossen die voornamelijk bestonden uit elzen, essen, hazelaars en esdoorns. Ook kwamen meidoorn, iep, lijsterbes en taxus voor. De jachtbuit bestond uit zwijnen, edelherten, reeën en bevers, hoewel men ook op kleine roofdieren als de wilde kat, de boommarter, de bunzing en de nerts heeft gejaagd. De pelzen van deze jachtdieren zijn natuurlijk van belang geweest. Ook heeft men op de beer gejaagd, gezien de schedel die men in Vlaardingen gevonden heeft. In een van de tanden is een gaatje geboord zodat dit wel als amulet gebruikt zal zijn geweest.

De hond heeft ongetwijfeld de jager vergezeld op zijn tochten, gezien de hondenbotten die er gevonden zijn.

De steur was in Vlaardingen een belangrijk onderdeel van de voeding, zoals blijkt uit de vele huidverbeningen die daar gevonden zijn. Zij werden gevangen met een soort kubbe die vervaardigd was uit rijshout, tenen en touw. Maar ook aan het strand heeft men gejaagd, want men heeft in Vlaardingen resten van de grijze zeehond en de dolfin gevonden.

De wapens waren eenvoudig maar doeltreffend voor de jacht. Sporen, waren voorzien van een scherp geslepen benen punt en ook jaagde men met pijl en boog. De uit vuursteen vervaardigde pijlpunten waren van een afwijkend type. In plaats van de traditionele punt hadden ze de vorm van een beitel (transversaalspits), waardoor deze bij het treffen veel bloedverlies veroorzaakten als gevolg waarvan de dieren eerder doodgingen. Een onmisbaar werktuig was natuurlijk de vuurstenen bijl, waarmee men hout kapte, punten hakte aan de palen voor de bouw van hutten en dierenbotten stuk sloeg om het merg eruit te halen. Voor het bewerken van been, hout en hertshoorn had men beitels, boortjes en krabbers nodig. De krab-

bers gebruikte men om het vet van de dierenhuiden af te krabben om ze te kunnen prepareren. Deze huiden zullen ongetwijfeld tot kleding zijn verwerkt, getuige de vondst van een aantal fraai gepolijste benen priemen en naalden.

Het aardewerk bestond uit de handgevormde potten, waarvan er een vijftiental verschillende typen bekend zijn geworden. Sommige hebben een aantal knobbels onder de rand, andere hebben een rij doorboringen net onder de rand. Verder zijn er fragmenten van een aardewerken kraaghalsflesje gevonden, een gebakken lepel en ook een aantal bakplaten. De laatste zullen gebruikt zijn om brood op te bakken, omdat er ook graankorrels gevonden zijn.

Omdat vuursteen in Vlaardingen schaars was, werden beschadigde bijlen verwerkt tot kleinere werktuigen zoals krabbers. Ook bleek dat in Vlaardingen een ruilhandel was ontstaan in vuursteen uit het zuiden, waar deze wel voorhanden was, nl. Zuid-Limburg en België. Ook op Texel vinden we deze ruilhandel in het vuursteenmateriaal terug. De vuursteen, waaruit de beitel van Texel is gemaakt bestaat uit een grijze gebandeerde vuursteen, die gevonden wordt in Zuid-Limburg. Ook heeft men in Vlaardingen barnstenen kralen gevonden, die waarschijnlijk uit het Oostzeegebied afkomstig zijn.

Uit de vondsten van Vlaardingen hebben we zo een redelijk beeld kunnen vormen hoe deze mensen geleefd en gewoond hebben. Er is echter niet bekend hoe ze hun doden hebben behandeld.

Literatuur:

- Beuker, J.R.**, 1983. *Vakmanschap in vuursteen*. Publicatie no 8 van het Asser Museum, Assen 1983.
- Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans, J. Safartij**, 1981 *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland*. Meulenhoff Informatief. Amsterdam.
- Bulten E.** 2010, Vlaardingen in de Hofstad. In *Archeologische Werkgemeenschap Nederland 2010*, blz. 90-95, Westerheem special: Vlaardingen-cultuur.
- Dijkstra, P.**, 1989, *Stenen artefacten herkennen en dateren*. Hoofdstuk Neolithicum. Syllabus Studiedag Heemkunde & Archeologie, uitgegeven door Brabants Heem in samenwerking met Archeologische Werkgroep "t Oude Slot".
- Tilburg, Feen van der, P.J.**, 1952. Early populations in the delta of the river Scheldt. *Beaufortia*, januari, no 9, uitgave. Zoological Museum Amsterdam.
- Gijn van, A en J.A. Bakker**, 2005. Hunebedbouwers en steurvisser Midden-neolithicum B: Trechterbekercultuur en Vlaardingen-groep Hoofdstuk 13: *Nederland in de Prehistorie*, onder redactie van Leendert P. Louwe Kooijmans, Peter W. van den Broeke, Harry Fokkens en Annelou van Gijn.
- Glasbergen, W., W. Groenman-van Waateringe and G.M. Hardenberg-Mulder**, 1967. Settlement of the Vlaardingen Culture at Voorschoten and Leidschendam I en II. *Helinium VII*.
- Hahn, J.** 1993. Erkennen und bestimmen von Stein- und Knochenartefakten. *Verlag Archeologica Venatoria* Institut für Urgeschichte.
- Heide van der, G.J.**, 1972. *Graven naar het verleden*. Stichting Televisie Academie Teleac.
- Hoof, D.**, 1970. *Die Steinbeile und Steinmäxte im Gebiet des Niederrheins und der Maas*. Bonn.
- Regteren Altena van, J.F., J.A. Bakker, A.T. Clason, W. Glasbergen, W. Groenman-van Waateringe & L.J. Pons**, 1962, 1963. The Vlaardingen Culture. blz. 3-120. *Helinium 2*.
- Sha, L.P., C. Laban, P.C. Zonneveld**, 1996. Influence of the Pleistocene topography on the Holocene coastal development of Texel. *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*. nr. 57.
- Verhart, L.** 2010. De zuidelijke tegenhangers van de Vlaardingen-cultuur: een schamel spoor van scherven. In: *Archeologische Werkgemeenschap Nederland 2010* blz. 208-223, Westerheem special: Vlaardingen-cultuur.
- Vossen, W., A. Wouters**, 1991. Vindplaats van de Seine-Oise-Marne-Kultuur (S.O.M.) in Kessel. *Archeologie* no 3.
- Wind, C.**, 1973. Hoofdstuk 2. De late steentijd. In *Van steurvisser tot stedeling* Uitgave: Den Draak, Vlaardingen, onder redactie van T. Vos Damen von Buchholz.
- A. Wouters, A.** 1991A. De Seine-Oise-Marne-Kultuur. *Archeologie* no 3.
- B. Wouters, A.** 1991B. Artefacten uit de S.O.M.-kultuur te Mesch (Z.L.). *Archeologie* no 3.
- Zagwijn, W.H.** 1986 *Nederland in het Holoceen*. Rijks Geologische Dienst Haarlem.

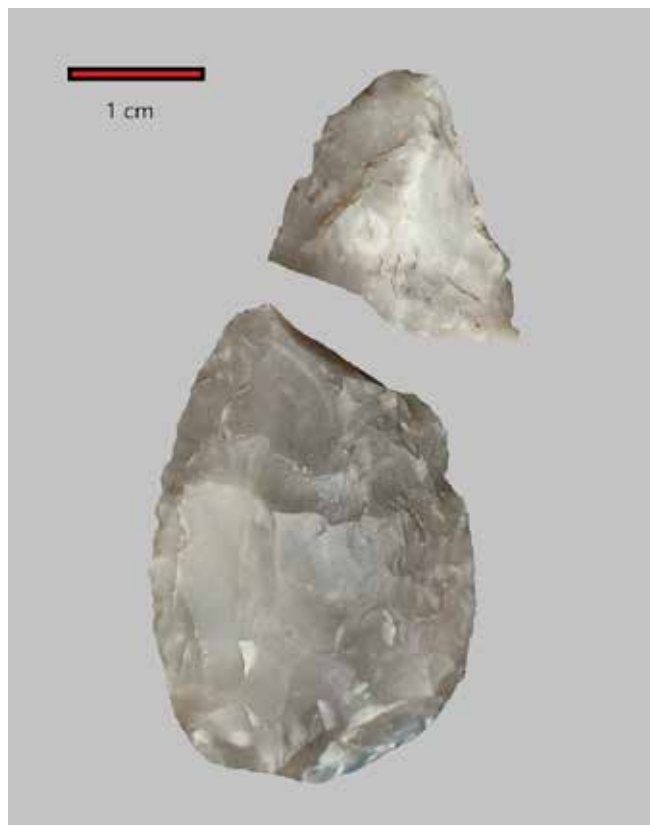
Figuur 2.1 Een fragment van een geslepen bijl, gemaakt uit een granietachtig gesteente

Figuur 2.2 Een fragment van een geslepen beitel van vuursteen

Figuur 2.3 Een transversaalspits

Figuur 2.5 en 2.5 Bladspitsen

Figuur 2.6 Driehoekige bladspits

Figuur 2.7 en 2.11 Knoopkrabbers

Figuur 2.12 Slijpsteen

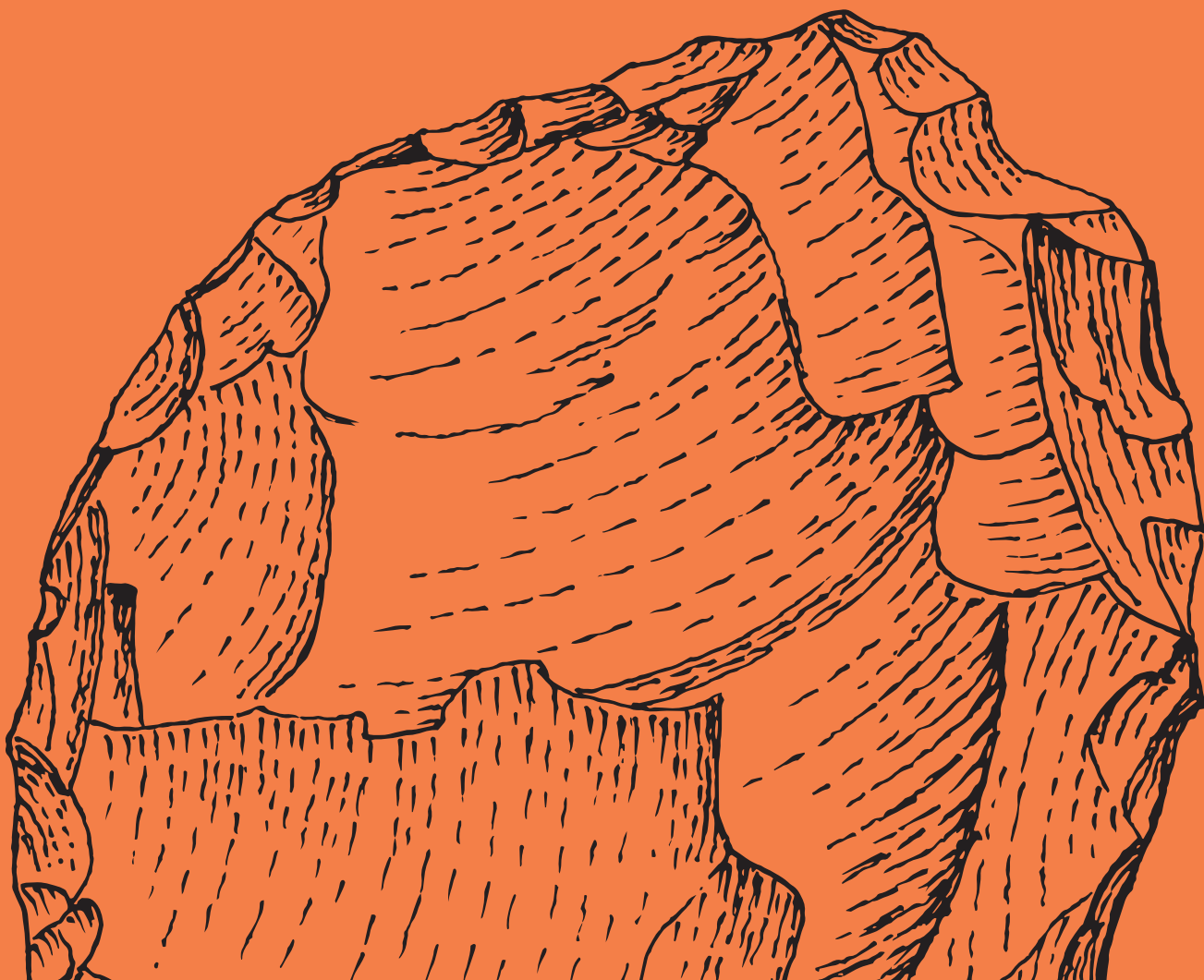
Figuur 2.13 Niet geslepen beitelkje

ATTIRAMPAKKAN, EEN KEY-SITE

Jan Willem van der Drift

Sites die essentieel zijn voor het inzicht in de prehistorie, worden key-sites genoemd. Zo is de Olduvai-kloof een key-site omdat we in die kloof de overgang zien van Mode-I (het Oldowan) naar Mode-II (het Acheuléen). Dmanisi is een key-site omdat het de oudste algemeen erkende site van Europa is en bovendien zeer rijk aan hominide fossielen. Attirampakkan in India (figuur 1) hoort thuis in het rijtje van key-sites, omdat hier de oudst bekende Mode-II traditie buiten Afrika en ook de oudst bekende Mode-III traditie buiten Afrika zijn gevonden.

Inleiding

Vijftig jaar geleden werkte Arend Bosscher via de United Nations in India als geoloog. In de periode 1966–1969 woonde hij bij Madras (die stad heet nu officieel Chennai) aan de oostkust van India. Hij werkte daar aan (hydro)geologische projecten van de Public Works Department, o.a. voor de drinkwater voorziening. Bij een werkbezoek aan de Indiase geologische dienst zag hij twee vuistbijltjes op de tafel van de directeur. Die directeur schonk hem beide werktuigen en vertelde dat ze in Attirampakkan (Attrambakkam) waren gevonden.

Al in 1863 had Robert Bruce Foote daar vuistbijlen ontdekt. Maar er was nog weinig interesse in deze site toen Arend Bosscher in India woonde en er waren toen nog géén archeologische opgravingen. Bosscher heeft de vindplaats meermaals bezocht; vooral in de tijd toen hij bij Madras woonde. In de periode van 1969–1972 woonde hij 350 km verder naar het zuiden in Tanjavur in de Cauvery-delta in verband met irrigatie projecten (dit gebied is belangrijk voor de graan productie). Ook toen bezocht hij de site enkele malen, de laatste keer was tijdens een congres in Madras.

Geologie

Attirampakkan ligt op een zandsteen-plateau (20–40 meter boven zeeniveau), zo'n 45 km west-noord-westelijk van Madras aan de Kortallaiyar-rivier. Die rivier wordt gevoed door vele beken vanuit de Allikulli heuvels (30 km ten westen van de site) en Nagari heuvels (30 km ten noorden van de site). De ondergrond van die heuvels bestaat uit een grijze kwartsiet van Precambrische ouderdom: de Nagari-kwartsiet. Die kwartsiet-laag werd rond 300 Ma (= Million years ago, in het Perm tijdvak) omhoog geplooid en rond 130 Ma (in de onder-Krijt periode) door gletsjers bedekt. Het lijkt onvoorstelbaar dat hier ooit gletsjers waren, omdat India in de tropen ligt. Maar 130 Ma was India een deel van Gondwanaland (zo noemt men de zuidelijke arm van het supercontinent Pangea), dus toen lag het dicht bij de zuidpool. De bodem werd door de gletsjers vermalen: zo ontstond een keileem met veel grote stukken Nagari-kwartsiet, men noemt deze keileem de Satyavedu-boulder-beds. Nadat de gletsjers smolten stroomden rivieren over de Satyavedu-keileem die er klei en fijn zand bovenop afzetten. Deze afzettingen worden de Sriperumbudur-beds genoemd, ze zijn gedeeltelijk tot zandsteen verhard en beroemd om de fossielen van vroege coniferen. Na 125 Ma viel Gondwanaland uiteen, de schollen van India en Madagascarschoven daarna naar het noorden. De Indische schol ontwikkelde een snelheid van 16 cm per jaar en botste na 50 Ma tegen de Aziatische schol. Satellietmetingen laten zien dat de Indische schol nu nog met 2 cm per jaar naar het noorden beweegt, dus India duwt het Himalaya gebergte nog steeds omhoog. Hierdoor vinden we fossielen van de bodem van de Tethys-zee (die in de Krijt-periode tussen Azië en India lag) nu op kilometers hoge bergen in Nepal.

In de Allikulli en Nagari heuvels doorsnijden beken de Sriperumbudur-beds en de daaronder gelegen Satyavedu-keileem. De beekdalen leggen zodoende boulders en cobbles Nagari-kwartsiet bloot en het water neemt deze stenen (vooral in flash-floods in het regenseizoen) mee tot in het laagland. Voor de duidelijkheid: boulders heten in het Nederlands blokken en zijn (volgens de schaal van W.C. Krumbein) groter dan 256 mm, cobbles zijn keien tussen 256 en 64 mm, stenen kleiner dan 64 mm zijn pebbles oftewel kiezelstenen.

Mode-II in Attirampakkan

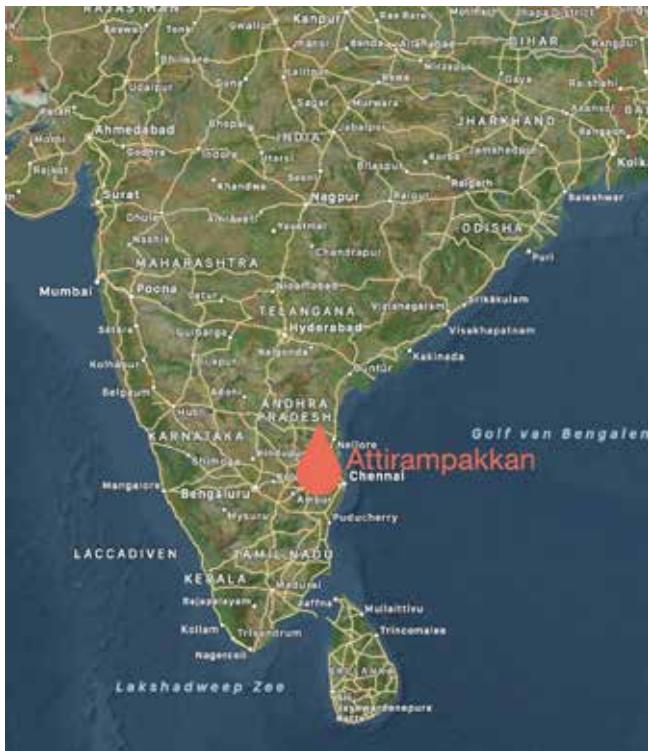
Sinds de negentiger jaren zijn er archeologische opgravingen in de

tot 9 meter dikke zandige en kleiige floodplain afzettingen van de Kortallaiyar rivier. Die opgravingen leidden tot een grote verrassing: het paleomagnetisme en radioactieve isotopen onderzoek leverden een gemiddelde datering van het Acheuléen in de oudste afzettingen van 1,51 Ma. Daardoor werd Attirampakkan plotsklaps de oudste Acheuléen vindplaats die we buiten het Afrikaanse continent kennen! De ouderdom van anderhalf miljoen jaar is des te verrassender omdat het Acheuléen pas rond 1,75 Ma in Afrika is ontstaan. De oermensen waren toen gewend om ronde keien te bewerken, dat lukt het best op de grond. Zo maakten ze al meer dan een miljoen jaar OBFs (Oblique Bipolar Flakes). Maar doordat het klimaat droger werd breidde de savanne zich uit, dus gingen de oermensen hun voedsel op grotere afstand van de rivieren zoeken (zie APAN/Extern 18). Dus in gebieden zonder rivierkeien, daarom namen ze hun beste werktuigen mee. Dat waren hun grootste OBFs. Als die bij het slachten bot werden moesten ze worden aangescherpt. Dat lukte het best uit de vrije hand en het centripetaal bekappen van de grote OBFs leidde onvermijdelijk tot de vorming van vuistbijlen, pics en cleavers. Men noemt dat het Large-Flake-Based of afgekort LFB-Acheuléen. Het Acheuléen (oftewel Mode-II) was blijkbaar zo succesvol dat dit binnen een kwart miljoen jaar het oosten van India bereikte. Dat komt zeker niet alleen door de verbeterde vorm van hun werktuigen. Het feit dat de Mode-II groepen (door het meedragen van grote OBFs) op kilometers afstand van de rivier konden leven was minstens zo belangrijk. Want hierdoor werd hun foerageergebied veel groter dan van de Mode-I groepen, dus kon de populatie groeien.

De groepen langs de Kortallaiyar rivier haalden hun grondstoffen aan de voet van de Allikulli en Nagari heuvels, maar intacte Nagari-kwartsiet boulders waren te zwaar om mee te sjouwen. Ze werkten volgens de hierboven beschreven strategie van het LFB-Acheuléen: ze maakten bij de grondstof-bron grote OBFs en droegen die mee. Als de oermensen de OBFs al in de heuvels tot vuistbijlen hadden bekapt hadden ze meer gewicht bespaard, maar het LFB-Acheuléen maakte de vuistbijlen pas op de plekken waar de prooien werden geslacht. De reden daarvoor is dat dit veel meer centimeters snijvlak opleverde. Zo kon immers éerst met de OBF worden gesneden, vervolgens konden de kleine afslagen die bij het bekappen ontstonden als snijwerktuigen worden benut en tenslotte fungeerde het restant nog als effectief snijdende vuistbijl.

Mode-III in Attirampakkan

In de koloniale tijd zagen westerse wetenschappers technische prestaties als de belangrijkste maatstaf van intelligentie. Daarom zou het feit dat de Afrikanen geen stoommachines, treinen of andere technische hoogstandjes maakten, volgens hen bewijzen dat die een evolutiestadium vertegenwoordigden dat dicht bij de aap stond. Allicht gold bij oermensen hetzelfde principe, dus archeologen geloofden dat zij het evolutiestadium van de oermens perfect konden afmeten aan diens stenen werktuigen. Volgens professor Bordes was de Levallois-techniek kenmerkend voor het evolutieniveau van de Neanderthaler. Dat niveau zou het midden houden tussen de domme Homo erectus en de slimme Homo sapiens, daarom noemde Bordes de door Levallois-techniek gedomineerde fase het 'midden-paleolithicum'. In Afrika werd in dezelfde periode óók Levallois-techniek gebruikt, maar omdat er in sub-Sahara Afrika geen Neanderthalers leefden kon men dat geen midden-paleolithicum of Moustérien (zoals men de werktuigen van Neanderthalers ook noemt) noemen. Daarom besloot Clark de Levallois-fase in Afrika Mode-III te noemen en tegenwoordig gebruikt men de term Mode-III wereldwijd. In Afrika noemt men deze fase ook de Middle Stone

Figuur 1: Attirampakkan ligt in het oosten van India, vlakbij Chennai (Madras).

Age (MSA). Dat MSA wordt door onderzoekers die nog vasthouden aan het koloniale principe dat je het evolutiestadium aan de techniek kunt afmeten, aan de Moderne mens (= Homo sapiens) gekoppeld. De Levallois-techniek werd óók in Attirampakkan gebruikt; volgens 7200 pIR-IRSL (post Infrared-Infrared Stimulated Luminescence) dateringen gebeurde dat van 385 tot 172 ka (kilo=duizend jaar geleden). Dus Mode-III begint in India al 385 ka en wie dat aan een evolutiestadium koppelt, maakt daaruit op dat de Moderne mens vanuit Afrika toen al Oost-India had bereikt. We zouden de Out-of-Africa theorie dan ingrijpend moeten veranderen...

Maar na de koloniale tijd heeft de rassenwaan langzaam plaats gemaakt voor het besef dat de ontwikkeling van de techniek door socio-economische factoren wordt gestuurd. Ondanks dat veel geleerden de oude opvattingen moeilijk los kunnen laten, begint dat besef óók in de archeologie door te dringen. Want wie de Levallois-techniek aan een menstype wilt koppelen raakt al snel de weg kwijt. Het is immers niet serieus vol te houden dat deze techniek kenmerkend is voor de Neanderthaler (midden-paleolithicum) en tegelijkertijd voor de Moderne mens (MSA) terwijl we weten dat de recurrente Levallois-techniek al 1,3 Ma werd gebruikt in de preferente Levallois-techniek al 1 Ma (zie hoofdstuk 5 in APAN/Extern 18). Blijkbaar was de Homo erectus (in Afrika noemen sommigen hem liever Homo ergaster) de echte uitvinder van deze technieken. Dat de Mode-III-fase pas een miljoen jaar ná de uitvinding van de Mode-III-technieken begon, bewijst dat de Levallois-fase geen evolutiefase kan zijn. De populariteit van deze technieken in het Saalien is het gevolg van economische factoren. In de loop van het midden-pleistocene veranderde de economie doordat de ijs-tijden steeds heftiger werden. We zien in figuur 1.4 van Extern 18 dat de oceaan-temperatuur in het Saalien vaak laag was, daardoor viel over de hele wereld minder regen. Om genoeg voedsel te vinden moesten herbivoren-kuddes dus grotere afstanden afleggen. Daardoor moesten de jagers (in het koude Europa, maar óók in het

droge Afrika en Azië) veel sneller en verder achter de kuddes aan trekken. Toen de jagers nog minder ver hoefden te lopen waren grote Mode-II vuistbijlen economisch gezien de beste werktuigen. Vergelijk dat maar met de messen van onze slagers; die zijn extra groot omdat ze daar het beste en snelste mee kunnen snijden. Maar in het droge Saalien hadden groepen die zware grondstoffen mee sjouwden om grote vuistbijlen te maken minder kans om prooi te vangen. Onze voorouders konden minder grondstof meenemen en maakten daardoor kleinere werktuigen. Op dat moment bestond de Levallois-techniek al een miljoen jaar, maar die oude techniek werd nu ingezet als een soort van zakmes-techniek. Waarmee men het kleine beetje grondstof dat de mobiele groepen mee konden dragen zo zuinig mogelijk benutte. Dat gebeurde wereldwijd, dus ook in Attirampakkan.

Collectie Bosscher

De collectie Bosscher omvat 29 oppervlaktevondsten uit Attirampakkan, figuur 2 toont daar een selectie van. Kleine recente beschadigingen laten zien dat de grondstof (de Nagari-kwartsiet) grijs is, maar bij de meeste vondsten is het oppervlak rood gepatineerd doordat ze gedurende honderdduizenden jaren in floodplain afzettingen van lateriet-aarde zaten. Lateriet is een verweringsproduct dat alleen onder tropische omstandigheden ontstaat, met als hoofdbestanddelen kaolinite (witte klei), hematiet (ijzeroxide, dit bestanddeel veroorzaakt de rode kleur) en gibbsiet (aluminium-hydroxide). Uiteindelijk kwamen de artefacten aan de oppervlakte doordat de floodplain afzettingen wegspoelden. Uit het feit dat de meeste vondsten nog scherpe randen en ribben hebben, kunnen we afleiden dat ze daarbij slechts over geringe afstanden zijn verplaatst. Als lateriet-aarde uitdroogt kan deze irreversibel tot een lateriet-korst verharderen, daarbij verkleuren de ijzeroxiden van rood naar bruin. Een deel van de artefacten heeft in zo'n ingedroogde lateriet-korst gezeten en heeft daardoor een bruine patina.

Doordat de dateerbare lagen (waar de vondsten ooit in zaten) weggespoeld zijn, kunnen we de vondsten van Arend Bosscher nooit met zekerheid dateren. Hierdoor zijn ze niet van belang voor het wetenschappelijke onderzoek. Maar aan de hand van wat ik hierboven schreef kunnen we de artefacten wel tentatief (d.w.z. probeerend, beproevend, dus met de aanvaarding dat alles onzeker blijft) in drie groepen indelen. Zo illustreert de collectie Bosscher toch waarom Attirampakkan zo'n interessante en belangrijke site is.

Tentatieve groepen

De twee vuistbijlen (biface partiel van 17 en 18,5 cm lang) en twee cleavers (hachereau) op de onderste rij van figuur 2 vormen de eerste tentatieve groep. Aangezien ze alle vier op grote OBFs (als drager, porte d'outil, blank) zijn gemaakt, passen deze werktuigen typologisch in het LFB-Acheuléen. Het oppervlak ervan is zwaar verweerd en rood verkleurd doordat ze langdurig in de lateriet-aarde zaten. De combinatie van de verwerking, de kleur, het grote formaat en de typologie passen in het beeld van de oudste in Attirampakkan opgegraven werktuigen. Dat maakt voor deze werktuigen een datering rond 1,5 Ma aannemelijk.

De werktuigen op de middelste rij van figuur 2 hebben dezelfde rode patina als de stukken onderaan de foto. Maar de pic triedrique (de vierde steen vanaf links) en de gerolde biface (vijfde vanaf links) zijn zo dik dat ze wellicht niet van afslagen (OBFs) zijn gemaakt maar van intacte keien. Die methode past niet in het alleroudste LFB-Acheuléen, deze vondsten lijken meer op het cobble-based Acheuléen dat we in Zuid-Afrika, Marokko en vanaf 0,9 Ma ook in

China en Zuid-Europa zien. De overige werktuigen op de tweede rij passen door hun strakke retouche evenmin in de alleroudste LFB-fase, waarschijnlijk zijn alle vondsten op deze rij jonger dan 1,2 Ma. Helemaal links zien we een grote dubbele spitsschaaf op afslag (racloir double convergent), daarnaast een vuistbijl die werd aangescherpt door het afslaan van de top (in Engeland noemde Derek Roe zulke vuistbijlen tranchets), een cleaver, dan volgen beide van cobbles gemaakte werktuigen en tenslotte helemaal rechts een middelgrote vuistbijl (zie ook figuur 5). De cleaver linksboven in figuur 2 is aan de gefotografeerde zijde roodbruin gepatineerd. Hij zat dus in aarde die tijdens het Saalien door indroging bruin verkleurde. Maar daarbij bleef de in figuur 6 getekende zijde rood, dus de cleaver bevond zich aan de onderzijde van de korst. Dit maakt aannemelijk dat hij in de Mode-II fase werd gemaakt, bovendien passen het formaat en de vormgeving in Mode-II. Dat een zijde bruin verkleurde suggereert dat de cleaver kort vóór het Saalien werd gemaakt, dus om en nabij 0,4 Ma.

De vondsten die we in figuur 2 náást die grote cleaver zien, zijn niet meer rood maar bruin gepatineerd. De kleur varieert van nauwelijks-bruin zoals de dunne cordiforme vuistbijl (meteen naast de cleaver) en de recurrente Levallois-kern (op de foto uiterst rechts onder de kleine spitsschaaf en bovenin figuur 7), tot chocoladebruin zoals de mooie lageniforme vuistbijl in het midden. Die bruine patina toont aan dat deze vondsten in de lateriet-korst zaten of er soms zelfs bovenop hebben gelegen; de kleur koppelt deze vondsten dus aan droge klimaat fasen. De fijnere bekapping en Levallois-techniek bevestigen dat de bruine vondsten waarschijnlijk allemaal uit de Mode-III fase stammen. Ze stammen waarschijnlijk dus uit het droge Saalien en op basis van de in de literatuur vermelde dateringen wellicht uit de periode tussen 385 en 172 ka.

Ontwikkeling

In 1950 dacht men nog dat vroege hominiden (*H. habilis*) idioten waren, die hooguit ruwe choppers konden maken. Een hoger evo-

Figuur 2: Mode-II en Mode-III vondsten van Nagari-kwartsiet uit de collectie Bosscher.

lutiestadium (*H. erectus*) veranderde de choppers in dikke Abbevillien-vuistbijlen doordat hij slim genoeg was om een vorm met een langere snede te bedenken. In een nog hoger stadium wist de oermens dat hij door het gebruik van een zachte hamer (bijvoorbeeld van gewei) zijn dikke vuistbijlen dunner kon maken. Om de vondsten volgens die filosofische redenering in te kunnen delen, trok professor Bordes een exacte grens tussen dikke (zogenoemd primitieve) en dunne (zogenoemd hoger ontwikkelde) vormen. Bordes noemde een vuistbijl dun (*biface plat*) als hij breder is dan 2,35 keer zijn dikte. Een vuistbijl met een kleinere breedte-dikte verhouding noemde de professor dik (*biface épais*). Maar Attirampakkan laat (net als alle vroege LFB-Acheuléen sites in Afrika) duidelijk zien dat de theorie van Bordes onjuist is. Kijk maar eens naar de vuistbijl in figuur 3; die heeft een dikte van 3,8 cm. Zijn breedte is 9,5 cm en dat is meer dan 2,35 keer de dikte van 3,8 cm ($=8,93$), dus we moeten dit artefact als dun classificeren. De vuistbijl ernaast in figuur 2 is 4,8 cm dik en 12 cm breed dus ook die is dun. Het alleroudste LFB-Acheuléen maakte blijkbaar grote dunne vuistbijlen. Als we vervolgens naar de jonge (Mode-III) vuistbijl in figuur 8 kijken zien we dat die nog steeds dun is. Maar wel opvallend veel kleiner; de Mode-III vuistbijlen waren gemiddeld kleiner dan 10 cm. In het droge klimaat werden om gewicht te besparen immers kleinere werktuigen gemaakt, sommige Mode-III groepen maakten daarom zelfs helemaal geen vuistbijlen meer.

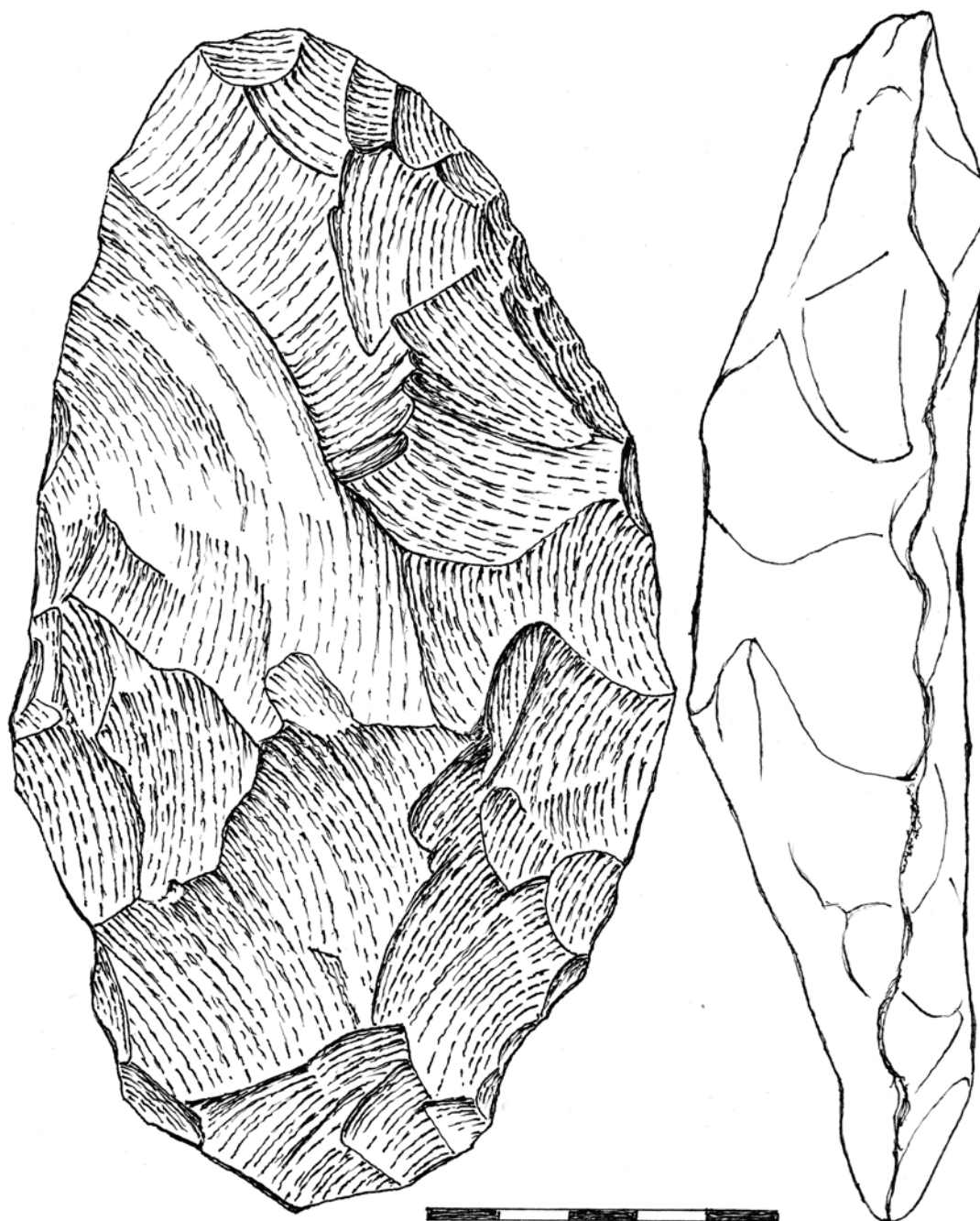
Het besef dat in alle fasen van Mode-II en Mode-III dunne vuistbijlen werden gemaakt, leidt tot de vraag hoe dikke vormen zoals choppers en Abbevillien-vuistbijlen in de ontwikkelingen van de oude steentijd passen. Om die vraag te beantwoorden, kijken we naar de puntige donkerbruine vuistbijl (midden tussen de lageniforme vuistbijl en de recurrente kern). Die is extreem dik (5,0 cm dik en 6,6 cm breed); dus vóór 1990 zou iedereen hem als oud en primitief hebben beschouwd. Menigeen zou dit toen een pointed chopper hebben genoemd en had de donkere kleur als een zware patina beschouwd die de vermeende hoge oude ouderdom bevestigde. Maar wij weten nu dat de rode aarde niet door veroudering in een bruine korst veranderde, maar door uitdroging; dit dikke ding hoort dus niet bij een 'primitieve traditie' maar bij Mode-III. Ook het gerolde Mode-II vuistbijltje is dik (4,3 cm dik en 6,5 cm breed). Choppers en dikke vuistbijlen horen dus niet in een bepaalde evolutiefase, ze ontstonden gewoon doordat je van een kleine dikke kei nou eenmaal geen grote dunne vuistbijl kunt maken.

Daarbij moeten we wel in gedachte houden dat de choppers van het bipolaire toolkit concept in een andere categorie vallen. Die ander-soortige choppers ontstonden doordat groepen (onder bepaalde geologische en klimatologische condities) gedurende vele generaties met slechtere grondstoffen moesten werken. Wie in een gebied leefde waar de grondstof uitsluitend met hamer en aambeeld kon worden bewerkt, kon zijn kinderen immers geen vuistbijlen leren maken. APAN/Extern 18 legt uit dat daarom in heel Europa in het vroeg-pleistocene bipolaire werktuigen werden gemaakt en in sommige delen van Europa óók in jongere periodes (o.a. pebbletools, Clactonien, Heidelbergien). Terwijl op hetzelfde moment in Attirampakkan dunne vuistbijlen werden gemaakt.

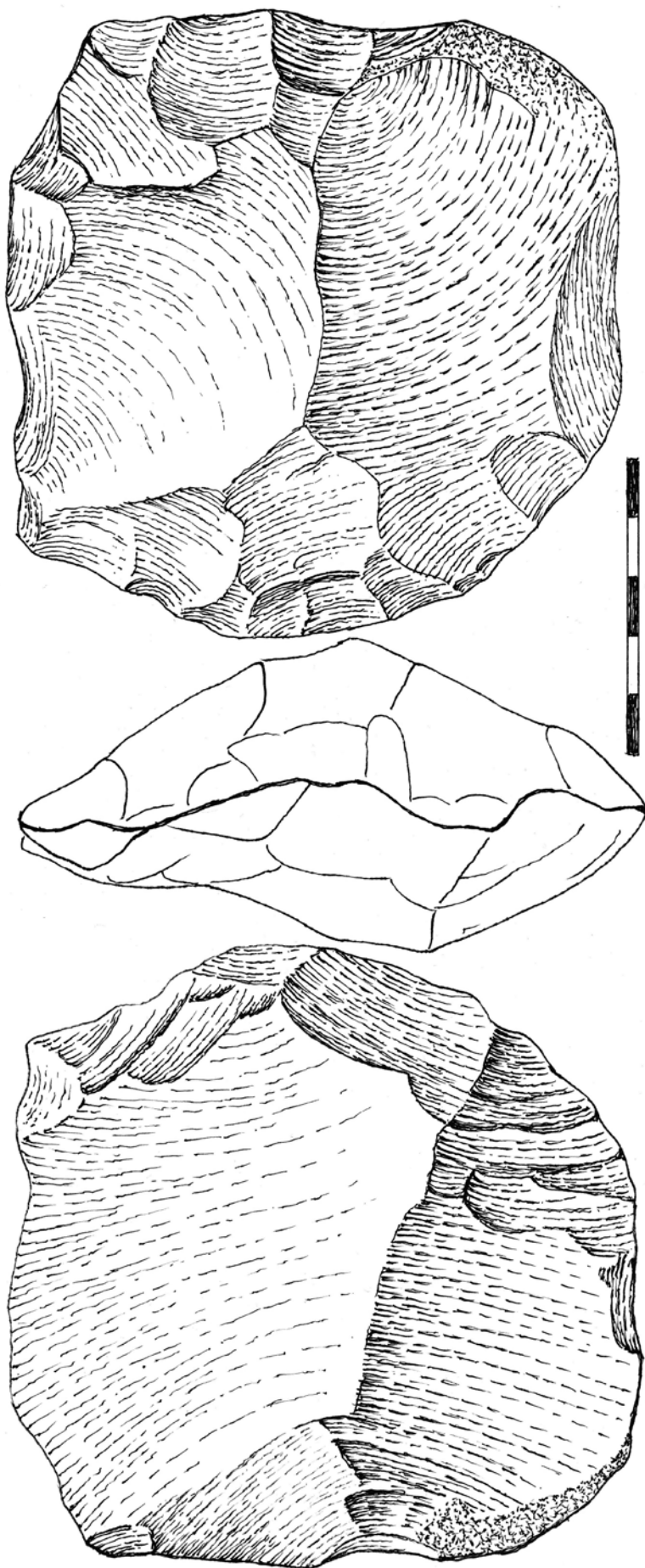
Met bijzondere dank aan Arend Bosscher.

Literatuur

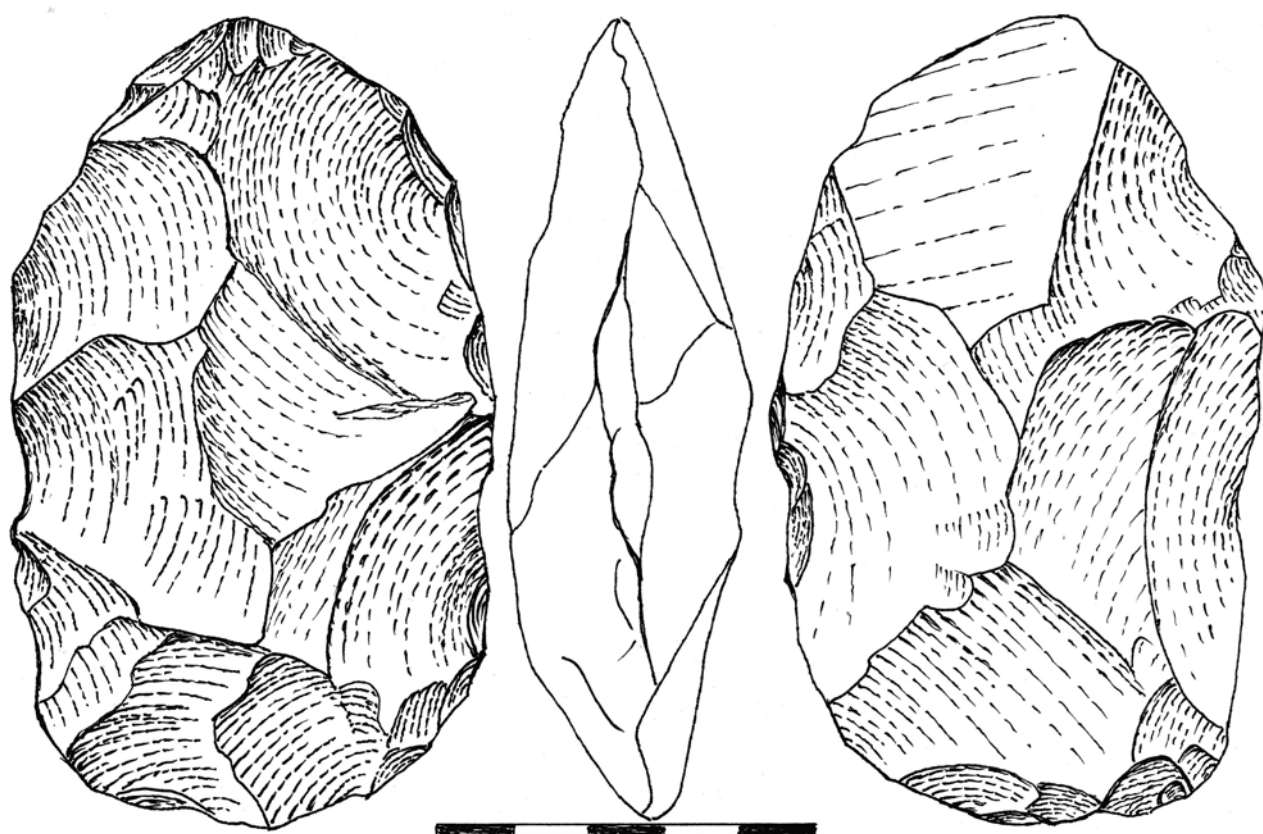
Akhilesh K., Pappu S., Rajapara H.M., Gunnell Y., Shukla A.D., Singhvi A.K.: Early Middle Palaeolithic culture in India around 385-172 ka reframes Out of Africa models. *Nature* vol 554, pp 97-101 (2018). **Drift J.W.P. van der:** De oude steentijd; hoe en waarom. APAN/Extern 18 (2019). Zie ook: www.apanarcheo.nl/the%20Paleolithic%20how%20and%20why.pdf. **Pappu S., Gunnell Y., Akhilesh K., Braucher R., Taieb M., Demory F., Thouveny N.:** Early Pleistocene Presence of Acheulian Hominins in South India. *Science* 331, 1596 (2011); DOI: 10.1126/science.1200183. **Website** van Attirampakkan met verdere literatuurverwijzingen: sharmaheritage.com

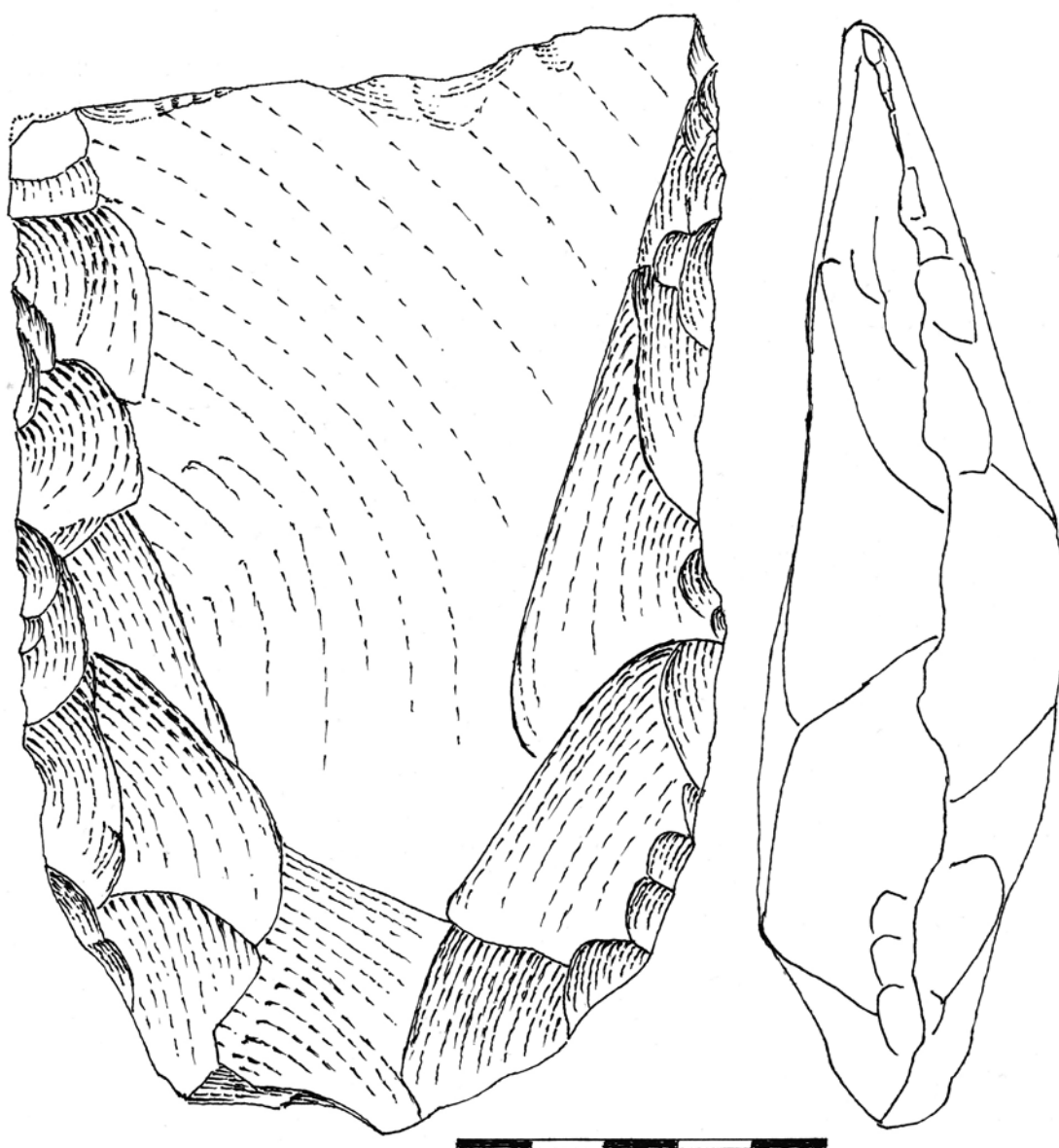
Figuur 3: Large-Flake-Based vuistbijl. Doordat het klimaat na 1,8 Ma droger werd gingen Mode-I-makers hun voedsel verder van de rivier zoeken. Omdat daar meestal geen grondstof voor werktuigen lag namen ze hun beste werktuigen mee: grote OBFs. Wanneer die bot werden, bekaptten zij die op de enige manier die mogelijk was: centripetaal vanuit de vrije hand. Dat leverde LFB-vuistbijlen op. Dat het getekende exemplaar van een grote OBF werd gemaakt is goed te zien aan de ventrale zijde (linksonder in figuur 2) want daarvan is alleen de rand bekapt. Mede op grond van de kleurpatina en verweering behoort dit werktuig waarschijnlijk bij de vroegste fase van Attirampakkan, die fase is gedateerd rond 1,5 Ma.

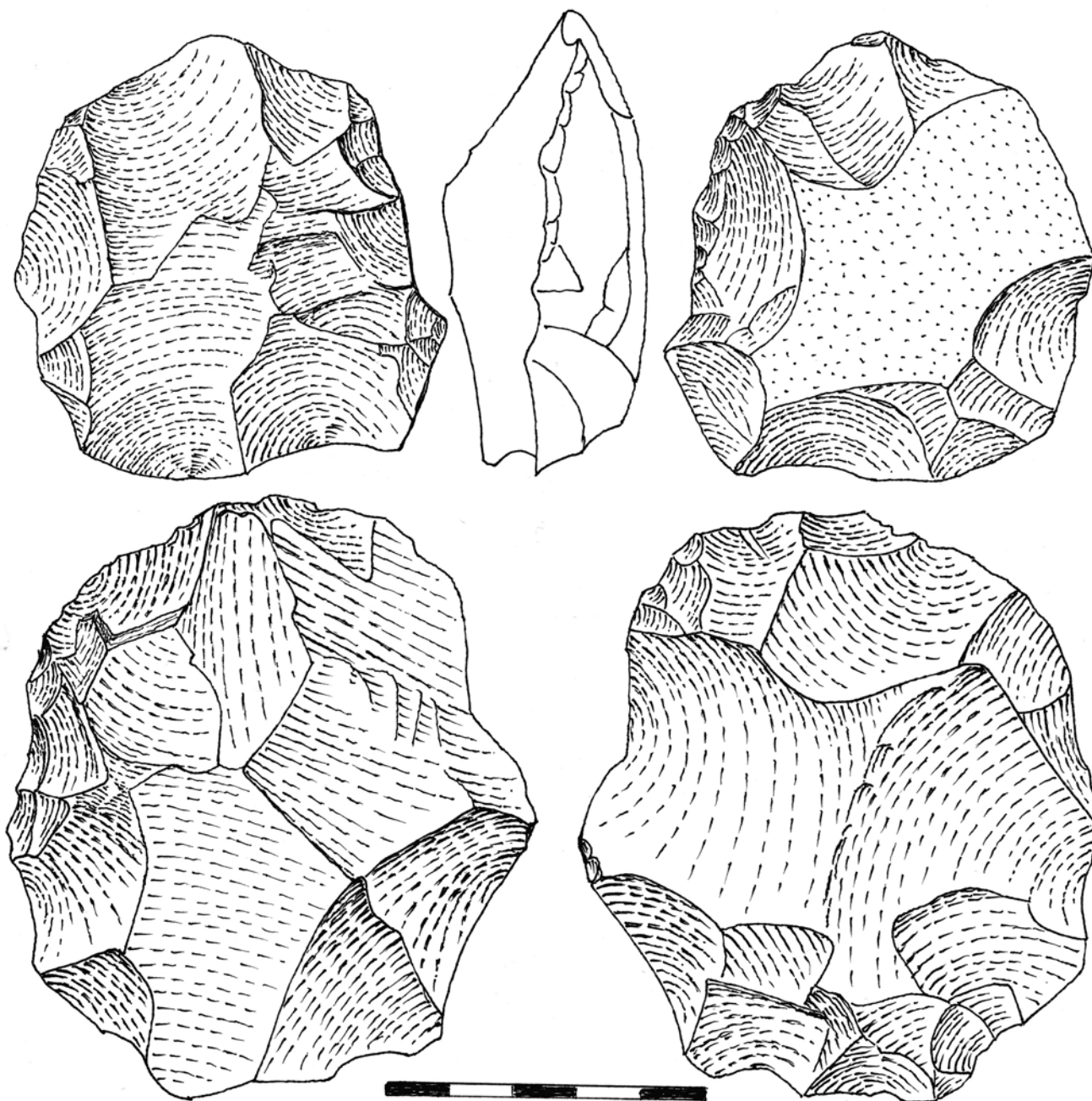
Figuur 4: Cleaver (hachereau). De drie hoofdfacetten van het ventrale vlak (linker tekening) zijn samen ontstaan door één enkele klap, waarbij het tegenoverliggende einde van de kei op de grond steunde. Dus de drager van dit werktuig is weer een OBF; dit is een LFB-cleaver. De snede is met enkele retouches bijgewerkt. Het geschetste zijaanzicht toont dat het gedeelte waar de cleaver werd vastgehouden (grip Techno Functional Unit) bifaciaal werd geretoucheerd. Mede op grond van de kleur en vertering behoort dit werktuig waarschijnlijk bij de vroegste fase van Attirampakkan, rond 1,5 Ma.

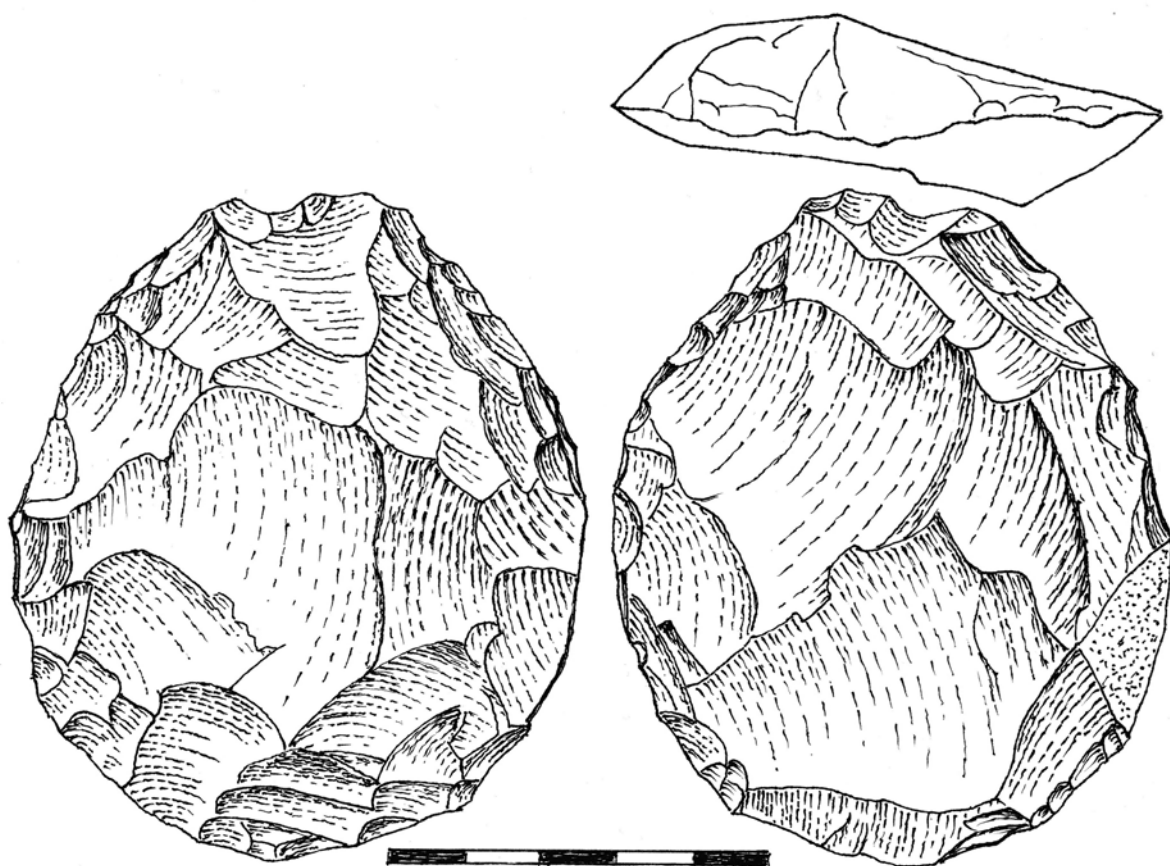
Figuur 5: Middelgrote vuistbijl. Het facet aan de top op de rechter tekening is een overblijfsel van de afslag waar deze vuistbijl op werd gemaakt. Afslagen groter dan 10 cm worden large genoemd dus ook dit werktuig is Large-Flake-Based. Op grond van de patina past dit werktuig in Mode-II en op grond van de vormgeving is dit mogelijk het oudste werktuig op deze rij; ik zou het rond 1 Ma willen plaatsen. Die inschatting is aanvechtbaar want LFB-vuistbijlen werden in Attirampakkan vanaf 1,5 Ma tot zelfs in Mode-III gemaakt.

Figuur 6: LFB-cleaver (hachereau). Volgens de typologische indeling van Tixier behoren alle cleavers in figuur 2 tot hetzelfde type-II, maar dit exemplaar heeft wel de meest esthetische vorm. De tweekleurige patina maakt aannemelijk dat dit werktuig kort voor de droge Saalien fase werd gemaakt, dus rond 0,4 Ma.

Figuur 7: Levallois kernen. Levallois-techniek kenmerkt Mode-III, die fase wordt in At-tirampakkan gedateerd tussen 385 en 172 ka (figuur 1.4 van Extern 18 toont dat dit bijna het volledige Saalien omvat). Bovenaan (op de foto rechts) ziet u een unifaciale recurrent centripetale kern; slechts één zijde werd afgebouwd, de natuurlijke-rolsteen-zijde is alleen bekapt om slagvlakjes te maken onder een correcte hoek met het afbouwvlak. De recurrente Levallois-techniek maakt het mogelijk om van een kleine kern veel afslagen te winnen; dit type kern werd vaak pas weggegooid als het nog slechts enkele millimeters dik was. Onderaan ziet u een bifaciale recurrente kern (niet op de foto, chocoladebruin gepatineerd). In Nederland zien we dit type vaak in Limburg en in de stuw-wallen bij Rhenen. Men verwacht het soms met een schildpad-kern (tortoise, preferente Levallois-techniek) waar de doelafslag niet van werd verwijderd. In werkelijkheid zijn bij deze kern bijna alle facetten negatieven van doelafslagen, het is dus geen 'mislukte' tor-toise maar een kern die succesvol een heleboel bruikbare afslagen heeft opgeleverd.

Figuur 8: In nattere gebieden hoefden de kuddes en jagers minder grote afstanden af te leggen. Dankzij die luxe positie konden Mode-III-groepen in de natste gebieden nog vuistbijlen maken die gemiddeld groter dan 10 cm waren. We zien dit in het West-Europese Jong-Acheuléen en in Afrika bij sommige MSA groepen (b.v. het Lupembien). Maar dit vuistbijltje van Attirampakkan is slechts 8,3 cm en dun om gewicht te besparen. Dat kleine formaat past bij droge omstandigheden en de bruine kleurpatina bevestigt dat het werd gemaakt toen de aarde tot een harde lateriet-korst indroogde. Dit bruine vuistbijltje stamt dus welhaast zeker uit Mode-III.

Errata APAN/Extern 18/2019.

Om aan te geven dat de techniek belangrijker is dan de vorm van een werktuig, wilde ik op de omslag van Extern 18 laten zien dat twee vormen die op elkaar lijken uit twee totaal verschillende tradities kunnen stammen. Ik koos twee afslagen waar een punt aan werd geretoucheerd. De eerste was een bipolaire afslag met geretoucheerde rand, dit is absoluut geen vuistbijl maar een Mode-I werktuig (1,8 Ma, foto op blz. 42). De tweede is een Levallois-afslag met wechseleig gleichgerichtete retouche, oftewel een plano-convexe Mode-III vuistbijl (0,25 Ma, foto op blz. 102). Bij de druk is die vuistbijl door een misverstand weggelaten.

Doordat de website van de Belgische prehistorie studiegroep (Luik/Leuven) is veranderd is de bronvermelding op blz. 34 nu: http://biblio.naturalsciences.be/associated_publications/notae-praeistoricae/NP32/np32_159-164.pdf

In de Engelstalige versie op: www.apanarcheo.nl/the%20Paleolithic%20how%20and%20why.pdf begint ieder hoofdstuk met een afbeelding. Die opzet past niet bij het format van Extern 13 t/m 17, daarom moesten deze afbeeldingen in de Nederlandstalige versie naar het einde van de hoofdstukken worden verschoven. Bij het verplaatsen zijn twee fragmenten weggevallen:

- Figuur 6.12 is weggefallen, met de bijbehorende tekst: Van een kei gemaakt vuistbijltje in het depot van het Centre Européen de Recherches Préhistoriques, Tautavel.
- Tussen bladzijde 115-116 is een tekstfragment weggefallen: ...naar het onderzoek 'Endurance Running and the Evolution of the Genus Homo' van Daniel Lieberman kijken. Lieberman wees erop dat het gezicht van de Neanderthaler naar voren steekt, daardoor zit het zwaartepunt van zijn hoofd ver voor de wervelkolom. Lieberman kon de gevolgen daarvan meten door een proefpersoon met een gewicht voor zijn gezicht op een loopband te laten rennen, daarbij bleek dat die proefpersoon zijn gezicht door de belasting van zijn nekspieren moeilijk stil kon houden en snel moe werd. Dat zou erop wijzen dat de Neanderthaler zijn prooi van kortbij moest overvallen omdat hij die niet lang kon achtervolgen en tijdens het rennen niet goed met een speer kon gooien. Maar als ik het effect van de vorm van het hoofd van een paard wil onderzoeken dan kom ik met die methode tot de conclusie dat een paard helemaal niet kan rennen. Blijkbaar kun je niet aan het lichaam van een proefpersoon zien hoe een paard functioneert, je moet elk onderzoek naar de aard van het paard uitvoeren bij een paard. Als Lieberman een Neanderthaler op zijn loopband had laten ren...

In de Nederlandse versie heb ik hoofdstuk 10 doelbewust korter gemaakt dan in de Engelse versie, omdat ik het onderwerp hoe de Neanderthaler uitstierf al in Extern 17 had besproken. Wie de uitgebreidere Engelstalige versie wilt lezen, vindt die op onze APAN website.

Mijn excuses voor het ongemak,
Jan Willem van der Drift.

DE VENUS VAN MAASTRICHT

Jan Willem van der Drift

Inleiding

Op 31-05-2016 vond Sjesco Olischläger een grijs steentje met een diepe en duidelijk kunstmatige gleuf, in een akker in Maastricht ($50^{\circ}51'31.50''$ noord en $5^{\circ}40'34.50''$ oost, 65 meter boven NAP level en 20 meter boven het huidige Maas niveau). Die gleuf geeft het steentje een 3-dimensionale vorm die lijkt op gestileerde vrouwelijke borsten, billen of mogelijk beide (figuur 1). Vrouwelijke vormen werden in veel tradities afgebeeld. Wanneer die afbeeldingen uit het jong-paleolithicum stammen worden ze 'Venussen' genoemd, ongeacht of de voorstelling een volledige vrouw inclusief het hoofd en de ledematen weergeeft of slechts lichaamsdelen. Deze sculptuur kan de eerste 3-dimensionaal gevormde jong-paleolithische Venus zijn, die in Nederland is gevonden.

Grondstof

De vondst is gemaakt van amfiboliet, dat is opmerkelijk omdat er in de omgeving van Maastricht géén natuurlijke voorkomens van deze grondstof zijn. In Zuid-Nederland worden wel uit Centraal-Europa geïmporteerde Bandkeramische dissels van amfiboliet gevonden, maar de vorm van de plastic vertoont geen enkele overeenkomst met een dissel of dissel-fragment. In de noordelijke helft van Nederland komt amfiboliet voor als door het Saalien-landijs uit Scandinavië aangevoerde zwerfstenen, deze hebben vaak een gestreepte textuur en kunnen grote granaten bevatten. Maar wie in de prehistorie in dat gebied woonde had geen ervaring met de materiaal-eigenschappen van amfiboliet en zou daarom niet snel proberen om zo'n grijs steentje te bewerken. Bovendien vertonen de meeste plasticen die van zwerfstenen zijn gemaakt natuurlijke facetten, terwijl het oppervlak van deze vondst geen enkel natuurlijk facet heeft.

Het is dus waarschijnlijker dat de sculptuur uit een gesteente-broekstuk werd gemaakt, in een gebied waar amfiboliet algemeen voor-

komt. Amfiboliet is een metamorfe schist, die naam impliceert dat het materiaal in plooing-zones ontstaat: amfiboliet wordt dus in gebergtes aangetroffen. Want de term metamorf betekent dat het gesteente zijn structuur kreeg door omzetting (van sedimenten, sedimentgesteenten of fijnkorrelige stollingsgesteenten) onder invloed van hitte en druk. De term schist duidt erop dat de omzetting 'middelgradig' is: de temperatuur bleef beneden 600°C (ter vergelijking: aardewerk wordt bij 900 tot 1400°C gebakken) en de druk beneden $1,2\text{ GPa}$. Bij hogere druk en temperatuur ontstaat een gneis. De kleur en textuur en de aanwezigheid van glimmers en granaten hangt af van het uitgangsmateriaal en het metamorfe traject.

Microscopisch onderzoek

De sculptuur werd op de universiteit van Luik onderzocht door de gebruikssporen specialiste Veerle Rots. Het feit dat de gleuf erg diep en smal is stemde haar meteen sceptisch, omdat zij dacht dat het maken van zo'n gleuf modern gereedschap (minstens een metalen zaag) vereist. Verder stelde zij vast dat de buitenkant van de steen bij zeer sterke vergroting parallelle banen vertoont. We zien dat in figuur 2, 3 en 4. Handmatig gemaakte slijpklassen lopen nooit zo strikt evenwijdig aan elkaar, dus als je zulke banen op vuursteen ziet weet je zeker dat het oppervlak machinaal is bewerkt. Daarom concludeerde Veerle Rots dat de parallelle banen haar vermoeden bevestigden dat het voorwerp niet uit de steentijd dateerde. De foto's die Veerle Rots voor ons maakte liegen niet. Maar de vinder en ik hadden de slijpsporen thuis met een loupe bekeken en bij die geringe vergroting leken die sporen juist helemaal niet parallel. Daarom waren wij compleet verrast en we vertrokken teneergeslagen en vol twijfels uit Luik.

Gelukkig begrepen al snel wat die schijnbare tegenspraak veroorzaakte. Men noemt vuursteen cryptokristallijn (crypto = verborgen) omdat de textuur zo fijn is dat je een elektronen-microscop nodig hebt om de kristallen te kunnen zien. Dus als je een micro-

Figuur 1: De Venus van Maastricht (Female figurine 31/5/2016 Maastricht) (foto's Govert van Noort).

scoop gebruikt die met op het object vallend licht werkt, lijkt vuursteen perfect glad. Elke oneffenheid houdt daarom automatisch verband met de bewerking of het gebruik. Wellicht concludeerde Rots daardoor dat de parallelle banen sporen van machines waren. Maar amfiboliet is een kristallijn gesteente dus daarbij zie je onder de lichtmicroscoop wel degelijk kristallen. De grondmassa van dit gesteente bestaat uit amfibolen, dat zijn langgerekte silicaten dus de rijen naaldjes die we in figuur 2 zien vertonen kristalglans omdat het kristallen zijn: dit is de textuur van het materiaal. In figuur 3 lopen de glanzende kristallen linksonder geleidelijk over in doffe parallelle banen. Dus ook deze parallelle banen horen bij de textuur van het gesteente; geologen noemen dit 'striaten'. In figuur 4 loopt onderin zo'n zelfde horizontale striaten band, ook dit heeft helemaal niets met bewerkingssporen te maken. Maar bovenin figuur 4 zien we een ander fenomeen: dunne strepen die op schuin-verticaal vallende regendruppels lijken. Sommige strepen gaan dwars door de striaten heen, daaraan zien we dat dit krassen zijn. In figuur 5 is een van die krassen groter afgebeeld, we zien nu dat hij een hele reeks deukjes vertoont. Die deukjes zijn de afdrukken van een zandkorrel die onder druk over het oppervlak schuurde en hobbelde; de enkelvoudige krassen zijn dus slijpkrassen. Het is niet vreemd dat wij de waarnemingen anders interpreteren dan Veerle Rots; de manier waarop iemand de feiten interpreteert wordt immers altijd door zijn opleiding en eerdere ervaringen gestuurd. Zulke meningsverschillen zijn een goede zaak want ze zorgen ervoor dat de wetenschap niet tot een stilstand komt, maar zich verder kan ontwikkelen.

Het is normaal dat je bij een meningsverschil met derden overlegt, daarom gingen de vinder en ik naar het CEntro Nacional de Investigación sobre la Evolución Humana (CENIEH). Dit instituut werd dertig jaar geleden naar aanleiding van de ontdekkingen in Atapuerca opgericht en is uitgegroeid tot een wereldspeler met alle faciliteiten. Maar zelfs met methodes als isotopen-onderzoek kan niemand meten hoe lang geleden stenen werden bewerkt, daarom deed Joseba Rios (figuur 6) precies hetzelfde onderzoek als Veerle Rots. Hij zag dus dezelfde beelden, maar in tegenstelling tot Rots interpreteerde Rios de parallelle banen als striaten en hij bevestigde dat de enkelvoudige krassen (figuur 4-5) door zandkorrels zijn ontstaan. Rios voegde daar nadrukkelijk aan toe dat zandkorrel-krassen zowel bij handmatige slijping ontstaan, alsook bij natuurlijke slijping door bodembewegingen. Het fenomeen van natuurlijke slijpkrassen is bij ons uiteraard bekend door het microscopisch onderzoek van Govert van Noort. Hij toonde dergelijke krassen aan op de vuistbijlen van Vermaning en bewees dat deze waren veroorzaakt door de permafrost bodembewegingen tijdens de laatste ijstijd. Van Noort noemde die krassen 'dribbelpaadjes' omdat de serie deukjes lijkt op een voetspoor van kleine door de zandkorrels gemaakte stapjes.

Snijden en zagen

In de prehistorie werden plastieken en persoonlijke ornamenten gesneden of gezaagd uit relatief zachte materialen zoals been, gewei, ivoor, kalksteen of steatiet. Omdat amfiboliet net zo zacht is, werd de grondvorm van Bandkeramische dissels (bijvoorbeeld in Hienheim in Beieren) met behulp van zandstenen plaatjes gezaagd. De krassen in figuur 7 tonen aan dat de gleuf bij de hanger niet met zandsteen werd gemaakt, maar met scherpe harde werktuigen die geen metaalresidu achter lieten. Dus wellicht met vuurstenen klingen. Ik besloot naar Tsjechië te gaan om samen met Erwin van Eden en Martin Kozohorský experimenteel te testen hoe goed amfiboliet met klingen kan worden gesneden of gezaagd. In de amfiboliet uit

Lazinov konden wij in enkele minuten korte gleufjes van twee à drie millimeter diepte zagen. Toen ik op dezelfde manier kwartsiet probeerde te zagen kwam ik zelfs na een half uur nog niet zo diep, bij kwartsiet is dus wél (zoals Veerle Rots al aangaf) modern gereedschap nodig om zo'n smalle en diepe gleuf te kunnen maken.

Bij experimenteel gebruik van scherpe klingen kregen de gleuven een V-vormige doorsnede (links in figuur 8). Maar als we tijdens het zagen te hard drukten, versplinterde de snede van de klingen. En als we met die beschadigde klingen verder werkten, werd de bodem van de gleuf rond (U-vormige doorsnede, rechts in figuur 8). De plastic vertoont beide typen gleuven: figuur 9 laat zien dat de diepe gleuf een ronde U-vormige bodem heeft met drie V-vormige uiteinden. De doorsnedes van de gleuven in de Galgenberg-Venus (uit Stratzing in Oostenrijk, Aurignacien ouderdom, figuur 10) vertonen dezelfde lichte asymmetrie die we bij de Venus van Maas-tricht zien. Hierbij werd de amfiboliet waarschijnlijk dus op dezelfde wijze gesneden/gezaagd.

Doorboren

Het volledige oppervlak van de plastic is glad gemaakt, behalve de punt: die vertoont een getande breuk. Ivan Jadin (Natural Sciences Institute, Brussel) stelde dat de punt wellicht was afgebroken op de plek waar hij door een doorboring was verzwakt. Dat betekent allereerst dat het object een hanger was en het betekent bovendien dat we de vorm niet met de punt naar beneden moeten bekijken (zoals het sinds de 16e eeuw bekende 'hartje' symbool) maar met de punt naar boven (dus als in figuur 1). Joseba Rios ontdekte krassen die naar het centrum van de breuk toe liepen (figuur 11) en determineerde die (op doorsnede soms V-vormige) krassen als sporen van de doorboring. Dat verbaast u wellicht, omdat we al vanaf het neolithicum gewend zijn om te boren met roterende instrumenten. Maar het voorbeeld in figuur 12 illustreert dat in het Gravettien stenen met behulp van stekers werden doorboord. Daarbij werd eerst een kuiltje gemaakt en dat werd vervolgens steeds dieper uitgestoken totdat uiteindelijk een perforatie ontstond.

Kleur en glans

In figuur 1 zien we (op beide foto's rechts) dat de gleuf veel lichter van kleur is dan de buitenkant van de hanger. Als we de kleuromslag bekijken moeten we er rekening mee houden dat de buitenzijde in figuur 9 door lichtreflectie lichter lijkt dan hij is. Hoe donker de buitenkant werkelijk is goed te zien in figuur 1. In figuur 9 kunnen we die echte kleur uitsluitend langs de randen zien, dat komt doordat het licht daar onder een andere hoek wordt weerkaatst. Die donkere kleur stopt heel abrupt op een diepte van slechts één á twee millimeter in de gleuf, zelfs de drie V-vormige uiteinden zijn licht gekleurd (met een donker randje). Het lijkt wel alsof de buitenkant een donkere verweringskorst is van een in een rivier gerolde kei, terwijl de gleuf het binnenste verse gesteente aansnijdt. Maar dat klopt niet, want de buitenkant is over het hele oppervlak bewerkt. Het is evenmin mogelijk dat de diepe gleuf verser uitziet omdat hij door sediment dat er in plakke tegen vertering werd beschermd. Want daarvoor is de overgang van licht naar donker te abrupt en zit die overgang bovendien te dicht bij de rand. Volgens Joseba Rios bleven twee verklaringen over. De eerste is dat de hanger als archeologisch leengoed werd hergebruikt. Hij zou dan in het paleolithicum zijn gemaakt en verloren. Waarna hij in het neolithicum of in de Romeinse tijd werd teruggevonden, waarbij de vinder de gleuf dieper maakte en het object hergebruikte.

De tweede mogelijkheid is dat het kleurverschil een gevolg van het

polijsten is. We weten immers dat polijsten de kleur van sierstenen (zoals opaal) intenser maakt en we weten dat beeldhouwers kleurcontrasten maken door een deel van hun sculptuur te polijsten en de rest ruw te laten. Onze experimenten toonden aan dat amfiboliet op eenzelfde manier verkleurt; links in figuur 8 zien we dat een zaagsnede licht tegen het vers gepolijste oppervlak afsteekt terwijl dat net zo donker is als het verweerde oppervlak. Rechts zien we dat een licht gekleurd breukvlak door polijsten veel donkerder werd. Ook in dit monster steekt de kleur van de (ondiepe) zaagsnede licht af tegen het gepolijste vlak. We hebben dus geen leengoed-hypothese nodig om de lichtere kleur van de diepe gleuf te verklaren.

De hanger vertoont (zoals we aan de lichtreflectie in figuur 9 zien) een sterke glans. Het lukte ons niet om die intense glans door slijpen na te maken, ondanks dat we natte en droge slijpmethodes op grofkorrelige en fijnkorrelige slijpstenen testten. Maar toen wij de teststukken op advies van de vader van Martin Kozohorský intensief over leer wreven, bleek die behandeling de glans wél te verhogen. Dankzij deze bevinding kon Petr Neruda (Anthropos Institute in Brno, figuur 13) het verdelingspatroon van de glans verklaren. Als de hanger doelbewust ter verfraaiing was gepolijst, dan zou het bredere gedeelte van de gleuf tussen de welvingen moeten glanzen. Maar in figuur 7 zien we dat dit gedeelte mat is. De hoogglans zit alléén op de hoogste delen, dit bewijst dat het een soort gebruiksglans is die spontaan ontstond doordat de hanger langdurig werd gedragen. Neruda stelde vast dat de wrijvingsglans aan de vlakke zijde (figuur 9 en links in figuur 1) intensiever is dan aan de gewelfde zijde (rechts in figuur 1). De hanger werd dus het meest gedragen met de zijde die de borsten en/of billen voorstelt naar de toeschouwers gericht. De donker gekleurde randen in figuur 9 tonen ons dat de gebruiksglans de randen van de gleuf volledig bedekt. De rand heeft geen doffe gedeeltes, dus de gleuf had zijn huidige vorm al toen de hanger werd gedragen; ook dit verwerpt de leengoed-hypothese.

Handmatige vormgeving

Figuur 7 liet zien dat de krassen die bij het snijden of zagen ontstonden niet strikt parallel lopen. Joseba Rios benadrukte dat deze telkens wisselende snij/zaag richting aantoont dat het object niet in een bankschroef werd gefixeerd maar in de vrije hand werd gehouden en telkens gedraaid. Daarbij werd bovendien niet machinaal maar handmatig gezaagd/gesneden. De klingen waar dit mee gebeurde, werden (al of niet opzettelijk) ook als stekers gebruikt, want sommige krassen eindigen abrupt in hoekige ‘putjes’. Het doorboren (figuur 11) gebeurde eveneens handmatig met stekers. In figuur 4 zagen we dat de zandkorrel krassen evenmin strikt parallel verlopen. Door wisselende vergrotingen te gebruiken kon Rios vaststellen dat deze zandkorrel krassen het gevolg zijn van handmatige slijping. Alle bewerkingen gebeurden dus met methodes die al tijdens het jong-paleolithicum bestonden.

Wij hebben slechts kortdurend amfiboliet bewerkt, daarom mogen we niet pretenderen dat wij de vaardigheid van de maker van de hanger kunnen evenaren. Daardoor kunnen we niet exact bepalen hoeveel tijd het maken van de vorm heeft gekost, maar onze experimenten bewijzen wel dat de bewerking vele tientallen uren gekost moet hebben. Ondanks dat de hanger niet van een waardevolle grondstof werd gemaakt (amfiboliet is niet zeldzaam, noch fraai gekleurd), was hij dus wel degelijk waardevol. Want de waarde zat enerzijds in de symboliek en anderzijds in het zeer arbeidsintensieve productieproces. In het jong-paleolithicum werden dingen die men waardevol vond (zoals fraaie schelpen) soms over enorme afstanden getransporteerd (doordat de eigenaar grote afstanden

aflegde of doordat de voorwerpen werden verhandeld of geschonken). Dat de hanger op grote afstand van elke mogelijke grondstof bron is gevonden, vormt dus een extra bevestiging van de waarde van dit object. Het is goed mogelijk dat de hanger uiteindelijk werd verloren toen de punt (die ten gevolge van de doorboring was verzwakt) afbrak. Dat kan verklaren waarom het waardevolle object niet binnen de context van een jong-paleolithische site eindigde, maar op een plek zonder archeologische context.

Authenticatie

Hoe groot de weerstand tegen paleolithische kunst in Nederland is, zien we aan de Venus van Geldrop. Dat is een gravure van een danseres op een plat steentje van nog geen vier centimeter lang, dat steentje werd in 1961 in een Ahrensburg vindplaats bij Geldrop opgegraven. De vinder zag meteen dat het als retouchoir was gebruikt, maar de gravure werd pas opgemerkt nadat de steen was gewassen. In Nederland was nooit eerder zo’n kunstzinnige prehistorische gravure gevonden en de manier waarop iemand waarnemingen interpreteert wordt altijd door zijn opleiding en eerdere ervaringen gestuurd. Of anders gezegd: ‘wat de boer niet kent dat blijft hij niet’, daarom werd de Venus van Geldrop vals verklaard. Gelukkig vond iemand in diezelfde periode een soortgelijke steen bij Wanssum, die vondst kwam in het Limburgs museum terecht zonder dat iemand de gravure opmerkte. Dertig jaar later kwam Leo Verhart dit stuk bij een museum inventarisatie tegen. Hij herkende de overeenkomst met de Venus van Geldrop en nam beide stukken daarom mee naar een congres in Bordeaux, waar de bekende specialist Francesco d’Errico beide gravures authentiek verklaarde (zie *Archeologie* 1, pag 4–10).

De Venus van Maastricht kan net zo gemakkelijk vals worden verklaard en als zo’n beschuldiging er eenmaal is, dan is het bijna onmogelijk om de sfeer van verdenking weer kwijt te raken. Daarom ben ik blij dat we naast de zekerheid dat de hanger met prehistorische techniek werd gemaakt en de zekerheid dat hij langdurig werd gedragen, óók de zekerheid hebben dat de hanger langdurig in de bodem heeft gezeten. Joseba Rios ontdekte namelijk dat er (ondanks dat Sjesco Olischläger zijn vondst grondig had gewassen) nog sediment-resten in de diepere delen van de hanger zaten, op een manier die je alleen bij authentieke vondsten ziet. We zien dat in figuur 14: de resten zijn vastgekoekt als compacte klontjes en ook als talloze afzonderlijke korrels. Die adhesie kun je niet vervalsen door de vondst met aarde in te smeren of een jaartje in de grond te stoppen.

Discussie

Dat de vondst authentiek is, betekent zeker niet dat hij automatisch jong-paleolithisch moet zijn. Helaas kan men stenen voorwerpen nog uitsluitend aan de hand van hun context dateren: ze moeten dus uit een onverstoorde laag komen die geofysisch dateerbaar is of voorwerpen bevat waarvan de ouderdom wél exact vaststaat. Onze hanger is een oppervlaktevondst dus we kunnen hem dus nooit exact dateren. Professor Wil Roebroeks (universiteit Leiden) bracht dat probleem treffend onder woorden door dit een ‘zwevende vondst’ te noemen. We kunnen de vondst alleen tentatief plaatsen en moeten ons daarbij door onze interpretaties van de vorm laten leiden.

Ivan Jadin (Institute of Natural Sciences, Brussel) en Klaas Geertsma opperden een interessante interpretatie: het object zou in plaats van vrouwelijke welvingen ook een paar testikels kunnen voorstellen. Jadin dacht daarbij aan een mannelijk symbool uit de

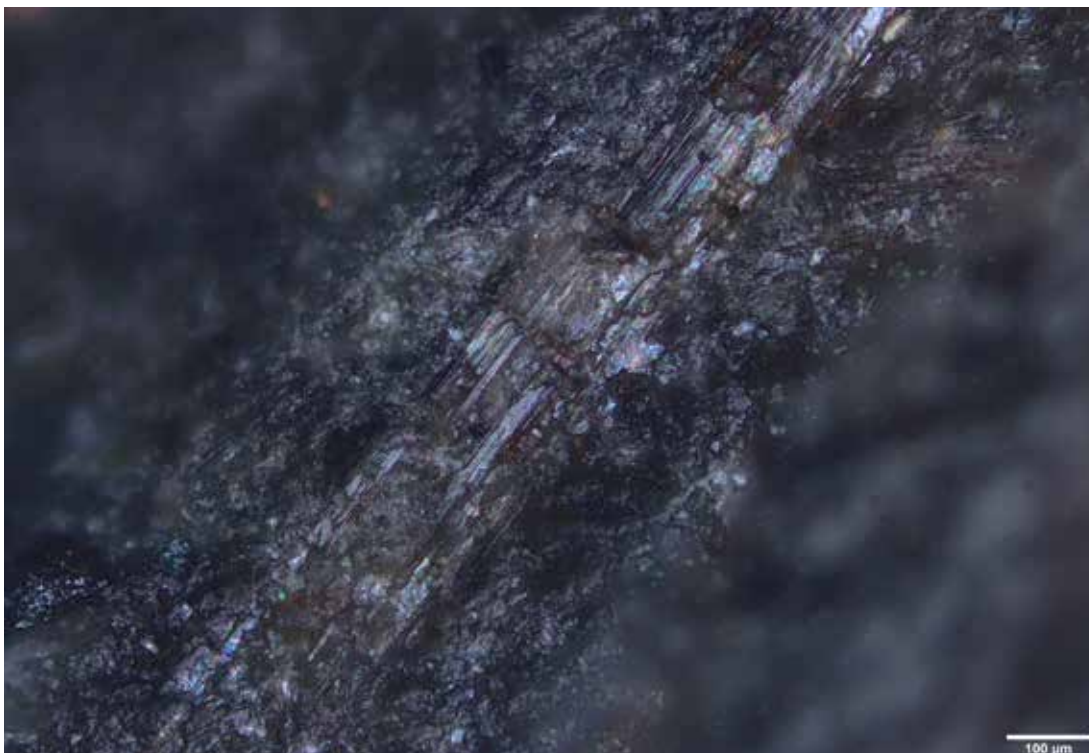
Romeinse tijd en Geertsma aan een votief-beeldje. Votief-offers werden gemaakt naar aanleiding van een gelofte aan een godheid, bijvoorbeeld om een genezing af te smeken. De interpretatie als testikels kan de hanger dus in het historische tijdvak plaatsen. Wat daar tegen pleit is dat het object met prehistorische technieken werd gemaakt, bovendien hoeft een interpretatie als testikels helemaal niet strijdig te zijn met een prehistorische datering; we kennen immers meerdere Venussen die ook mannelijke elementen vertonen. Een gestileerde vorm die de vrouwelijke vruchtbaarheid (borsten en billen) met de mannelijke vruchtbaarheid (testikels) combineert past immers perfect in de mindset van het Gravettien.

Het is daarom begrijpelijk dat professor Marcel Otte (universiteit Luik) toen hij de hanger zag, spontaan reageerde met: *‘Mais c’est Gravettien’*. Otte was teleurgesteld dat we die interpretatie niet voldoende konden onderbouwen om het stuk wetenschappelijk te publiceren. Ook professor Jirí Svoboda (Masaryk university, Dolní Vestonice institute, figuur 15) dacht enthousiast mee over de vorm. Onze Venus is zoals we al zagen waarschijnlijk van een brokstuk gemaakt, maar de vorm lijkt op een rolsteen. Daarom gaf Svoboda aan dat de Gravettien Venussen in Centraal-Europa meestal van brokstukken werden gemaakt, van rolstenen gemaakte vormen passen daar vooral in het Magdalenien. Veel Franse Gravettien Venussen zijn juist wel op rolstenen gebaseerd. Een argument tegen plaatsing in het Magdalenien is dat die traditie op het zijaanzicht focust; in APAN/Extern 14 bracht Klaas Geertsma het typische zijaanzicht van het gebogen onderlijf in verband met de ‘paardencultuur’ van het Magdalenien. Op grond van de techniek en grondstof kan de Venus van Maastricht zelfs uit het Aurignacien stammen; de Galgenberg-Venus (figuur 10) is immers op vergelijkbare wijze uit dezelfde grondstof gesneden/gezaagd.

Uiteindelijk blijft elke toewijzing aanvechtbaar. Jirí Svoboda bracht dat laconiek onder woorden: *‘the admiration of the female form was not limited to the Gravette-era’*. Daarom presenteert figuur 16 geen eenduidige toewijzing, maar een kansverdeling. Aangezien de kans dat de hanger uit het (vroeg) jong-paleolithicum stamt heel groot is, mogen we de plastiek tentatief de Venus van Maastricht noemen. Prehistorische kunst wordt vaak als een mannenzaak gepresenteerd, zeker bij aan de jacht gerelateerde voorstellingen (zoals in Altamira). Maar wellicht werden de meeste symbolen die verband houden met de vruchtbaarheid juist door vrouwen gemaakt en gebruikt. Ans Collijn heeft in figuur 17 de Venus van Maastricht daarom voorgesteld als een hanger die werd gedragen door een vrouw die meisjes de mythen van de groep leert.

Dankwoord

Alles draait om de context; er valt niets te verdienen met een vondst zonder context maar wel veel te verliezen. Want iedereen die daar zijn mening over geeft kan (ongeacht zijn conclusies) felle tegenspraak en zelfs beschuldigingen verwachten. Daarom bleek niet elke deskundige bereid om de Venus van Maastricht te onderzoeken. Ik ben degenen die daar wél bereid toe waren dan ook bijzonder dankbaar. De vondst kon om dezelfde reden niet PEER-reviewed worden gepubliceerd maar dat maakt hem niet onbelangrijk; elke Nederlandse Venus is en blijft immers zeer uitzonderlijk! Daarom voelden Sjesco Olischläger en ik ons moreel verplicht om de Venus van Maastricht aan het publiek te presenteren, dat is mede dankzij de inzet van Luc Amkreutz (Rijks Museum voor Oudheden in Leiden) gebeurd in de universiteit van Leiden op de steentijddag 2020.

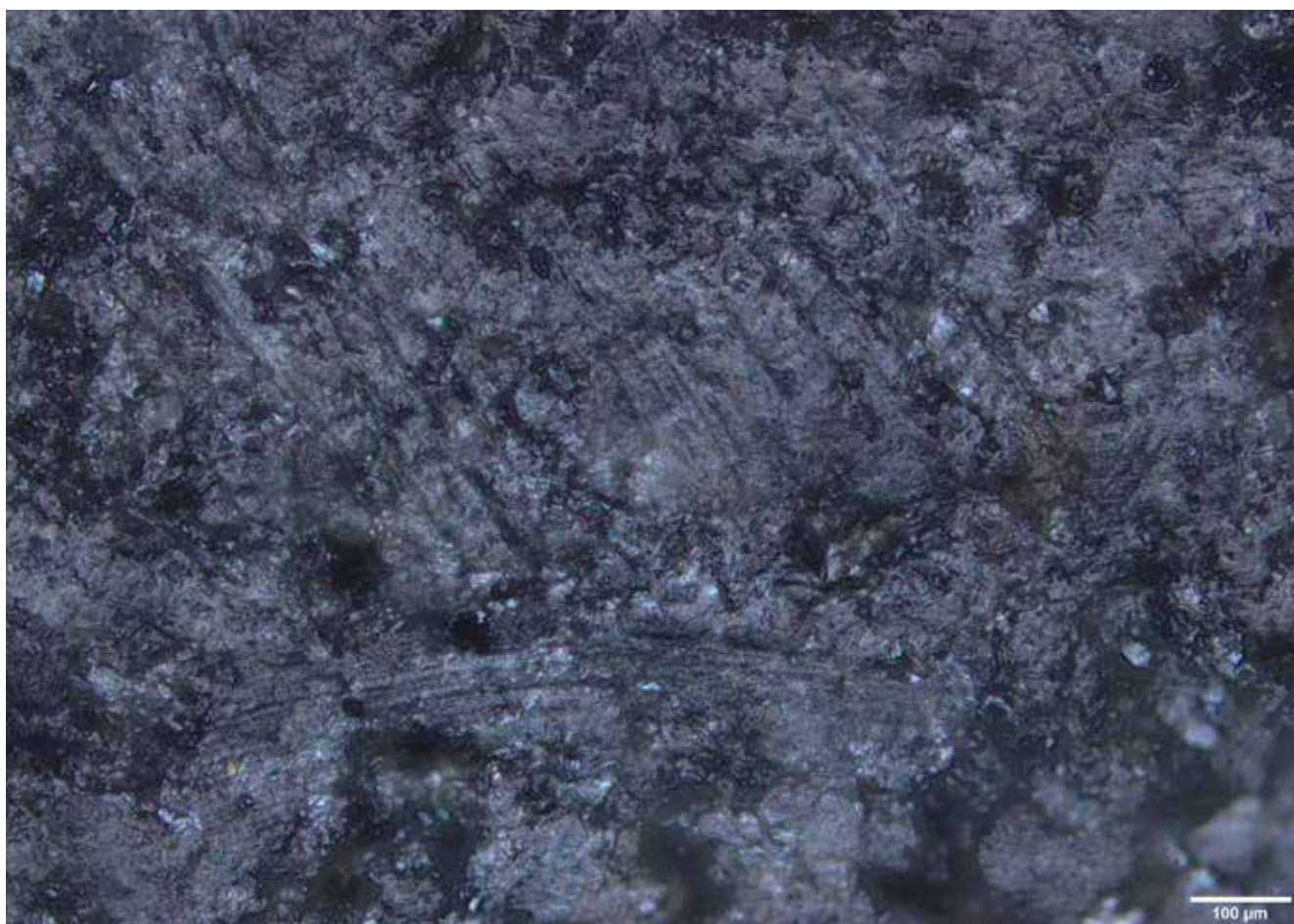

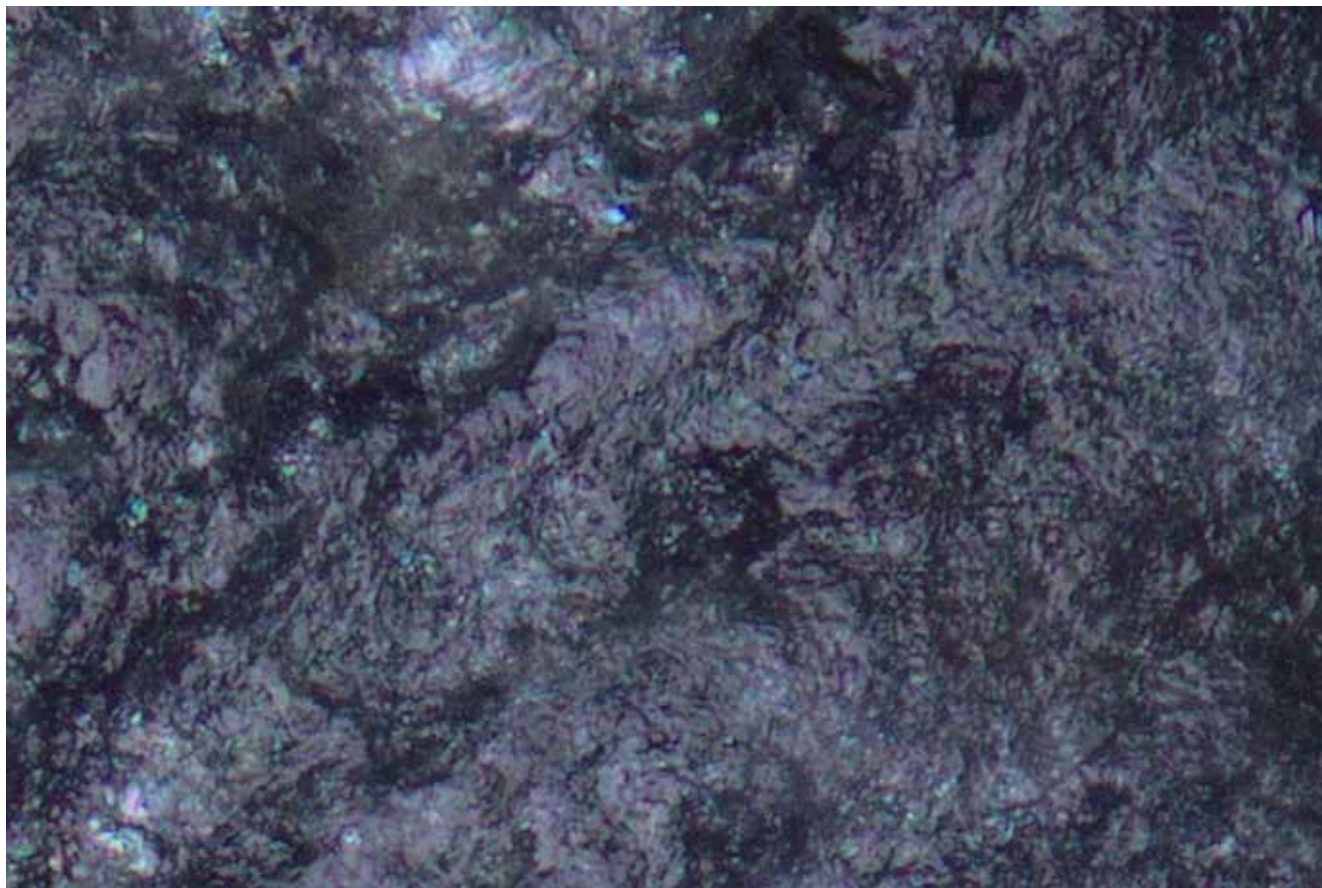
Figuur 2: Een diagonaal verlopend complex van parallelle banen (foto Veerle Rots, ULg). De rechtsonder aangegeven maatstreek is 100 µm = 0,1 mm.

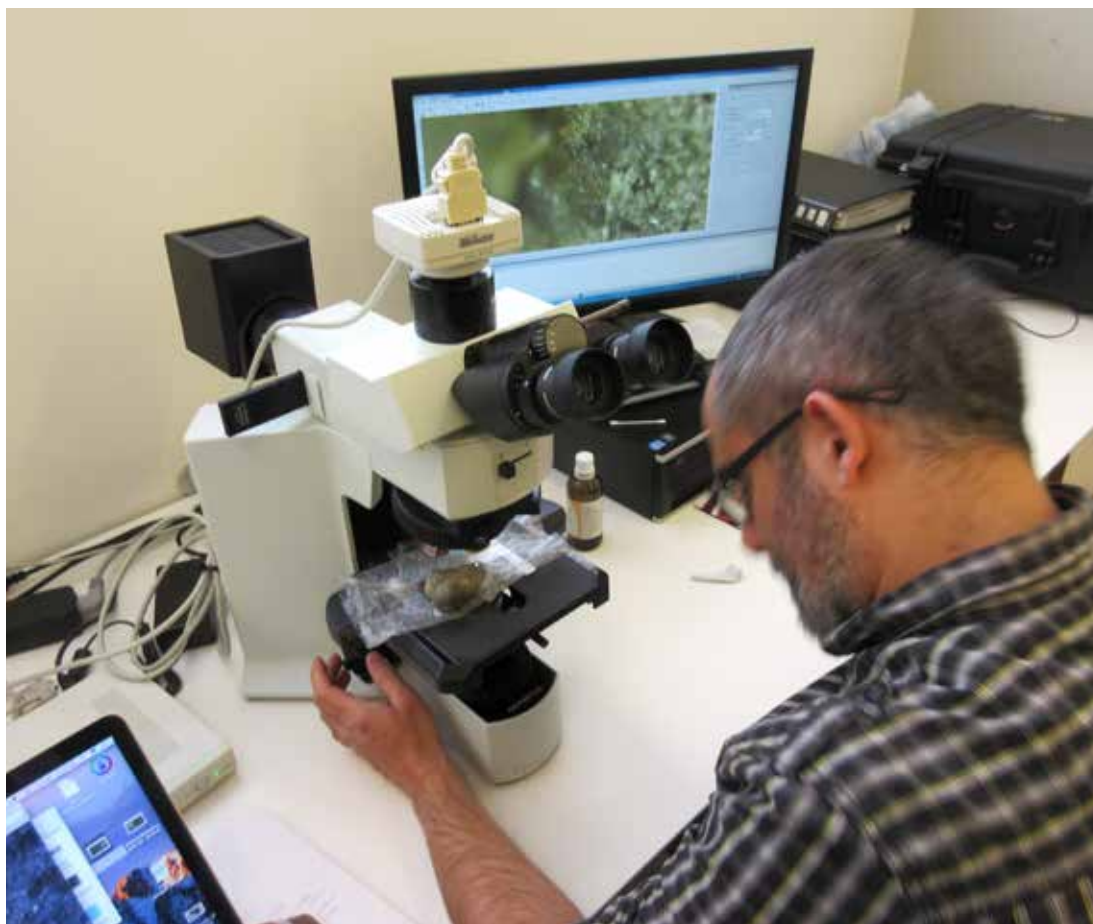
◀ **Figuur 3:** De parallelle banen lopen hier in verschillende richtingen (foto Veerle Rots, ULg).

▼ **Figuur 4:** Een serie parallelle banen in horizontale richting, met daarboven enkelvoudige strepen in schuin-verticale richting (foto Veerle Rots, ULg).

▲ **Figuur 5:** Bij uitvergroting van één enkelvoudige streep blijkt deze een serie deukjes te bevatten.

◀ **Figuur 6:** Joseba Rios vergelijkt zijn eigen waarnemingen met Veerle Rots haar foto's. Specialisten gebruiken meestal plastic folie om te garanderen dat de kleefpasta waar zij de objecten mee stabiliseren, het oppervlak niet verandert.

◀ **Figuur 7:** Het patroon van de door zagen en snijden veroorzaakte krassen (foto Govert van Noort).

▼ **Figuur 8:** De textuur van amfiboliet varieert, het linker monster heeft een vezelige en het rechter een korrelige textuur. Experimenteel snijden/zagen en slijpen beïnvloedt de kleur en glans.

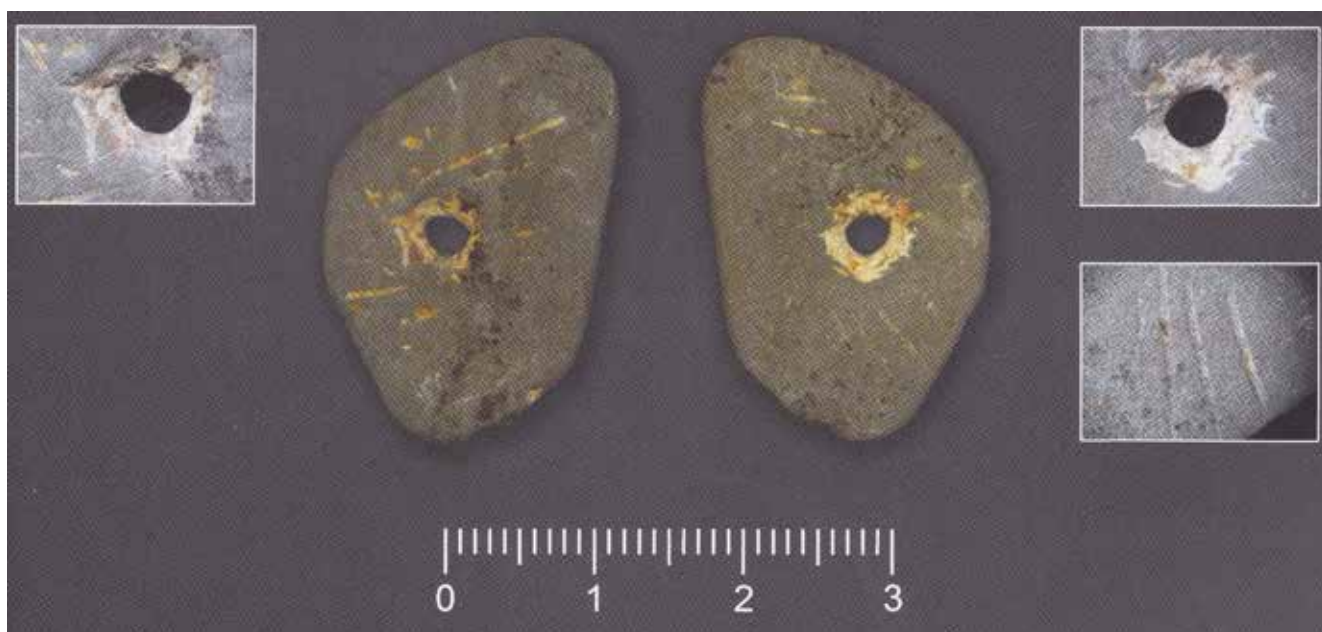

▲▲ **Figuur 9:** De diepe gleuf heeft een ronde bodem (asymmetrisch U-vormige doorsnede), maar eindigt in drie gedeeltes met een V-vormige doorsnede (foto Govert van Noort).

▲ **Figuur 10:** De Venus van Galgenberg (Oostenrijk) werd in het Aurignacien gemaakt van amfiboliet met vezelige textuur. De vorm werd net als bij de Venus van Maastricht gezaagd/gesneden.

◀ **Figuur 11:** Bij het doorboren van de plastic ontstonden brede gleuven en op doorsnede V-vormige krassen (pijlen), uiteindelijk brak de hanger op deze plek (foto Govert van Noort).

▲ **Figuur 12:** Gravettien ornament uit Pavlov, Tsjechië. De steen werd niet met roterende werktuigen doorboord, maar met behulp van stekers. (foto Martina Láznicková-Galetová in: Pavlov Excavations 2007-2011).

◀ **Figuur 13:** Petr Neruda bestudeert de intensiteit van de glans (foto Erwin van Eden).

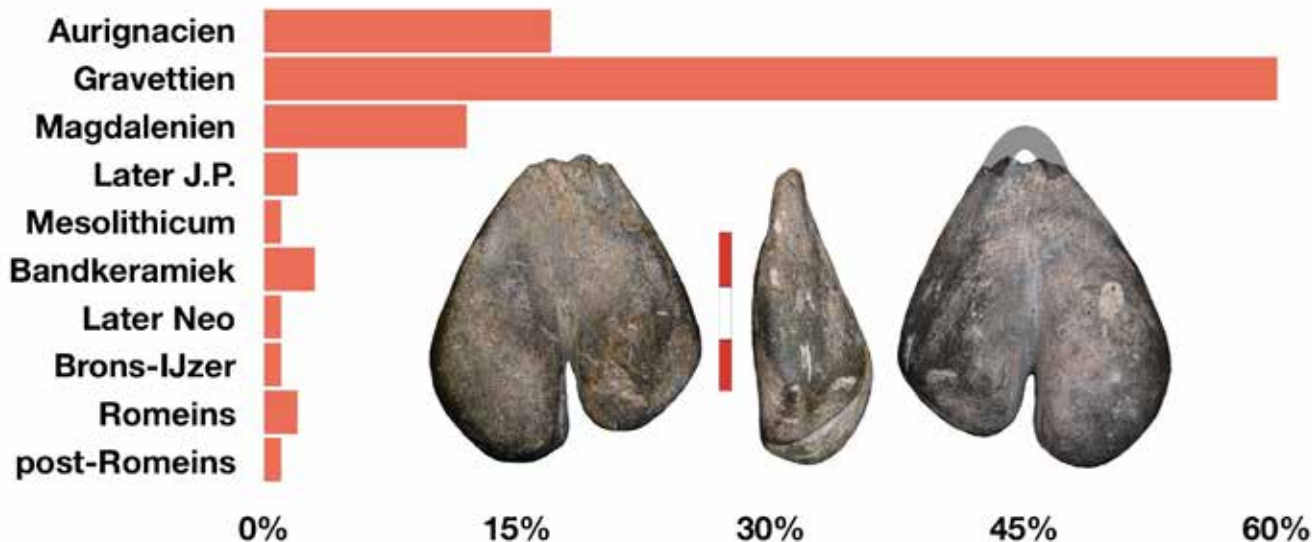

Figuur 14: Aangekoekte klonten en enkelvoudige korels sediment bevestigen dat de vondst langdurig in de bodem heeft gezeten (foto Govert van Noort).

Figuur 15: Discussie met Jirí Svoboda over de Venus van Maastricht (foto Erwin van Eden).

tentatieve toewijzing:

Figuur 16: Tentatieve datering. Doordat er geen context is blijft elke toewijzing aanvechtbaar maar er is een grote kans dat de hanger een vrouwelijk symbool uit het jong paleolithicum is.

Figuur 17: Het is mogelijk dat symbolen die betrekking hebben op de vruchtbaarheid door vrouwen werden gemaakt en gedragen (tekening ans.collijn.design@home.nl).

WAS AD WOUTERS DE GROOTSTE VERVALSER VAN ONS LAND?

Pieter Dijkstra, Jan Willem van der Drift en Anton van der Lee

Inleiding

Ad Wouters is herhaaldelijk van vervalsing beschuldigd. Zo stelde Nico Arts in een volle zaal op de 25e steentijddag in Leiden (2015) furieus dat Ad Wouters de grootste vervalser van ons land zou zijn. Toen een van de toehoorders, Henk Paas nieuwsgierig vroeg waar Arts dat op baseerde, was diens antwoord dat het alom bekend was dat Wouters stenen werktuigen kon namaken. Maar indien dat een geldig argument is, moet Paas een nog grotere vervalser zijn, want die won in 2017 het nationale kampioenschap vuistbijlen maken! Op 22-6-2018 werd Wouters zelfs in de NRC beschuldigd: een stel van twee aan elkaar geplakte vondsten in Wouters' collectie zou een vervalste 'refit' zijn (<https://www.nrc.nl/nieuws/2018/06/22/vervalsing-van-de-steentijd-a1607616>). Om uit te leggen wat hier werkelijk aan de hand is moeten we het object laten zien. Maar om discussie over het auteursrecht te vermijden tonen we hier in plaats van de foto die Frans de Vries maakte, een door het Museon ter beschikking gestelde foto (figuur 1).

Een refit is een aaneen-passing van twee delen die voorafgaand aan de bewerking aan elkaar vast hebben gezeten. Maar als deze spits van deze plek kwam, zou de zichtbare scherpe rand ervan met de rand van het kling-negatief samenvallen. Figuur 1 toont dat de randen niet opeen passen en bovendien eindigt het uiteinde van het klingnegatief abrupt (men noemt dat een hinge), terwijl de spits heel geleidelijk eindigt (men noemt dat een feather). Ad Wouters heeft dat uiteraard ook gezien en dit dus niet als refit bedoeld. Het met plakgom bij elkaar houden van deze twee stenen gebeurde op voorstel van zijn zoon Anton Wouters, om te laten zien dat ze van hetzelfde type vuursteen waren. Die deed dat in navolging van Anton Bruijn, die als steentijdspecialist van R.O.B. al in 1955/1956 bezig was met vuursteenbewerking. Ad kon hiermee aan zijn bezoekers en aan leken uitleggen dat steelspitsen werden gemaakt door eerst een serie klingen te maken en daarna de rand van een geschikte kling te retoucheren. Dit is dus een onderwijs-hulpmiddel en pertinent géén refit, laat staan een vervalste refit.

Dat brengt ons bij de vraag waarom een normaliter betrouwbare krant zo'n doorzichtige onzin presenteert. Het is bijna vergelijkbaar met het plaatsen van een foto van een auto die voor een bordeel geparkeerd staat, met daarbij de tekst dat de eigenaar er wel pap van lust. Terwijl die bewijsbaar de straat overstak om aldaar een notaris te raadplegen. U begrijpt dat de NRC zoiets nooit zou doen met een 17 jaar eerder overleden Jan met de Pet, het moet dan toch minstens de auto van een minister zijn. Daarom is dit krantenartikel feitelijk een groot compliment: het bewijst dat Wouters enorm belangrijk was. Wie was Ad Wouters dan wel en wat maakte hem zo belangrijk dat sommigen het zo noodzakelijk vinden hem te beschuldigen? Omdat veel jongere amateurs, studenten en ook beroepsarcheologen dat niet weten, proberen wij dat hier uit te leggen.

Leraar

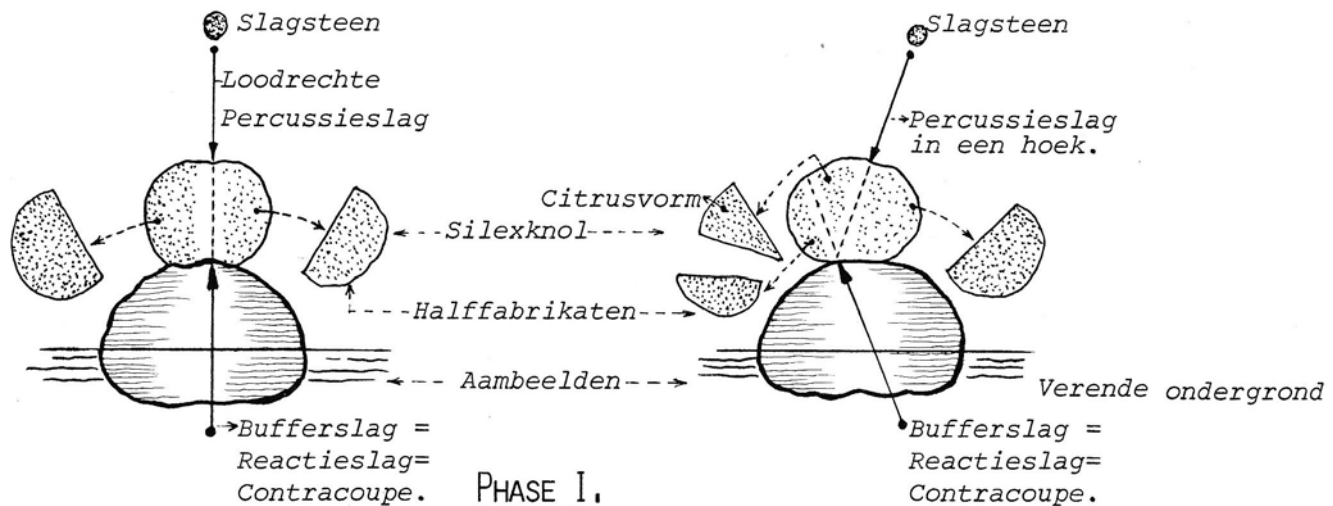
Idealisten die kort na de oorlog werden geboren, besloten vaak hippie of provo te worden en in de huidige eeuw geboren idealisten worden vaak milieuactivist. Adrianus Maria Wouters werd in 1917 geboren in het toentertijd diepgelovige Tilburg. Daarom hoeft het ons niet te verbazen dat de verhalen over Jezus Christus zo'n indruk op hem maakten dat hij zich aansloot bij de 'Broeders van Liefde' gemeenschap in Maastricht. Daar kreeg hij de naam broeder Aquilas (latijn voor adelaar). Voor de duidelijkheid willen wij vermelden dat een broeder niet tot priester is gewijd en dus géén pater (latijn voor vader) is. Tijdens zijn opleiding tot onderwijzer ontwikkelde

Aquilas (dankzij zijn geschiedenis- en biologieleraars) een liefde voor archeologie, kevers en cactussen. Lesgeven was Aquilas op het lijf geschreven: hij werd een succesvol onderwijzer, later leraar aan de middelbare school en hij ontwikkelde tenslotte het beroepsgerichte onderwijs voor kinderen met een achterstand (ITO-onderwijs). Ook na zijn pensioen bleef Ad Wouters lesgeven; hij bracht toen vele amateurs de grondbeginselen bij van de steentijdarcheologie. Enkele daarvan besloten beroepsarcheoloog te worden. Vanuit dat diepgewortelde leraarschap maakte Wouters bijvoorbeeld tekeningen over de principes van de Levallois-techniek, bipolaire techniek (figuur 2) en ook lesmodellen zoals in figuur 1.

Tijdens de oorlog moest Wouters onderduiken in een psychiatrische inrichting in Venray. Het werk dat hij toen deed was funest voor zijn wervelkolom en dit droeg wellicht bij aan de zich later ontwikkelende bloedvatvernauwing in zijn hals. Vanuit zijn geloof en oorlogservaringen ontwikkelde Wouters een zwartwit 'gevoel voor rechtvaardigheid': vaak zag hij mensen als goed of slecht. Maar er bestaan geen heiligen, zelfs de besten onder ons gaan soms de fout in. Wouters was dan zwaar teleurgesteld. Zo vertelde hij Jan Willem van der Drift over de opmars van de bevrijders in Brabant. Wouters begeleidde toen de Amerikaanse troepen. Een fanatieke nazi soldaat was bij zijn vangenneming blijkbaar niet goed gefouilleerd, hij bezat nog een handgranaat en kon daar de bevelhebber van de groep mee doden. Daarop namen de bevrijders, die toch 'de goeden' waren, wraak door die nazi niet te berechten, maar voor een tank op de grond te leggen en over hem heen te rijden. Dit maakte zo'n indruk op Wouters dat hij er jaren later op zijn sterfbed nog steeds mee zat.

Figuur 1: Deze jong-paleolithische steelspits en klingenkern vertonen ongeveer dezelfde kleur en glans. De beide vondsten passen niet op elkaar, dus het is geen valse refit maar een onderwijs-hulpmiddel. Foto Museon, Den Haag.

Figuur 2: Wouters noemde de bipolaire techniek op een aambeeld de buffertechniek, omdat het werkstuk zich daarbij als een buffer (stootblok tussen spoorwagens) tussen hamer en aambeeld bevindt. Bron tekening: *Archaeologische Berichten* 6, blz. 28 (1979).

Symposium voor Praehistorie

In 1949 zag Wouters een bijzondere kever en om die voorzichtig op te rapen, pakte hij de steen beet waar het dier op zat. Toen hij daaraan trok, bleek dit de punt van een complete Bronstijddolk te zijn. Dit stimuleerde hem om zich verder op de steentijdarcheologie te richten. Als Aquilas Wouters werkte hij onder meer samen met Jean Rompelberg (de vinder van de bekendste vuistbijl uit Sint-Geertruid en voorgraver van de Luikse archeoloog Hamal-Nandrin) en (kunstenaar) Joep Thisse. Laatstgenoemde beschikte over een motor en dat kwam Br. Aquilas goed van pas, want samen met hem kon hij dan vindplaatsen en amateurs in de provincie bezoeken. In 1953 beschreef hij een groot aantal vondsten en vindplaatsen in de *Publications van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*. Hij had ook contact met de archeologen Bohmers (BAI, Groningen), Louis Pradel (waarmee hij later ook in Fontmaure opgravingen deed) en Abbé Henri Breuil (beide Frankrijk), werkte aan een opgraving in de Hélin-groeve bij Mons (België), opgraving van Ahrensburg en mesolithische sites in Geldrop, Tjonger en mesolithicum in Budel en Magdalenien in Griendtsveen. Laatstgenoemde vindplaats was ontdekt door de geoloog dr. D. van Diepen, die van mening was dat de vondsten uit de Bölling-laag kwamen, voor het zuiden toen ongebruikelijk. Na een gezamenlijk bezoek met Beex en Van Diepen, pakte Aquilas Wouters het onderzoek aan.

Zo groeide broeder Aquilas Wouters uit tot een gerenommeerde en gerespecteerde steentijddeskundige die prettig samenwerkte met bijvoorbeeld dr. Willem Glasbergen, Anton Bruijn en professor Schwabedissen (Duitsland). Toen op 12-10-1955 het 'Symposium voor Praehistorie van Nederland' werd opgericht, werd broeder Aquilas Wouters daarom tot een van de elf leden van dit overkoepelend orgaan benoemd. Hij beschouwde dit zelf als een grote eer en als een teken van erkenning.

De grote desillusies

De volgende jaren brachten voor Wouters echter grote desillusies. Hij worstelde met het kerkelijke gezag en macht-structuren. Hij had het gevoel dat die erop waren gericht het volk in bedwang te houden en kon dat niet rijmen met zijn wens om de zwakkeren (zoals de kinderen met een leerachterstand) te helpen. Overigens viel

Wouters nooit van zijn geloof af; hij bleef overtuigd dat er een God was, een hemel en een laatste oordeel. Maar dit leidde in 1961 wel tot zijn dramatisch besluit om het klooster gedesillusioneerde te verlaten. Daardoor werd broeder Aquilas op middelbare leeftijd weer Ad Wouters. Die stap leidde tot wat hijzelf 'een nieuw leven' noemde met een nieuw levensgeluk: hij trouwde en kreeg twee zonen.

De volgende grote desillusie liet helaas niet lang op zich wachten. Wouters werkte samen met Bohmers en de Belg Mr. J. Verheylewighen aan een monografie over het jong-paleolithicum en mesolithicum van West-Europa. Gebaseerd op een vergelijking van vondstcomplexen met behulp van statistieken en grafieken, dus met gelijkaardige methodes als Bordes in deze periode bij zijn studie naar het midden-paleolithicum gebruikte. Het was moeilijk voor Wouters om tijd vrij te maken voor het tekenen van alle artefacten; hij had immers zijn werk en zijn gezin. Daardoor duurde het project jaren. Om het onderzoek te versnellen kreeg Bohmers op het BAI een technisch tekenaar als assistent: Jan de Vries. Bohmers leerde De Vries artefacten tekenen. Er ontstond snel wrijving tussen beiden, onder meer omdat De Vries een versierder bleek te zijn, die tijdens dienstreezen voor het bestuderen van buitenlandse collecties op belangrijke momenten zo maar onvindbaar was. Bohmers besloot De Vries af te schuiven naar het ZWO (Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek) in Den Haag, maar het ZWO leende hem daarna weer uit aan het BAI. Bohmers zou deel gaan nemen aan een Frans onderzoek naar het Natufien in Syrië. Omdat dit in een onveilig gebied gebeurde, werd Bohmers door de Fransen verplicht zich te bewapenen. Hij besprak dit met zijn directeur Waterbolk en kocht de vereiste vuurwapens via De Vries die daarvoor zijn contacten had. In januari 1965 zag Gerrit Beex, de provinciaal archeoloog van Brabant in de etalage van antiquair Dirven een urn staan die door het BAI in zijn aanwezigheid was opgegraven. Hij ging naar binnen voor nadere informatie. Het was hem al opgevallen er meer 'noordelijke' artefacten in het zuiden van ons land werden verkocht en Beex waarschuwde Waterbolk. Het bleek toen dat die door De Vries op het BAI waren gestolen.

Tot Bohmers' verbazing werd hij door Waterbolk verdacht van medeplichtigheid aan de diefstal. Waterbolk mocht Bohmers niet, om-

dat die al langer op het BAI werkte en een hoge status genoot. Maar ook omdat hij tijdens de oorlog voor het Institut für Ahnenerbe had gewerkt, een instelling die onder de SS ressorteerde. Bohmers liet zich daartoe verleiden vanuit zijn fascinatie voor de Germaanse wortels van de Friese cultuur en omdat het carrièrekansen bood: hij werd hoofd van de Forschungsstätte für Urgeschichte bij dit nazi-instituut. Toch weigerde Bohmers om lid van de SS te worden, wat verdacht werd gevonden, maar de directeur Sievers hield hem de hand boven het hoofd, te meer omdat hij hem niet kon missen als leider van belangrijke steentijdopgravingen. De verdenkingen tegen Bohmers namen toe en de Gestapo wilde hem arresteren, maar Sievers waarschuwde hem dat hij moest onderduiken. Na de bevrijding werd hij na onderzoeken door de Nederlandse onderzoekscommissie en door de geallieerden vrijgesproken van SS lidmaatschap, spionage en oorlogsmisdaden. Bij het Neurenberg-proces bevestigde hij als getuige dat Sievers, die daar terechtstond, hem inderdaad had gewaarschuwd. Dat alles maakt niet goed wat hij deed, maar de houding van Waterbolk was wel enigszins hypocriet aangezien hij tot tweemaal toe de loyaliteitsverklaring ondertekende om ongestoord verder te kunnen studeren. Jezelf loyaal aan de bezetter verklaren is minder erg dan voor Ahnenerbe werken, maar omdat beiden hun carrière belangrijker dan het vaderland vonden is dit toch een geval van 'de pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet'. De veronderstelde medeplichtigheid met De Vries leidde tot een huiszoeking en daarbij werden de vuurwapens gevonden. Daarop werd Bohmers door Waterbolk geschorst op verdenking dat hij de wapens niet van De Vries had gekocht, maar gekregen in ruil voor zijn stilzwijgen over de diefstallen. Geen mens kan in zo'n sfeer werken, dus Bohmers nam ontslag en verhuisde naar Zweden.

Dat was uiteraard een enorme klap voor Wouters, die bijna tien jaar lang elke vrije minuut aan de monografie over het Jong-Paleolithicum en Mesolithicum had gewerkt; opeens waren al zijn inspanningen voor niets. Door de jarenlange samenwerking was er bovendien een vriendschap gegroeid, daarom was Wouters ook kwaad over hoe Bohmers werd behandeld. Verder ging Wouters zijn gezondheid achteruit: hij had veel hoofdpijn door de slechte doorbloeding van zijn hersens. Goede vaatverwijdende medicijnen bestonden nog niet, dus de artsen konden de bloedsomloop alleen vergroten met medicijnen die zijn hart krachtiger lieten samentrekken. Die situatie werd zo gevaarlijk dat Wouters arbeidsongeschikt werd verklaard; hij moest stoppen met werken. Onder die omstandigheden was het ook onverantwoord dat Wouters zich nog langer met de monografie en de affaire rond Bohmers bezig hield. Daarom nam hij opnieuw een dramatisch besluit: hij trok zich volledig terug uit de archeologische wereld.

Tjerk Vermaning

Ondanks al deze ellende was 1965 toch een topjaar voor de steentijdarcheologie, omdat Tjerk Vermaning toen twee concentraties Neanderthaler werktuigen vond in een akker bij Hoogersmilde. Vóór die ontdekking dachten archeologen dat het zinloos was om in Noord-Nederland naar werktuigen van de Neanderthalers te zoeken. Want omdat er hier geen grotten waren zouden Neanderthalers hier niet kunnen overleven; hooguit had een eenzaam en verdwaald groepje hier een enkele vuistbijl verloren. Vermaning werd jarenlang voor gek versleten omdat hij toch bleef zoeken, bijvoorbeeld in aardappelmeelfabrieken tussen de verwijderde stenen en door na te gaan welke velden ooit gediepploegd waren. De vondsten liet hij zien aan de provinciaal archeoloog Diederik van der Waals. Uiteindelijk kwam het gezegde 'Wie zoekt zal vinden' voor hem uit.

Figuur 3: Nadat de vorstinwerking het gesteente heeft beschadigd kan er nooit meer zo'n goede vuistbijl van worden gemaakt.

De pers sprong er bovenop, het publiek vond het prachtig en Waterbolk ook. Hij schorste Bohmers op dezelfde dag waarop die 's middags kennis had genomen van de vondsten. Vervolgens greep hij de kans om zichzelf, nadat hij op zijn eigen vakgebied als bioloog zijn sporen had verdiend, nu óók als archeoloog te profileren. Hij begon op een goede manier: het BAI deed een opgraving (onder leiding van Van der Waals) en bij gebrek aan eigen deskundigheid liet men alle vondsten beoordelen door buitenlandse deskundigen zoals professor Bordes, Müller-Beck, Schwabedissen, Bosinski en Engelse vakspecialisten. Zij vonden die geweldig, maar Bordes had toen hij 'Waterbolk's vondsten' in 1969 bestudeerde wel enkele bedenkingen. Want hij had al vaak artefacten met afgeronde ribben en gekneusde randen gezien, maar nooit in deze mate; het leek bijna alsof de randen met een hamer kapot waren geslagen. Toen hij dat aan Waterbolk schreef, schrok die hier niet van, want Waterbolk's team had een deel van de vondsten uit ongestoorde grond opgegraven, er kon dus niets mis zijn. De vondsten waren in de ijstijd gewoon op deze manier verweerd: bijvoorbeeld de vuistbijl in figuur 3 moet wel vóór de ijstijd zijn gemaakt, omdat een stuk vuursteen dat eenmaal zó vol vorst-scheuren zit niet meer tot vuistbijl bewerkt kan worden.

Micoquien

Bordes vond dat hij voor het bestuderen van 'Waterbolk's vondsten' best een wederdienst mocht vragen en hij wist dat het BAI goede koolstof-14 (14C) dateringen leverde. Bordes wilde bewijzen dat de Acheuléen-cultuur in La Micoque stand hield en zich daar (terwijl

het Moustérien zich over de rest van Frankrijk ontwikkelde) tot een eindstadium ontwikkelde: de Micoquien-cultuur. Daarom vroeg hij Waterbolk om het organische materiaal uit een aantal Franse en Duitse Micoquien sites te dateren. Waterbolk presenteerde zijn 14C resultaten op een Unesco Congress in Paris in 1969: de monsters zaten aan de grenzen van het meetbare, dus ze moesten 40 tot 50 duizend jaar oud zijn. Daarom vertelde Waterbolk trots dat hij had vastgesteld dat het hele Micoquien 40 tot 50 duizend jaar oud was, maar die conclusie was precies het tegenovergestelde van wat Bordes verwachtte en wilde horen. Daarom vermeldt het congresverslag dat Bordes Waterbolk kwaad de les las. De dateringen moesten juist aantonen dat er een lange ontwikkeling was, want La Micoque was ongetwijfeld véél ouder en er waren bovendien talloze andere oudere vindplaatsen met de kenmerkende Micoquien vuistbijlen. Bordes zei dat hij daarom nu niets meer van Waterbolk's 14C dateringen geloofde en hij voegde furieus toe: evenmin iets van Waterbolk's vondsten (eigenlijk van Vermaning).

Enkele 14C monsters zaten inderdaad boven de grens voor een betrouwbare meting. Maar het belangrijkste probleem is de vraag wat we Micoquien willen noemen. Als je vuistbijlen met een uitgetrokken punt of driehoekige doorsnede als 'gidsartefacten' van het Micoquien beschouwt, dan is er zelfs 300.000 jaar oud Micoquien (Boeda 1991: La conception d'un nouveau mode de taille paléolithique.). In feite zijn dit echter gewone standaard Mode-III vormen (en technieken). Tegenwoordig noemen we die oudere Mode-III sites Jong-Acheuléen (oftewel epi-Acheuléen). Die oudere traditie staat los van de bovenste lagen van La Micoque en de Duitse vindplaatsen die Waterbolk dateerde. Om verwarring te vermijden noemen veel Duitse archeologen die jongere Mode-III groepen tegenwoordig liever Keilmessergruppen (KMG).

Waterbolk en van der Waals werkten rustig verder aan hun publicatie: *'The Middle Palaeolithic finds from Hogersmilde'* (in *Paleohistoria* XV, 1973). Maar door deze aanvaring met Bordes wist Waterbolk wel dat hij op dun ijs schaatste, omdat hij weinig van het midden-paleolithicum wist. Zo'n aanvaring kon zijn carrière schaden en dat Vermaning in de kranten steen en been klaagde over de manier waarop hij werd behandeld zat hem ook niet lekker.

Bureau-geleerden

Daarentegen vond het publiek de uitlatingen van Vermaning wel amusant, omdat iedereen wist dat hij kansarm was opgegroeid. Dit hoorde nu eenmaal bij iemand die niet eens de kans kreeg de lagere school te volgen en de kost verdiende door op zijn brommer van deur tot deur te gaan om met een stel vijlen grasmaaiers te slijpen. Omdat rijke mensen op zo iemand neerkeken, kon het volk wel waarderen dat Vermaning zichzelf overdreven op de borst klopte; dit was immers de enige kans van zijn leven op respect. Als volksheld kreeg hij de Cultuurprijs van Drenthe. Waterbolk had hier geen begrip voor. Hij wilde de grasmaaierslijper wel eventjes een aai over de bol geven, maar verder moest archeologie toch echt een zaak van de wetenschappers blijven. Zo maakte de professor er een klassenstrijd van: de 'hoge heren' tegen de 'volksheld'. Allicht bakten de journalisten hier smakelijke verhalen van en verhieven ze onhandige uitspraken tot krantenkoppen. Bijvoorbeeld dat Vermaning de archeologen 'bureau-geleerden' noemde die werden betaald om in hun stoel te blijven zitten, terwijl hij met zijn bijzondere 'gaven' de ontdekkingen deed.

Vermaning had een klein museum op zijn woonboot met stenen en fossielen; daarin stelde hij ook zijn archeologische vondsten ten-

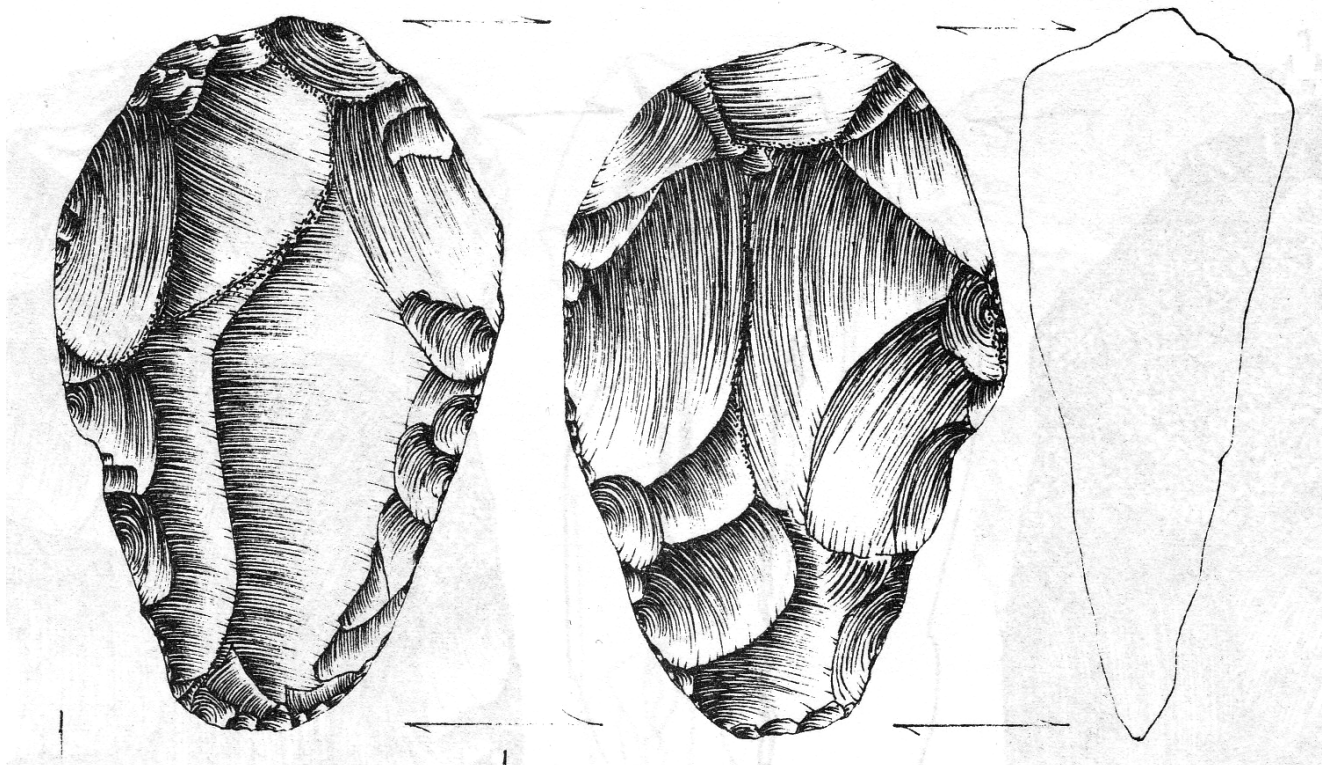
toon. Die waren zijn grote trots, daarom wilde hij ze niet afstaan. Maar volgens Waterbolk hoorden ze in de handen van de overheid. Daarom vertelde hij de eigenaar van de grond dat dit een schatvondst was met een waarde van tienduizenden guldens en dat die recht had op de helft daarvan. Vermaning was hierdoor verplicht de helft van die taxatiewaarde aan de eigenaar van de akker te betalen en over zijn eigen helft belasting te betalen. Als grasmaaierslijper kon hij dat geld gewoon niet opbrengen en daarom moest hij zijn vondsten toen noodgedwongen aan de provincie verkopen. Vermaning benutte het overgebleven geld om zijn woonboot waterdicht te maken, maar hij had het gevoel dat de bureau-geleerden hem zijn vondsten hadden afgepakt.

Promotieonderzoek

In 1967 ontdekte Vermaning een tweede grote vindplaats: Hijken. Uiteraard blies hij hoog van de toren over zijn 'gaven' als ontdekker. Waterbolk kreeg door de krantenkoppen een steeds grotere hekel aan Vermaning en bovendien leverde de opgraving in Hijken in 1968 maar enkele vondsten op. Met de publicatie: *The Middle Palaeolithic Finds from Hogersmilde* (*Paleohistoria* XV, 1973) werd het onderzoek van Hoogersmilde vijf jaar later afgerond. De conclusies van de belangrijkste buitenlandse specialisten werden hierin beschreven. Inmiddels had Waterbolk een nieuwe assistent: de geoloog Dick Stapert. Het klikte wel tussen hem en Waterbolk en omdat de Amerikaan Ray Newell, die als opvolger voor Bohmers was aange trokken, geen interesse had in het paleolithicum (en zich volgens Waterbolk ook teveel met amateurs bezig hield) adviseerde hij Stapert om door te gaan met een archeologiestudie, waarbij Hijken aan Stapert toevertrouwd werd als promotieonderzoek! Er kwam een tweede opgraving in Hijken maar die leverde verder niets op. In 1973 ontdekte Vermaning zelfs een derde vindplaats: Eemster. Maar omdat hij het gevoel had dat Hoogersmilde en daarna ook Hijken van hem waren afgepakt, hield hij de locatie in Eemster geheim. Stapert vond dat verdacht en toen hij de vondsten van Hijken in 1975 opnieuw bekeek, 'snapte' hij naar eigen zeggen 'er niks van dat die dingen er zo raar uit zagen' (*Dagblad van het Noorden* 31-8-2018). Want de randen waren nog zwaarder beschadigd dan in Hoogersmilde, waar Bordes het al moeilijk mee had. Terwijl de vijf andere Midden-Paleolithische vondsten uit Noord-Nederland die men in 1975 kende, gladdere randen hadden en bijna glansden als een spiegel.

Dat zette Stapert aan het denken. Als de gletsjers van de Drenthe-ijstijd (180.000 tot 130.000 BP) heel Noord-Nederland als het ware schoongeveegd hadden, zouden alle vuistbijlen daar toch ongeveer even oud moeten zijn: zo'n 50.000 jaar. Dan moesten ze toch ook allemaal op dezelfde manier zijn verweerd en dus nét zo glansen als het vijftal dat niet van Vermaning kwam. Die glans was volgens Stapert 'windlak'; ze waren tijdens de laatste ijstijd gepolijst door met zand beladen wind. Maar dan moesten vondsten zonder die spiegelglans dus vervalsingen zijn! Die theorie stelde alles plotseling in een heel ander licht; Stapert wilde niet op vervalsingen promoveren dus hij vertelde Waterbolk wat hij vreesde. Die was onder de indruk, want dit kon alles verklaren. Niet alléén waarom een grasmaaierslijper dingen ontdekte die niemand anders kon ontdekken, maar óók wat Bordes op het Unesco Congress zei. De professor en zijn assistent besloten dat Vermaning de artefacten met een stalen hamer had gemaakt en omdat ze zonder windlak vers uitzagen de ribben met zijn slijpmachine afgerond en vervolgens de boel met vet ingesmeerd om de stenen toch wat glans te geven...

Waterbolk kwam onmiddellijk in actie. Hij trok zijn publicatie uit

Figuur 4: Dit 7 cm lange hartvormige vuistbijltje werd in 1964 door A. de Kleuver gevonden. Kleine hartvormige vuistbijltjes werden vroeger tot het 50.000 jaar oude Moustérien du Tradition Acheuléen (MTA) gerekend. Maar dit exemplaar kwam uit een meer dan drie keer zo oude laag. Tekening uit *Archaeologische Berichten* no. 1.

1973 officieel terug en kocht de nog resterende boeken op. En hij vertelde Van der Waals dat de provincie voor tienduizenden gulden was opgelicht. Daarom werd Vermaning in maart 1975 niets-vermoedend door de politie van zijn brommertje geplukt en in de politiecel gestopt. Een huiszoeking leverde niets op; Vermaning had geen middelen om vervalsingen te maken. Dus de politie kon alleen enkele onbenulligheden in beslag nemen. Het enige wat tegen Vermaning pleitte was een lijst met zogenaamde 'kenmerken van vervalsing' die Stapert had gemaakt. Omdat Vermaning gewoon de waarheid sprak, verwachtte hij vrijgesproken te worden. Maar de rechtbank in Assen geloofde het BAI omdat dit de hoogste autoriteit was. Juni 1977 veroordeelde de rechtbank Vermaning wegens oplichting tot drie maanden voorwaardelijk.

De stuwwallen

Vanzelfsprekend was dit niet het einde van de affaire. Want de ophef rond de zaak Vermaning trok veel aandacht van andere amateurs. In die tijd werden in de groeves in de stuwwallen pleistocene fossielen gevonden en ook artefacten. Zo vond Adriaan de Kleuver al in 1964 in de groeve Vogelenzang (bij Rhenen) het vuistbijltje in figuur 4. Dit werktuig zat in een laag op een diepte van 15 tot 17 meter en was ongetwijfeld ouder dan de Drenthe ijstijd. Door de ophef rond Vermaning nam het aantal zoekers in 1975 enorm toe. Daarbij waren ook Max Franssen en zijn vader, de entomoloog dr. ir. Caspar Franssen. Omdat Ewold Horn (die een klein particulier natuurhistorisch museum had) zich de veroordeling van Vermaning in 1977 enorm aantrok, wilde hij een verdediging organiseren. Horn vond dat de uitspraak op klassenjustitie berustte en vroeg daarom samen met Jan-Evert Musch aan professor Glasbergen om Vermaning te verdedigen. Die kon dat om fysieke redenen niet meer, maar adviseerde hun Ad Wouters in te schakelen. Hij gaf hun diens adres in Lent.

Ad Wouters zag het als zijn plicht om die taak op zich te nemen; dit onrecht telde zwaarder dan zijn gezondheid. Daarnaast kon hij de verleiding om zelf ook in de stuwwallen te gaan zoeken niet weerstaan. De amateurs ontdekten vele duizenden artefacten en Wouters vond het logisch de vondsten en sites officieel te melden; hij was immers R.O.B. correspondent, had altijd met beroepsarcheologen samengewerkt en beschouwde velen als zijn vrienden. Maar in het boek van Wil Roebroeks *'Oermensen in Nederland'* (1990, pg 12-13) kunnen we lezen dat niemand kwam kijken. Want zulke vondsten waren in Duitsland en Engeland heel normaal, maar in het land dat hier midden tussen lag zou dat volgens de beroepsarcheologen nooit kunnen bestaan. 'En', zo vervolgt Roebroeks, *'wat stellig ook een belangrijke factor was: de ontdekkers en promotors van het stuwwalonderzoek, de amateurarcheologen Franssen en Wouters hadden de verdediging van Vermaning op zich genomen!'*. Dus dát was de echte reden: de beroepsarcheologen lieten ons erfgoed door graafmachines vernielen omdat ze hun gelederen sloten. Blijkbaar vonden ze dat zó vanzelfsprekend dat Roebroeks het beschreef 'alsof het zo hoorde'. De groeve activiteiten werden enkele jaren later afgebouwd; toen Vermaning was vrijgesproken waren de sites verdwenen en daarmee was de kans verspeeld om ze met professionele opgravingen te onderzoeken. Dus toen Stapert in 1978 in een grindpakket ging graven, leverde dat schamele resultaten op. Men stelde toen dat dit resultaat representatief zou zijn voor alle stuwwalvondsten; er zou daarom eigenlijk niets verloren zijn gegaan. Dat de amateurs onder meer in hun *Archaeologische Berichten* over goede en soms veel oudere sites in kleilagen spraken deed niet ter zake, omdat (zo lezen we in het boek van Roebroeks) dit niet door professionele archeologen was gedocumenteerd. Als die redenering klopt, moeten we de steen van Rosetta ook maar meteen weggooien, want die

werd tijdens de bouw van een fort bij Alexandrië door de sappeurs van Napoleon opgegraven.

Hof van Beroep

Het beroep tegen de aanvankelijke veroordeling van Tjerk Vermaning diende in datzelfde jaar, 1978 in Leeuwarden. Vermaning hield vol dat hij de stenen had gevonden en hij had ze ook zelf aan de provincie verkocht, dus als de stenen vals waren dan was er geen twijfel over de dader: als de stenen vals waren was Vermaning schuldig aan oplichting. Daarom draaide het hele proces om de centrale vraag: zijn de vondsten echt of vals? Het openbaar ministerie voerde getuigen op die beweerden dat de stenen vals waren; getuige-deskundigen van het BAI maar ook van het gerechtelijk laboratorium en zelfs uit het buitenland. Maar wat de ene getuige-deskundige als bewijs van vervalsing opvoerde werd door de ander ontkracht; de beschuldigers spraken elkaar voortdurend tegen. De argumenten die de verdediging presenteerde waren wel consistent. Laten we één voorbeeld geven: volgens Stapert hadden de stenen een ‘vers’ oppervlak, daarom moest de verdediging aantonen dat ze wel degelijk gepatineerd waren of glans hadden. Wouters deed dat door middel van een ‘écaillement’ op de geelkleurige ‘Leemdijkbiel’, een van de vijf stukken waartoe de rechtszaak beperkt was. Hij had deze beproefde methode van Franse archeologen geleerd: als je een ‘vers’ artefact breekt dan heeft de binnenkant dezelfde kleur en glans als de buitenkant. Het verschil tussen buiten- en binnenkant was overduidelijk. De getuige-deskundigen voor de beschuldigers moesten daarover een oordeel geven, maar alleen dr. Groeneveld van het Gerechtelijk Laboratorium gaf, na een ultimatum van het hof, uiteindelijk zijn mening dat hij duidelijk verschil zag. Prof. Bosinski probeerde zich te onttrekken aan een oordeel door te verzoeken de proef te laten herhalen op een zwarte vuistbiel uit Hoogersmilde, zogenaamd omdat hij niet vertrouwd was met gele vuursteen, maar toen Wouters, daartoe verplicht door het hof toesloeg, verzuchtte Waterbolk: *‘Dit was de mooiste die we hadden’*. Als een vervalsing sneuvelt treurt daar niemand om, dus Waterbolk verraadde dat hij zelf (althans op dat moment) geloofde dat deze vuistbiel echt was. De beschuldigers wisten met het resultaat geen raad en verzonnen smoezen. Bosinski, zoals verwacht, zei dat hij geen verschil zag. De advocaat vroeg daarna aan de president van het hof of die zelfs eens wilde komen kijken. Die deed dat en zei meteen: *‘Ik heb voldoende gezien’*, waarna hij de getuigenverhoren meteen beëindigde. Het door de verdediging geopperde écaillement op de Blauwmeerbiel vond Bosinski niet nodig, maar later bleek dat er op een beschadiging bij de punt eveneens verschil in kleur en glans was.

Door het onderzoek in de stuwwallen konden de verdedigers bovendien verklaren waarom de vondsten van Vermaning zo duidelijk van die vijf andere vondsten verschillen: ons hele land werd al lang vóór de Drenthe-ijstijd bewoond. De gletsjers hebben echt niet alles weggevaagd, dus er bestaan in Noord-Nederland oudere en jongere midden-paleolithische vondsten. Govert van Noort stelde later vast dat de grens voor wat de patina (verweringsverschijnselen) betreft in het algemeen in de warme en natte Eemien-fase ligt. Voor die fase was de keileem kalkrijk; artefacten die daarin terecht kwamen ontwikkelden over hun hele oppervlak zowel aan de bovenzijde als onderzijde hyaliet-hoogglans. Men noemt dat abusievelijk windlak, maar de wind verandert uiteraard slechts de zijde die boven de grond uitsteekt en maakt die meestal juist dof. De vijf stenen waarmee Stapert Hijken vergeleek, werden dus (net zoals de meeste vondsten uit de stuwwallen) vóór de Drenthe-ijstijd gemaakt. De planten die in het Eemien groeiden verzuurden de keileem en de regen spoelde de kalk weg. Stenen die in die uitgeloopte keileem

terecht kwamen ontwikkelden geen hoogglans meer, maar vaak wel (zoals we op de stenen van Vermaning zien) wrijvingsglans. Wouters kon ook de beschadiging van de randen en ribben verklaren die Bordes was opgevallen. Dit is het gevolg van cryoturbatie; het draaien en kneden van aardlagen tijdens de ijstijd. Wanneer de toplaag in de zomer ontdooide bleef de diepe ondergrond bevroren. De volgende winter bevroor de toplaag van boven naar onder opnieuw, schollen met artefacten zaten hierdoor tijdelijk opgesloten tussen een bevroren toplaag en bevroren ondergrond en kwamen in beweging, omdat die tussenlaag onvoldoende ruimte had om uit te zetten. Daardoor schoven de artefacten met zoveel kracht over bevroren lagen dat de ribben werden geslepen en de randen afsplinterden en zo bot werden dat je er *‘zelfs geen sinaasappel mee kan schillen’* (zoals Marcel Niekus het in een interview betitelde). De vondsten van Vermaning vertonen dus precies de verschijnselen die we bij 50.000 jaar oude cryoturbate artefacten mogen verwachten.

Maar door alles wat inmiddels was gebeurd, was de Vermaningaffaire ontaard in een ‘wedstrijd’ tussen de beroeps en de amateurs. Ook het gerechtshof van Leeuwarden beseftte hoe gevoelig de zaak lag en wilde de vrijspraak van Vermaning daarom niet motiveren door botweg te stellen dat de vondsten echt waren. Allereerst was het niet de taak van het hof om een uitspraak over de stenen doen, omdat juristen geen archeologen zijn. Bovendien zou het hof dan een vernietigend oordeel uitspreken over de beroepsarcheologie, dat was evenmin zijn taak. Het enige wat het hof in deze situatie kon doen, was Vermaning vrijspreken op grond van haar oordeel dat er door de beschuldigers (helemaal) geen bewijs van vervalsing was geleverd. Waterbolk en Stapert vertaalden dat onjuist als ‘gebrek aan bewijs’ (dat er wel bewijs was, maar onvoldoende). Volgens hen betekende dit: het hof had niet nadrukkelijk uitgesproken dat de stenen echt zijn en daarom bleven ze volgens hen vals.

Doordat Waterbolk en Stapert de uitspraak verdraaiden, kende de affaire alleen maar verliezers. Vermaning leed er zwaar onder dat hij ondanks zijn volledige vrijspraak nooit het eerherstel kreeg waar hij zozeer naar verlangde. Daardoor stierf hij in 1987 als een emotioneel gebroken man. Ook zijn zoon (Tjerk junior) stortte mentaal in: hij bracht zijn verdere leven door in een instituut waar hij bleef herhalen: *‘Mijn vader was geen vervalser, mijn vader was geen vervalser’*. De grootste verliezer is de archeologie, want de resultaten van het stuwwallenonderzoek mogen niet boven water komen en terwijl de oudere midden-paleolithische artefacten en jongere midden-paleolithische artefacten zonder hoogglans, die in het zuiden heel normaal zijn, in Noord-Nederland niet mogen bestaan. Ook Waterbolk en Stapert verloren: het publiek bleef hen jarenlang als de misdadige elite zien. Waterbolk voelde zich door de talloze krantenberichten zoals *‘Geleerden “pakken” amateur’* zo vernederd dat hij de zaak Vermaning nooit meer los kon laten en Stapert voelde zich door de volkswoede zo ernstig bedreigd dat hij besloot te verhuizen.

Complottheorie

Doordat iedereen verloor werd iedereen verbitterd. Beide partijen wezen met de vinger naar elkaar en er werden beschuldigingen geuit die onder normale omstandigheden nog niet eens in het hoofd van een fatsoenlijk mens op zouden komen. Vijfentwintig jaar na de vrijspraak van Vermaning bereikte dit een hoogtepunt in het boek van Waterbolk: *‘Scherpe stenen op mijn pad’*. Zoals de titel aangeeft stelde de auteur in dit boek zijn eigen lijden centraal: de affaire draaide volgens hem om zijn pad, zijn carrière, hij was de ‘bedrogen’ partij. Volgens Waterbolk was Vermaning te dom om een professor

te kunnen bedriegen en bovendien had hij de middelen niet om de artefacten te vervalsen. Zo had Vermaning geen auto om de grondstoffen voor de vuistbijlen te halen en geen slijpschijf om de ribben af te ronden. Daarom moest 'het gepleegde bedrog' volgens Waterbolk een complot zijn, en die overtuiging plaatste hem voor de vraag wie 'het' hadden gedaan.

Het is altijd al zo geweest dat mensen die door onbegrepen gebeurtenissen werden getroffen, zich afvroegen wie 'het' hadden gedaan. Zo vroegen mensen vijfhonderd jaar geleden zich af wie hun oogst lieten mislukken of de pest veroorzaakte. Zij wezen dan naar dorpsgenoten door wie ze zich 'bedrogen' voelden, of waar ze jaloers op waren dan wel die gewoon mager waren met een pukkel op hun neus. Die beschuldigten werden dan als 'heksen' verbrand. Mensen zijn nog net als toen, daarom staat nu het internet vol complottheorieën over wie 'het' hebben gedaan. Het succes van elke complottheorie berust op het suggereren van verbanden tussen enerzijds vaststaande feiten (zoals de mislukte oogst en de pukkel op de neus van de beschuldigde) en anderzijds fantasie, leugens en laster (zoals aanbidding van de duivel). De complottheorie van Waterbolk volgt precies hetzelfde patroon: enerzijds worden de lezers van het boek overladen met historische (gedeeltelijk autobiografische) feiten en anderzijds met zijn fantasie, leugens en laster over de mensen die hij beticht. Door feit en fantasie met elkaar te verbinden gaat de nietsvermoedende lezer blindelings aannemen dat de leugens en laster óók controleerbare waarheden zijn. Net als vijfhonderd jaar geleden gebeurde, wees ook Waterbolk de mensen die hij haatte aan als de schuldigen. Bohmers zou de bedenker van de 'vervalsing' zijn, Wouters zou de werktuigen hebben gemaakt en Vermaning zou de vinder hebben gespeeld omwille van het geld dat hij bij de verkoop kreeg.

De jaren tachtig

Het is opmerkelijk dat veel mensen Waterbolk's complot-verhaal in 2003 voor zoete koek aannamen, terwijl voor het grote publiek de onschuld van Vermaning in 1978 nog vast stond. Die omslag komt waarschijnlijk doordat het publiek een kort geheugen heeft, maar er zijn ook andere oorzaken. Wellicht de belangrijkste daarvan is dat de beroepsarcheologen beseften dat ze het verloren vertrouwen alleen terug konden winnen door zélf iets spectaculairs te ontdekken. Ze gingen daarom zelf op zoek en in 1981 ontdekte Wil Roebroeks kampementen in de löss-lagen van de Belvédère groeve in Maastricht. Wil Roebroeks heeft die professioneel opgegraven en leek bovendien de perfecte kandidaat om het vertrouwen te herstellen tussen de beroeps en de groep rond Ad Wouters. Hij was tijdens zijn studie namelijk goed bevriend met Wouters en overtuigd van de vondsten van Vermaning en uit de stuwwallen. Maar tijdens zijn archeologiestudie in Leiden veranderde Roebroeks compleet van mening, want in zijn boek over de Belvédère opgraving schreef hij dat de vondsten van Vermaning buiten de 'archeologische meningsvorming' moesten blijven en bagatelliseerde hij de vondsten uit de stuwwallen. Daardoor verloren velen het vertrouwen in Roebroeks, maar met de resultaten van de Belvédère kon hij wel het vertrouwen van het publiek en van een nieuwe generatie amateurs winnen. Samen met Nico Arts en Jos Deebeën organiseerde hij op het IPP in Amsterdam op 6-2-1986 een 'steentijddag'. Op aandringen van Hans Peeters werden daar ook enkele amateurs bij uitgenodigd. Enkele jaren later werd ook in Groningen zo'n dag georganiseerd en tenslotte maakte Leo Verhart van de steentijddagen een jaarlijks terugkerend evenement in Leiden dat de beroeps en amateurs nader tot elkaar moest brengen.

Wij stellen dit initiatief op prijs; tijdens de 30e steentijddag werd gememoreerd dat Anton van der Lee de enige aanwezige was die al deze bijeenkomsten, op één na, had bezocht. Maar terwijl de aandacht op de steentijddagen naar nieuwe onderzoeken uitging, bleven de oude wonden verder zweren. De verdedigers van Vermaning vonden dat ze voor eerherstel moesten blijven vechten en de beschuldigers lieten de zaak evenmin rusten. Waterbolk beschreef dat zij al tijdens de rechtszaak rapporten schreven om de geloofwaardigheid van Wouters te ondermijnen. Daarbij maakte Stapert zich ronduit belachelijk door de Trechterbekerbijl van Herpen als een geval van vindplaatsvervalsing door Wouters te beschrijven op basis van de zeer dikke witte patina, die alleen maar had kunnen ontstaan in een erg kalkrijke omgeving zoals Noord-Duitsland of Denemarken, terwijl het artefact in werkelijkheid uit door en door witte vuursteen was vervaardigd.

Die geloofwaardigheid werd verder ondergraven doordat Stapert de authenticiteit aanvocht van de 'Venus van Geldrop' die in 1962 door Bohmers was beschreven en die volkomen ten onrechte met Wouters in verband werd gebracht, omdat Jan Groels de vinder van het steentje, Jan de Vries de ontdekker van de gravure en Bohmers de beschrijver ervan was. Het hoeft ons daarom niet te verbazen dat Stapert op de tweede steentijddag de zaal verliet, toen Leo Verhart bekend maakte dat met hulp van buitenlandse experts de authenticiteit van de gravure was vastgesteld. Het is zeker niet onze bedoeling om Wouters in dit artikel als een heilige af te schilderen; ook hij kon fel en rancuneus van zich afbijten wanneer hij werd aangevallen. Maar het is wel duidelijk dat het gerucht dat Ad Wouters een rol bij elke (vermeende) vervalsing speelde, werd gecreëerd door de beschuldigers van Vermaning. Ook de in 1987 overleden Bohmers bleef het mikpunt van laster; Carell Lagerwerf bedacht in 1991 een complottheorie over hem met als titel *'Een geval van valsheid in gestee'*. Bohmers zou de Vermaningaffaire samen met nazi-sympathisanten hebben opgezet uit wraak omdat zij twintig jaar eerder de Tweede Wereldoorlog verloren. Dat verhaal paste precies in Waterbolk's straatje en bovendien zijn verhalen over nazi's razend populair. Dit was het perfecte voer voor complot-liefhebbers, dus Waterbolk besloot om *'Een geval van valsheid in gestee'* een centrale plaats te geven in *'Scherpe stenen op mijn pad'*.

Een laatste poging

In de jaren tachtig, tijdens het onderzoek in de Belvédère, dacht Wouters nog dat zijn vriend Wil Roebroeks de dingen wel recht zou gaan zetten. Daarom gaf hij Roebroeks voor zijn boek *'Oermensen in Nederland'* een foto met de 1,3 miljoen jaar oude veenlaag in de stuwwallen, waar onder meer een chopper en daaraan passende afslag uit kwamen. Hoopvol dat alles ten goede zou keren en omdat zijn gezondheid zo slecht was dat hij ieder moment kon overlijden, schonk hij een groot deel van zijn bibliotheek en archeologische collectie aan het Museon. Maar geen goede daad blijft onbestraft; Roebroeks verklaarde de oude vondsten tot pseudo-artefacten en beeldde de foto die Wouters hem gaf, in zijn boek in 1990 af als een illustratie van de scheef gestelde lagen in de stuwwallen. In 1994 werd Wouters' schenking aan het Museon in de nieuwsbrief van het Archeologisch Informatie Centrum en de Stichting voor de Nederlandse Archeologie omschreven als een van de omvangrijkste, archeologisch gezien ook de volledigste, maar tevens omstreden collectie. Van zulke dingen werd Wouters kwaad, maar het ergste was in zijn ogen dat er geen eerherstel was voor Vermaning. De hoop die hij in de jaren tachtig nog had, maakte plaats voor frustratie en wanhoop. Door zijn slechte hart en bloedvaten kon hij hooguit vijftig meter lopen. Omdat Wouters tegen de verwachting van zijn

artsen in nog steeds leefde, noemden ze hem (met zijn achtergrond als broeder en zijn toenmalige woonplaats in gedachten) bij wijze van grap ‘het wonder van Den Bosch’. Doordat Wouters het grootste deel van de dag in bed zijn frustraties lag te overdenken, besloot hij nog een laatste poging te ondernemen de waarheid aan het licht te brengen.

Helaas had het jarenlange zuurstofgebrek óók zijn hersens aangetast; hij verbeeldde zich dat hij nog altijd over het heldere oordeelsvermogen van broeder Aquilas, de adelaar, beschikte, maar bedacht een volslagen idioot plan. Hij meende dat hij eerherstel voor Vermaning kon bewerkstelligen indien hij de aandacht van de pers kon trekken. Onzin, want dat lukte zelfs in 1978 niet, ondanks dat de pers en het publiek op dat moment nog volledig achter Vermaning stonden. In de jaren daarna werd door het Belvédère-onderzoek het imago van de beroepsarcheologen beter en door de geruchtenstroom het imago van Vermaning en van Wouters slechter. Hierdoor waren de pers en het publiek halverwege de jaren negentig juist geneigd om de beschuldigers te geloven! Dus wat in 1978 niet lukte kon in die nieuwe situatie zeker niet lukken en bovendien kwam Wouters met het slechtste plan dat iemand in zijn situatie maar kon bedenken. Omdat de pers en het publiek blijkbaar dol op schandalen over vervalsingen waren, wilde hij de aandacht trekken door zelf iets te vervalsen. Hij besloot ten onrechte te doen alsof hij een nieuwe vindplaats had ontdekt. Om te bewijzen dat hij met die ‘vindplaatsvervalsing’ niemand wilde bedriegen, illustreerde hij zijn verhaal doelbewust met vondsten die hij al eerder had gepubliceerd en op enkele daarvan werd opzichtige rode oker gesmeerd. Elke kenner zag meteen dat zijn verhaal niet deugde. Hij stuurde het in eerste instantie naar Jos Deebe en toen die een half jaar lang niet had gereageerd ging het daarna naar Jan Groels. Tenslotte publiceerde hij het in *APAN/Extern* 5 (1996). Als de journalisten hem door de beoogde stampij daarop zouden aanspreken, kreeg de hele wereld wel eens haarfijn van hem te horen hoe het met Vermaning zat...

Uiteraard pakte alles anders uit: Wouters’ echtgenote kreeg van schrik toen het APAN-bestuur verhaal kwam halen een lichte hartaanval en het domme plan viel in duigen. Doordat de naam Wouters al sinds 1976 werd besmeurd gold hij inmiddels als ‘omstreden’ en met deze ‘vindplaatsvervalsing’ gaf hij zijn vijanden nog een extra wapen in handen. Voor zijn vrienden betekende dit een vertrouwensbreuk. Sommige twijfelden of Wouters misschien ook andere motieven had. De APAN was uiteraard woedend, omdat Wouters de *APAN/Extern* hiervoor had misbruikt. Als reactie stuurde Klaas Geertsma alle APAN-leden een spotprent waarop een verbitterde Wouters zijn gal uitbraakte. En zijn kunstgebit, want wie hem bezocht werd altijd gevraagd om mee te eten; hij deed zijn gebit dan uit omdat dit pijn deed bij het kauwen. Op de voorgrond van de spotprent zien we voodoo-poppen als symbool voor het goochelen met de valse vindplaats en op de achtergrond ‘de wetenschap’ die vanuit den hoge toeziet hoe Wouters zichzelf ten gronde richt (figuur 5).

Smetvrees

Voor wie de feiten kent is het ondenkbaar dat Wouters in een nazi-complot zat. Het is ook onmogelijk dat de vondsten van Vermaning vervalst werden uit wraak omdat Bohmers werd geschorst en de monografie moest worden afgeblazen. Hoogersmilde werd immers ontdekt vóórdat dit gebeurde. Maar doordat slechts weinigen de feiten kennen, maakte de aanhoudende geruchtenstroom mensen onzeker en met de domme stunt van Wouters erbij ontstond een

soort ‘smetvrees’. We zien die ‘smetvrees’ bijvoorbeeld terug in een artikel in de Jaarverslagen van de Vereniging voor terpenonderzoek (nummer 99) over ‘Een bruised blade’ door Niekus, Johansen en Stapert. Daarin kunnen we lezen dat Wouters op enkele vondsten de code heeft veranderd en bij enkele tekeningen de vindplaatsen heeft verwisseld. Dat is absoluut betreurenswaardig, maar wie Wouters heeft gekend begrijpt waar zulke vergissingen door ontstonden. Bij Wouters kwamen honderden steentijd liefhebbers op bezoek, die allemaal zijn vondsten zoals men noemt ‘op de hand’ bekeken. Dat wil zeggen dat iedereen de artefacten uit de dozen pakte, aan alle kanten bekeek, met andere stukken vergeleek, besprak en uiteindelijk weer terug stopte. Allicht werden vondsten dan soms per ongeluk in de verkeerde doos gestopt. Dus Wouters moest die fouten als het bezoek weer weg was weer corrigeren, of wanneer hij een artikel over zijn vondsten wilde schrijven. Wouters was overtuigd dat hij dit dankzij zijn eidetische geheugen perfect kon. Maar toen hij ouder werd, verdwenen sommige geheugenflarden door het gebrek aan zuurstof in zijn hersenen. Bijvoorbeeld toen Pieter Dijkstra hem vroeg waar de twee bronzen randbijlen in zijn collectie vandaan kwamen, kon hij dat niet meer vertellen. Doordat Wouters zichzelf wijsmaakte dat hij wél nog alles wist, werden uiteraard enkele vondsten verwisseld. Zo waren ook bij de bipolaire werktuigen die Wouters kort voor zijn overlijden aan Jan Willem van der Drift gaf, enkele exemplaren in onjuiste bakjes beland.

Nogmaals: dat is betreurenswaardig, maar zijn de collecties van Wouters (zoals in het Museon) daarom ‘onbetrouwbaar’? Nee, want ze zijn niet slechter gedocumenteerd dan andere oude collecties. Bijna niemand heeft zijn documentatie perfect in orde. Zo had het BAI een enorme collectie uit Rijckholt. Een deel daarvan was onder leiding van Waterbolk opgegraven en een deel bestond uit vondsten van de Franse paters dominicanen en andere historische onderzoekers (zie figuur 6). Die vondsten uit Rijckholt waren zo slecht gedocumenteerd, dat het veel moeite zou kosten om alles goed uit te zoeken en net als bij alle andere oude collecties zou men nooit meer alle twijfels weg kunnen nemen. Daarom besloot Waterbolk deze collectie aan het Buitencentrum in Wilhelminaoord te geven, waar de artefacten dan als grondstof voor de experimentele archeologie konden worden kapotgeslagen. Het gezegde ‘de pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet’ gaat dus ook hier weer op, alleen komen het BAI en Waterbolk in dit geval als slechtsten uit de bus.

Beeldvorming

Niemand is perfect; wij nemen het Waterbolk en het BAI niet kwalijk dat ze dezelfde fouten als Wouters maakten. Maar we vinden het wel opvallend dat men hierover zwijgt en daarentegen wel veel tijd en moeite stopt in het ontdekken en wereldkundig maken van Wouters zijn imperfecties. Het is ook opvallend dat de geruchten en publicaties telkens uit dezelfde hoek komen. Het verhaal in de NRC over de de ‘refit’ is duidelijk terug te voeren op de affaire Vermaning, want de auteur ervan (Toebosch) werd door Waterbolk in ‘Scherpe stenen op mijn pad’ voor zijn bijdragen bedankt. De maker van de foto (De Vries) schreef het boek *Valsheid in gesteente* dat zou moeten bewijzen dat de vondsten van Vermaning tóch vals zouden zijn. De titel van dat boek verwijst naar Lagerwerf’s nazi-complot en laat daarmee zien dat De Vries en zijn co-auteurs (Lammert Postma, Marten Postma, Marcel Niekus, Hans de Kruijk, Henk Paas en Jan Timmner) gegrepen zijn door Waterbolk’s complot-fantasia. Co-auteur Niekus schreef samen met Stapert (de eerste die de vondsten van Vermaning vals verklaarde) en diens echtgenote het ‘bruised blade’ verhaal. Wij zijn geen complotdenkers en geloven dus niet dat er een complot tegen Wouters is, maar er is wel een

Figuur 6: Een historische vondst uit 1929 uit het Grand Atelier en op de achtergrond enkele pics en klingkernen, die door Waterbolk uit de BAI collectie werden verwijderd.

gemeenschappelijk doel. Dat doel draait nog altijd om Vermaning; daarom gebeurden deze incidenten ook allemaal in het Vermaning-jaar 2018. Men wil dat het publiek Vermaning en zijn verdedigers gaat associëren met nazi's, geschreeuw, schandalen en vervalsingen. Ieders mening wordt immers (net als bij de reclames die we telkens zien) door beeldvorming gestuurd.

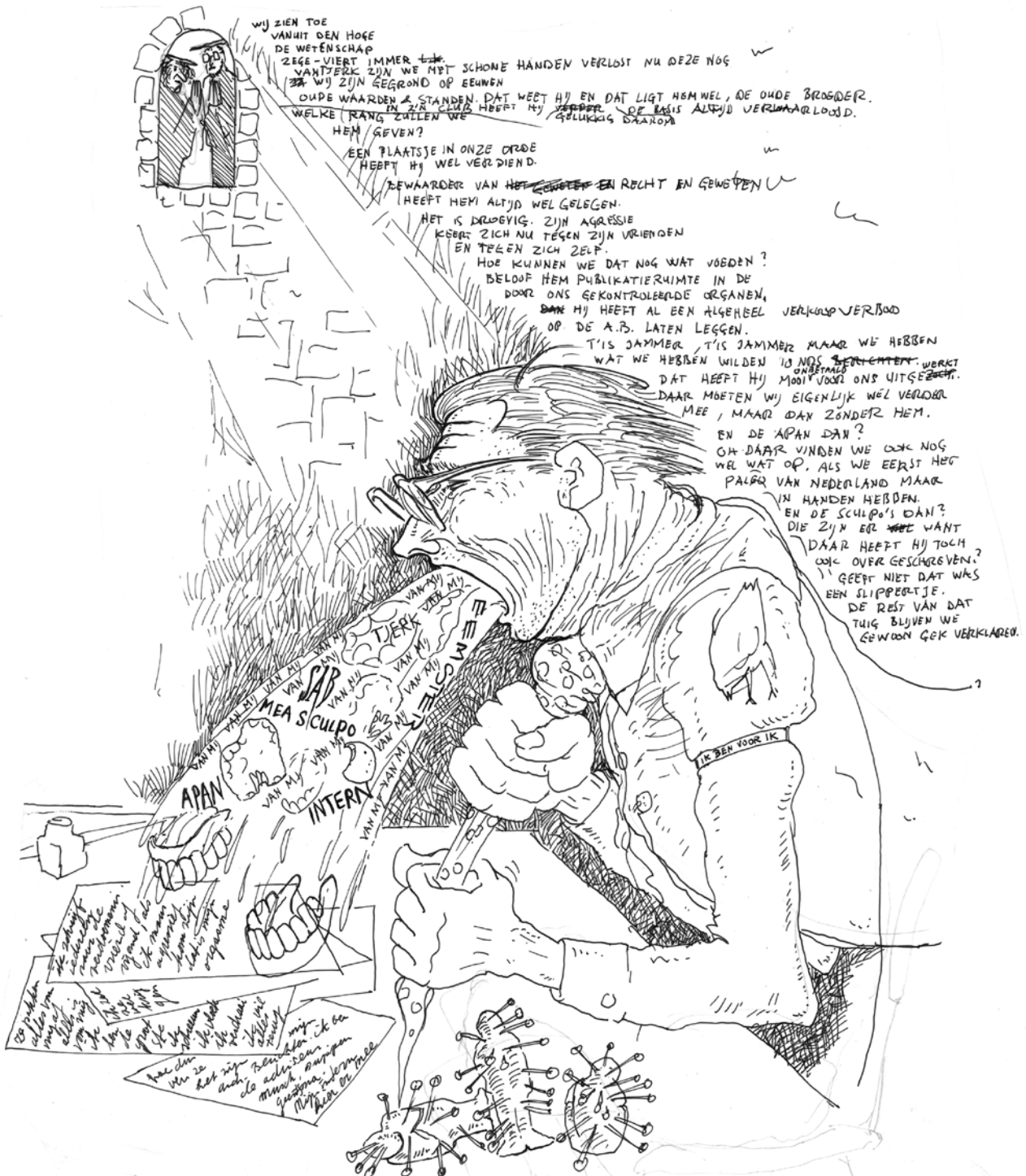
De hele affaire draait om beeldvorming. *Palaeohistoria* XV laat zien dat men de vondsten van Vermaning in 1973 nog helemaal geweldig vond. Maar in 1975 bedacht Stapert dat de vijf andere midden-paleolithische vondsten die men toen kende anders uitzagen. Daardoor schiep Stapert het beeld alsof die vijf op prachtig glimmende zoete appels leken en de vondsten van Vermaning daarentegen op een zak vol aardappels. Aardappels zijn geen appels en volgens Stapert kon er maar één soort midden-paleolithische vondsten bestaan, daarom dacht hij dat de aardappels vals moesten zijn. Waterbolk en een deel van het publiek sloten zich bij dat denkbeeld aan: als appels goed zijn moeten aardappels slecht zijn. Naarmate meer appels werden gevonden ging het publiek meer in die beeldvorming geloven: de appels van Mander en Balloo of Peest zijn goed dus de aardappels zijn slecht. Overigens vertonen de vondsten van Mander en Balloo of Peest vooral frictieglans, sommigen glansen zelfs minder dan Vermaning's vondsten. Het beeld van de appels en aardappels werd ook op de grote Vermaning-expositie in het Vermaning-jaar in Assen gebruikt. De vondsten van Vermaning werden als zakken met aardappels gepresenteerd: in kolommen die gedeeltelijk bedekt waren met oude krantenfoto's van Vermaning en zijn verdedigers en uiteraard de stelling dat deze stenen niet door de tand des tijds waren aangetast en technisch klunzig gemaakt. Aan de andere kant van de zaal werden de appels niet tussen krantenknipsels geplaatst, maar geassocieerd met fraaie reconstructies van Neanderthalers. Dezelfde associaties zien we ook in het boek *'Neanderthalers in Noord-Nederland'* (Niekus en Van Ginkel, 2019): op bladzijde 62–63 vondsten van Hoogersmilde grauw verkleurd afgebeeld naast een oude krantenfoto van een zichzelf overschattende Vermaning. Geaccepteerde vondsten worden daarentegen (bijvoorbeeld op bladzijde 192) geassocieerd met reconstructies van Neanderthalers. Elke beschuldiging berust op deze beeldvorming; echte bewijzen werden voor het hof in Leeuwarden en ook daarna

alleen door de verdedigers geleverd. Zelfs de auteurs van *'Valsheid in gesteente'* stelden daarom in 2018 op de flyer van hun boek: *'een diepgaand wetenschappelijk onderzoek naar de aard van de Vermaning-artefacten zelf – echt of vals – was er tot nu toe niet'*.

Besluit

Alles draait om het beeld dat Stapert schiep: de geaccepteerde vondsten zijn als prachtig glimmende zoete appels en de vondsten van Vermaning als aardappels. De geschiedenis leert ons dat nadat de aardappels in Europa werden ingevoerd, het volk die twee eeuwen lang absoluut niet wilde eten. De bloemen leken immers op die van bitterzoet en zwarte nachtschade, net als bij die planten waren de bessen giftig en de aardappels groeiden in het rijk van Satan: onder de grond. Het was heel vervelend dat het publiek aan dit beeld vasthield, want als de graanoogst mislukte stierven mensen van de honger terwijl het eten van aardappels hen kon redden. Daarom bedacht koning Frederik II de Grote van Pruisen in 1755 een list. Hij liet een veld vol aardappels door zijn soldaten bewaken, onder het mom dat alleen de koning daarvan mocht eten. Dat maakte het volk begerig, ze stalen de aardappels en aten die op. In de 7-jarige oorlog (1756–1763) hoefde zijn volk dus geen honger te lijden. De Fransman Parmentier leerde als krijgsgevangene ook aardappels eten en wist de Fransen in 1787 met dezelfde list te overtuigen.

De beschuldigers wachten op het boek *'Valsheid in gesteente'* dat in 2018 zou verschijnen. Maar wij wachten op een archeoloog die eindelijk door de beeldvorming heen durft te prikken. Iemand die durft te laten zien dat je niet tussen appels en aardappels hoeft te kiezen, omdat ze allebei goed zijn. Daar is iemand voor nodig met het verstand, het lef en het doorzettingsvermogen van Frederik II of Parmentier. Omdat zulke mensen zeldzaam zijn is er een grote kans dat Ad Wouters nog heel lang en heel vaak van vervalsing zal worden beschuldigd.

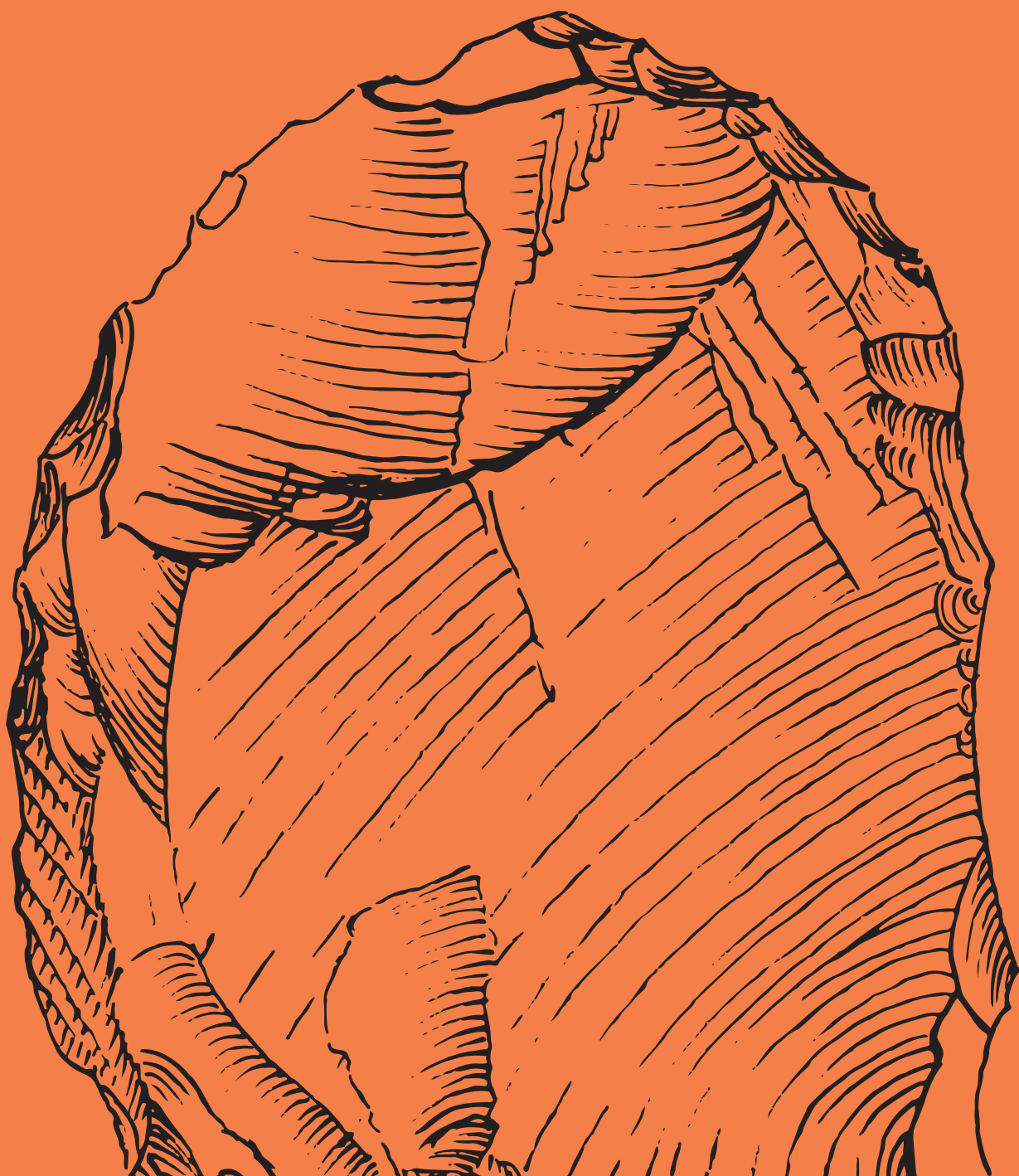
WIJ ZIEN TOE
VANUIT DEN HOGE
DE WETENSCHAP
ZEGE-VIERT IMMER.
VAN TJERK ZIJN WE MET SCHONE HANDEN VERLOST.
NU DEZE NOG.
WIJ ZIJN GEGROND OP EEUWEN.
OUDE WAARDEN & STANDEN DAT WEET HIJ EN DAT LIGT HEM WEL, DE OUDE BROEDER.
IN ZIJN CLUB HEEFT HIJ DAAROM ALTIJD DE BASIS VERWAARLOOSD.
WELKE RANG ZULLEN WE HEM GEVEN?
EEN PLAATSJE IN ONZE ORDE HEEFT HIJ WEL VERDIEND.
BEWAARDER VAN RECHT EN GEWETEN
HEEFT HEM ALTIJD WEL GELEGEN.
HET IS DROEVIG ZIJN AGRESSIE
KEERT ZICH NU TEGEN ZIJN VRIENDEN
EN TEGEN ZICH ZELF.
HOE KUNNEN WE DAT NOG WAT VOEDEN?
BELOOF HEM PUBLICATIERUIMTE IN DE
DOOR ONS GEKONTROLEERDE ORGANEN.
HIJ HEEFT AL EEN ALGEHEEL VERKOOPVERBOD
OP DE A.B. LATEN LEGGEN.
T'IS JAMMER, T'IS JAMMER MAAR WIJ HEBBEN
WAT WE HEBBEN WILDEN 18 NUMMERS VAN DE ARCHAEOLOGISCHE BERICHTEN.
DAT HEEFT HIJ MOOI ONBETAALD VOOR ONS UITGEWERKT.
DAAR MOETEN WE EIGENLIJK WÉL VERDER
MEE, MAAR DAN ZONDER HEM.
EN DE APAN DAN?
OH DAAR VINDEN WE OOK NOG
WEL WAT OP, ALS WE EERST HET
PALEO VAN NEDERLAND MAAR
IN HANDEN HEBBEN.
EN DE SCULPO'S DAN?
DIE ZIJN ER WANT
DAAR HEEFT HIJ TOCH OVER GESCHREVEN.
GEEFT NIET DAT WAS
EEN SLIPPERTJE.
DE REST VAN DAT
TUIG BLIJVEN WE
GEWOON GEK VERKLAREN.

Figuur 5: Wij zien toe vanuit den hoge. Spotprent
door Klaas Geertsma, 1996.

WEST-RUNTON 2019

Jan Willem van der Drift

Inleiding

In de negentiger jaren verzamelde de Werkgroep-West (André Cardol, John de Koning, Ab Lagerweij en Herman van der Made) in West-Runton met succes Mode-I werktuigen uit het zogenaamde Cromer-Stone-Bed. Jan Blok en ik wilden die vindplaats een keertje zien, het liefst vóór de aangekondigde Brexit. Van te voren bezochten we de twee nog actieve leden van de Werkgroep-West: Ab Lagerweij en John de Koning. Die lieten hun vondsten zien (figuur 1) en toonden ons de exacte locatie van hun vindplaatsen. Omdat hun sites vlakbij de laagwater-lijn (zie foto's in APAN/Extern 13) lagen bestudeerden we vooraf de getijde tabellen.

Door erosie verdwijnt de kust bij West-Runton met een gemiddelde snelheid van 28 centimeter per jaar, dus bij ons bezoek in mei van 2019 was de laagwater-lijn ten opzichte van de situatie in de negentiger jaren hooguit een paar meter opgeschoven. Daardoor konden wij de plaats waar de Werkgroep-West verzamelde moeiteloos herkennen. Maar helaas was de situatie wel radicaal veranderd. Want terwijl het Stone-Bed er in de negentiger jaren nog zeker dertig centimeter dik was, stonden we nu op de kale 65 miljoen jaar oude Krijt-formatie. De herhaalde stormen en voortdurende branding van de afgelopen twintig jaar hadden het 1,8 miljoen jaar oude Stone-Bed helemaal weggevreten. Daarbij hebben de beruchte stormvloed van december 2013 en de storm van maart 2018 (*'the beast of the east'*) wellicht een grote gespeeld. We mogen van geluk spreken dat de werkgroep haar vijf sites op tijd heeft onderzocht en daarmee vele vondsten heeft gered.

Geologische lagen

Figuur 2 laat een overzicht zien van het strand bij West-Runton, met de pier van Cromer op de achtergrond. Op de witte plek links op de voorgrond is al het zand van het kaal geërodeerde krijt gespoeld. Ook hier is het Stone-Bed dus al helemaal verdwenen, maar gelukkig waren her en der nog wel enkele restanten aanwezig. Wij ontdekten een hooguit vijf centimeter dik restant dat niet aan de laagwater-lijn lag maar midden op het strand, met daarin een kleine concentratie Mode-I werktuigen. In figuur 2 ziet u Jan Blok geknield midden op het strand, terwijl hij artefacten uit die concentratie hakt; we gingen dus niet helemaal met lege handen naar huis. Rechts naast Jan Blok ziet u een grote massa grijze vuurstenen, dat is de Wroxham Crag. Zelfs de meest verwoede poging om artefacten in die Crag te vinden blijft vruchteloos, want deze 1 miljoen jaar oude laag is in zee afgezet. Naast dit vuursteen-pakket (dit werd vroeger de Weybourne Crag genoemd) bevat de Wroxham Crag ook pakketten fossiele schelpen (de Shelly Crag). Nog iets hoger op het strand kunt u de huidige hoogwater-lijn herkennen doordat het zand daar van kleur verandert. Van de steile klif bestaat het onderste gedeelte uit de Cromer Forest Beds, dit specifieke gedeelte noemt men het West-Runton Freshwater Bed (500 tot 780 duizend jaar oud). Deze formatie werd afgezet door een rivier die traag door een vlak landschap stroomde en is bekend door fossielen zoals het in 1990 bij West-Runton opgegraven skelet van een steppe mammoet. Bovenop de Cromer Forest Beds ligt een tientallen meters dik pakket van zand en leem dat rond 450 duizend jaar geleden door de Anglian (=Elster) gletsjers werd afgezet: de Glacial Till.

Historische ontdekking

Rond 1900 had nog niemand enig idee wat voor werktuigen de oermens gebruikte vóórdat hij vuistbijlen maakte. Sommigen dachten dat de primitieve oermens nog geen vormen kon maken en daarom

Figuur 1: Vondsten van de Werkgroep-West. Op de voorgrond afslagen zonder retouches, veel dikke vormen zoals de schaaft die Ab Lagerweij vasthoudt zijn steil geretoucheerd.

handzame natuurlijke vormen uitkoos. Hij zou die zo intensief hebben gebruikt dat er splinters van de randen afsprongen. Daarom noemde men versplinterde natuurvormen 'eolieten'. Tegenwoordig weten we dat die theorie fout is, de eerste stenen werktuigen waren wel degelijk door de mens gevormd. Het waren eenvoudige afslagen en kernen, we noemen dat nu Mode-I. James Reid Moir was een van de eersten die door de mens gemaakte oude afslagen dacht te vinden; hij publiceerde zijn gedachten exact honderd jaar vóórdat Jan Blok en ik West-Runton bezochten in zijn boek *'Pre-Palaeolithic Man'*. Figuur 3 laat een afslag zien waar Reid Moir op schreef dat hij deze in een laag onder de Weybourne Crag bij Cromer had gevonden (zie APAN/Extern 14); deze afslag moet dus uit het Stone-Bed komen. Maar de slaghoeken, de vorm van de slagbult en andere breuk-kenmerken op Reid Moir's afslagen bleken niet exact hetzelfde te zijn als bij afslagen die in neolithische vindplaatsen of tussen de vuistbijlen werden gevonden. Daarom konden Reid Moir's afslagen volgens de mainstream archeologen niet door de mens zijn gemaakt.

Herontdekking

In de tachtiger jaren werden op de Maasvlakte pebbletools gevonden. Deze werktuigen waren samen met zand van de zeebodem opgezogen voor de kust van Norfolk. Daarom besloot de Werkgroep-West in Norfolk op zoek te gaan naar pebbletools. We dachten in de tachtiger jaren nog dat pebbletools ouder dan vuistbijlen waren en dat ze daarom best wel eens in de Cromer Forest Beds zouden kunnen voorkomen, de groep heeft ze daarin echter niet aangetroffen. Maar tot ieders verbazing vonden Ab Lagerweij, John de Koning, André Cardol en Herman van der Made wél vijf concentraties met Mode-I werktuigen in het Stone-Bed; een 1,8 miljoen jaar oude afzetting uit het Tiglien. Zij beschreven die vondsten in 2009 in APAN/Extern 13. Hun ontdekking bracht Reid Moir's afslagen opnieuw onder de aandacht (zie APAN/Extern 14) en wakkerde de discussie over die afslagen met hun afwijkende vormgeving weer aan: zijn die ontstaan door geologische processen (geofacten) of zijn ze door mensen gemaakt (artefacten)?

Afslag methodes

Om die vraag te beantwoorden, moeten we éérst weten hoe onze voorouders afslagen maakten. De vuistbijlmakers en de Moderne mens (=Homo sapiens) maakten afslagen door 'n steen in één vrije-

niet-ondersteunde hand te houden en daar met een hamer op te slaan. We noemen die methode ‘uit de vrije hand slaan’ (freehand flaking); de afslagen die zo zijn gemaakt hebben een slagvlak (platform), slagpunt (point of impact) en slagbult (bulb). De afslagen die Reid Moir en de Werkgroep-West in het Stone-Bed vonden zijn net een klein beetje anders; de breuk-kenmerken tonen aan dat ze ontstonden door krachten van twee kanten, daarom noemen we dit bipolaire afslagen. Bipolaire breuken ontstaan meestal door natuurlijke processen; de brokken in figuur 4 bijvoorbeeld ontstonden doordat de Anglian gletsjers over de Krijt formatie schuurden en daarbij de vuursteen-knollen bipolair braken. Gemakshalve classificeren de meeste archeologen daarom alle afslagen met vrijeslag kenmerken (de zogenaamde ‘diagnostic signals of conchoidal flaking’) als artefacten en alle afslagen met bipolaire kenmerken als geofacten (pseudo-artefacten).

Maar in werkelijkheid zijn bijna alle Mode-I afslagen bipolair. Onze verre voorouders begonnen stenen werktuigen te maken doordat ze botten kraakten om het beenmerg te kunnen opeten. Een vers bot kun je echt niet uit de vrije hand kraken, maar het lukt wel als je het bot op de grond legt (dus als je bipolair gaat werken) doordat de krachtopbrengst dan groter is. Soms sloegen onze voorouders mis en kraakten ze een steen die op de grond lag. De scherpe fragmenten die zo ontstonden kwamen dan in contact met de karkassen en sneden per ongeluk restjes vlees van de botten. Het per-ongeluk-breken van stenen werd dus beloond. Beloning leidt tot een leer-

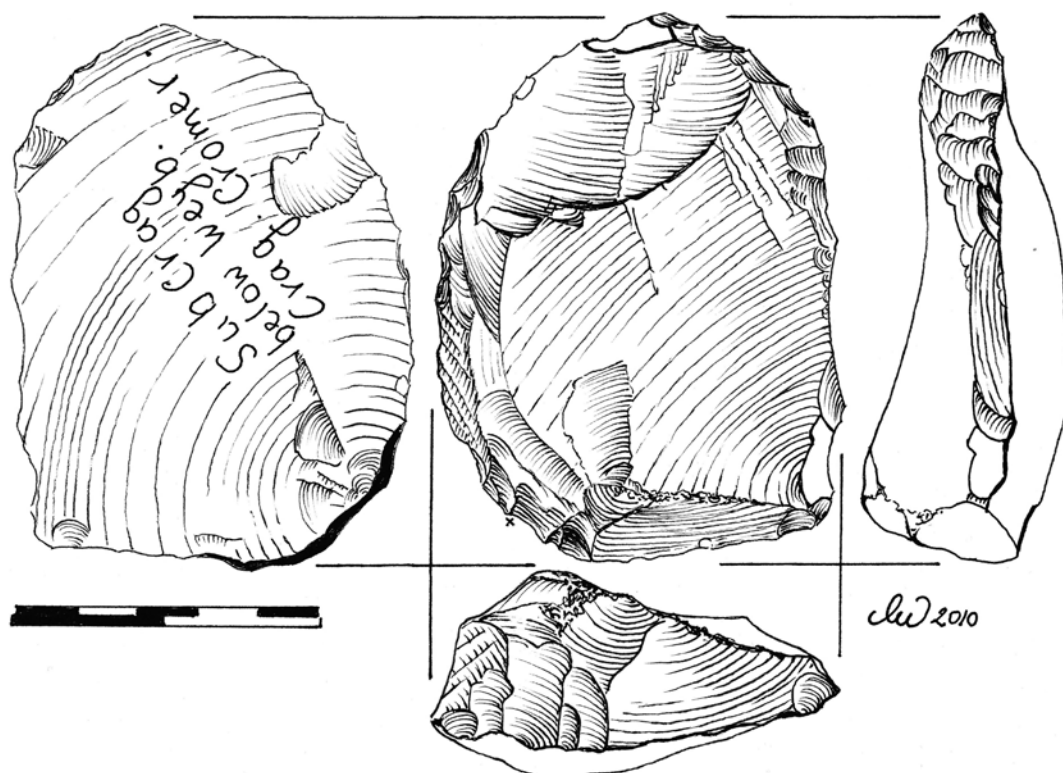
proces en uiteindelijk gingen onze voorouders hierdoor opzettelijk stenen breken en uiteraard deden ze dat net als bij de botten: op de grond. In Lomekwi-3 (Kenia) werden 3,3 miljoen jaar geleden al goede afslagen gemaakt, figuur 5 laat zien hoe dat gebeurde: ik noem die methode de schuine bipolaire afslag (Oblique Bipolar Flaking, OBF zie mijn artikel in *Notae Praehistoricae*). Het grote voordeel van OBF is dat deze methode bij alle stenen werkt terwijl je uit de vrije hand alleen stenen kunt bewerken die een slagvlak hebben dat een hoek van minder dan 90 graden met het afbouwvlak maakt. Mode-I-makers leefden vaak langs rivieren en gebruikten de keien die ze daar vonden als grondstof, doordat die afrond zijn konden ze bij de meeste daarvan geen afslag uit de vrije hand maken. Deze oermensen konden dus niet zonder OBF; OBF was en bleef de standaard afslag-methode van Mode-I. De keuze voor bipolaire techniek was dus niet primitief of dom; het feit dat oermensen in China tot 900 ka op de grond bleven werken, in West-Europa tot 700 ka en in Centraal-Europa nog langer terwijl er in Afrika 1,7 Ma al vuistbijlen werden gemaakt, betekent dus niet dat de Euraziatische mensen een ‘evolutionaire achterstand’ hadden. Zij bleven op de grond werken omdat zij afgeronde keien gebruikten; met de grondstof waar zij over beschikten was OBF en dus Mode-I de beste keuze, dat is ook in APAN/Extern 18 uitgebreid uitgelegd.

Bijkomende argumenten

Met OBF kunnen we alle vondsten uit het Stone-Bed experimenteel namaken. Dit bewijst dat het artefacten kunnen zijn, maar met de

Figuur 2: Overzicht van het strand bij West-Runton met Jan Blok geknield in het midden. De geologische lagen zijn in de tekst nader beschreven.

Figuur 3: Deze afslag werd een eeuw geleden door Reid Moir gevonden (zie Extern 14).

nadruk op 'kunnen' want sommige geofacten zien nagenoeg hetzelfde uit. Voor een definitief bewijs zijn dus bijkomende argumenten nodig. Het eerste bijkomende argument is geologisch: de druk van de gletsjers heeft de kwetsbare fossielen in het Cromer Forest Bed en in de Shelly Crag niet gebroken. Het Stone-Bed bevindt zich hieronder dus in tegenstelling tot de stenen in figuur 4, zijn de stenen in het Stone-Bed zeker niet door de krachten van de gletsjers gebroken. Een volgend argument is dat de Stone-Bed vondsten in concentraties zaten, terwijl geofacten (zoals we in figuur 4 zien) altijd een toevallige verdeling vertonen. Verder zijn er typologische (dus op de werktuig-vorm gebaseerde) argumenten: veel dikke afslagen en kernen met retouches zijn intentioneel gemodelleerd, bijvoorbeeld tot heavy-duty scrapers. Nog een argument is dat specialisten zoals Henry de Lumley en Gerhard Bosinski de afslagen goedkeurden, professor Bosinski kwam zelfs naar Nederland om de tijdelijke tentoonstelling van de Stone-Bed vondsten te openen (zie APAN/Extern 15).

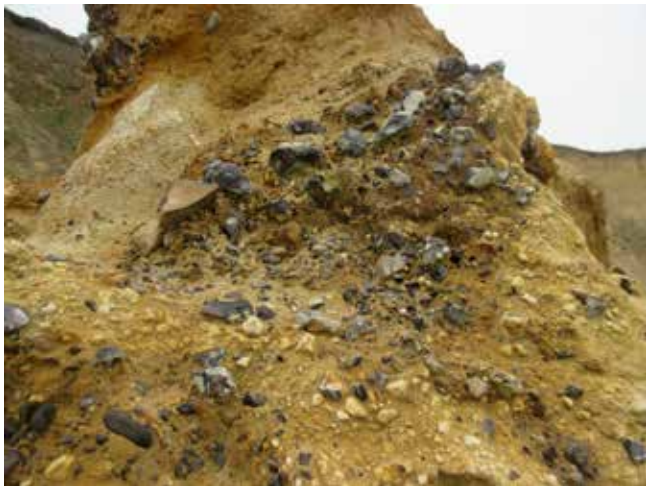
Het bijkomende argument dat ikzelf het belangrijkste vind is de selectieve retouche. De dunste afslagen hebben de scherpste snijranden. Dit waren dus de beste snijwerktuigen. Daarom waren de vuistbijmakers en de Moderne mens er zuinig op; wanneer de rand door het gebruik bot was geworden, werd die met retouches opnieuw aangescherpt. Maar in het Stone-Bed zien we juist het omgekeerde: de dikke afslagen en brokken zijn wél geretoucheerd (soms zelfs heel intensief) maar de goede dunne afslagen niet! Waarom zou een oermens zuinig met dikke brokken omgaan en zijn allerbeste afslagen zomaar weggooien? Dit gaat lijnrecht tegen ieders gevoel in, maar deze schijnbaar onlogische keuze is juist een doorslaggevend argument voor het artificiële karakter. Want geologische processen behandelen alle stenen op dezelfde manier. Geologische krachten zijn niet selectief dus als die de steile retouches hadden gemaakt, dan hadden ze óók een effect op de dunne afslagen gehad en hun randen verbrijzeld. Het feit dat de breekbare randen van de dunne afslagen intact zijn, bewijst dat ze veilig in beschermende sedimenten werden ingebed. Maar dit betekent dat de dikke afslagen niet

zo veilig in beschermende sedimenten zaten; de retouches die we daarop zien kunnen daarom niet door de natuur zijn gemaakt. Dus alleen de mens kan die retouches hebben gemaakt.

Hoe goed de sedimenten van het Stone-Bed hun inhoud beschermen wordt nog duidelijker als we kijken naar de laag erboven: de Wroxham Crag. De grote hoeveelheid vuursteen die u in figuur 2 in die Crag ziet, moet ergens vandaan komen. Deze steenmassa kan immers géén lokaal verweringsproduct van het onderliggende Krijt zijn, want de vuursteen-knollen konden niet dwars door het Stone-Bed omhoog komen. Geologen omschrijven deze stenen bovendien als '*fluviially derived, far-travelled*'. Dat is opvallend omdat veel ervan erg groot zijn, hun verplaatsing en verspreiding over het Stone-Bed moet dus met veel geweld (zoals in zeestromen tijdens hevige stormen) zijn gebeurd. Ondanks al dat geweld bleven de kwetsbare dunne Mode-I afslagen en trouwens ook de fossielen in het Stone-Bed intact; de Werkgroep-West vond zelfs een intact 1,8 miljoen jaar oud muizenkaakje. Het Stone-Bed was dus in een keiharde laag veranderd vóórdat de Wroxham Crag ontstond. We zien een voorbeeld van die keiharde substantie in figuur 2: rechts op de voorgrond ligt een brokstuk van het Stone-Bed dat door infiltratie met ijzer en kalk keihard is en bruin gekleurd. Dit brokstuk vertoonde geen artefacten, maar de keiharde schol in figuur 6 wél. Een groot deel van het ijzer aan de buitenkant van die artefacten was door het zeewater weer opgelost, daardoor is hun 'zeezijde' geel geworden terwijl de met sediment bedekte oppervlakken bruin bleven. In de sites van de Werkgroep-West was het gesteente zachter, daardoor kon het sediment hier met troffels en zeven worden bewerkt. We zien bovendien aan de geelgrijs tot witte patina van de artefacten in figuur 1 (en in APAN/Extern 13) dat het Stone-Bed hier minder ijzerverbindingen bevatte. Mogelijk had de zee daar een deel van die verbindingen opgelost.

Mode-I techniek

Het fenomeen dat dunne afslagen niet werden geretoucheerd, is zeker niet beperkt tot West-Runton. We zien dat fenomeen in alle

Figuur 4: Bij Weybourne is er geen Cromer-Forest-Bed en ook geen Stone-Bed, dus 450.000 jaar geleden schuurden de Anglian gletsjers hier rechtstreeks over het vuursteen-houdende Krijt. Daarbij ontstonden deze bipolaire geofacten.

Mode-I sites! Daaruit concludeerden archeologen vroeger dat de makers te primitief, te dom en te onhandig waren om te retoucheren. Maar dat is een onjuiste conclusie, want ze retoucheerden dikke stenen wel degelijk. Ook dat zien we zeker niet alleen in West-Runton; de oermens maakte bijvoorbeeld óók in Olduvai en in Dmanisi heavy-duty scrapers door dikke afslagen met steile retouches te modelleren. Figuur 7 laat de werkelijke reden zien waarom de Mode-I mensen geen dunne randen retoucheerden. Links zien we hoe gemakkelijk het is om een dikke afslag die op de grond ligt steil te retoucheren; je hoeft alleen maar op de rand te slaan zoals de bal klei aangeeft. Maar als je de hele dunne afslag rechts op dezelfde manier wilt bewerken, dan verbrijzel je de scherpe rand. Dus de Mode-I-makers hadden een goede technische reden om hun dunne afslagen weg te gooien: hun standaard-techniek (op de grond werken, of op een aambeeld met dezelfde rechte en schuine bipolaire techniek) was niet geschikt om de dunne randen opnieuw mee aan te scherpen. En ze werkten standaard op de grond omdat bij afgeronde keien slagen uit de vrije hand meestal afketsen. Dus in de gegeven situatie was de werkwijze van de Mode-I groepen de meest efficiënte aanpak; als onze Mode-I voorouders dom en onhandig waren geweest hadden ze heus geen anderhalf miljoen jaar stand gehouden.

Let wel; ik beweer absoluut niet dat je dunne afslagen alléén uit de vrije hand kunt retoucheren. De jongere bipolaire tradities (de pebbletool en Clactonien tradities) ontwikkelden zoals in APAN/Extern 18 is uitgelegd naast OBF óók de bipolaire contre-coupe techniek. Met die techniek konden zij kleine of dunne artefacten zelfs met hele vlakke retouches aanscherpen. Bij artefacten van 1,8 Ma of ouder werd contre-coupe echter nog niet of nauwelijks gebruikt.

Onverwachte plek

Veel mensen geloven dat onze voorouders Afrika verlieten dankzij hun intelligentie en verlangen om te zien wat achter de horizon ligt. Maar dat is onzin want alle migratie-patternen draaien primair om voedsel: de reden waarom chimpanzees nooit naar Eurazië migreerden is dat zij hun calorieën uit fruit en licht verteerbare planten halen. Daardoor konden zij hier in de winters nooit genoeg voedsel vinden, hun voedselpatroon beperkte hun verspreiding tot delen van Afrika. Onze voorouders konden daarentegen hele winters op beenmerg en vlees leven. De oermens kon door dit

voedingspatroon Shangchen al 2,1 miljoen jaar geleden (dus ruim vóórdat hij tot *Homo erectus* evolueerde) bereiken en Dmanisi in Georgië 1,8 miljoen jaar geleden.

West-Runton is zeker niet de plek waar men de vroegste bewoners van West-Europa verwacht. Want het ligt zo noordelijk dat velen geloven dat de oermens hier pas kon leven toen hij vuur en kleren kon maken. Sommigen menen zelfs dat de oermens Engeland pas kon bereiken nadat hij boten of vlotten leerde maken. Ook dat is onjuist; de oermens had 1,8 miljoen jaar geleden geen vuur of kleren nodig om in Noordwest-Europa te leven omdat het klimaat hier subtropisch was en boten waren evenmin nodig omdat het Kanaal toen nog niet bestond. Muis, mens en mammoet konden dus rustig naar Engeland lopen; ter illustratie daarvan ziet u in figuur 8 een mammoet (*Mammuthus meridionalis*) bekken dat onlangs in het Stone-Bed werd opgegraven. Er is geen enkele reden te bedenken waarom de oermens wel van het Midden-Oosten naar China en niet naar Engeland zou kunnen lopen. Als je vanaf het Midden-Oosten komt is de Donau-Rijn route een gemakkelijkere weg naar het westen dan de route door de Balkan en langs de Middellandse Zee. Daarom volgden de eerste boeren 7000 jaar geleden deze route en 40.000 jaar geleden volgden de eerste Moderne mensen ook de Donau en Rijn. De Mode-I groepen volgden allicht diezelfde route. Zo bereikten ze de gemeenschappelijke delta van de Rijn en Oost-Maas (zie APAN/Extern 14) en van daaruit leidde de Noordzee kust hen rechtstreeks naar West-Runton.

Dankwoord

Dit artikel is gebaseerd op de publicatie '*West-Runton revisited*' die juli 2020 in Engeland in het tijdschrift *deposits.com* verscheen. Ik wil hier Dick Mol bedanken die mij naar *deposits.com* verwees, mijn reisgezel Jan Blok en bovenal Ab Lagerweij en John de Koning.

Figuur 5: Doordat onze voorouders botten kraakten om het beenmerg te eten, gingen ze stenen breken met de Oblique Bipolar Flaking methode.

Figuur 6: Door ijzer-verbindingen en kalk keihard verlijmd deel van het Stone-Bed, met geelbruin gepatineerde artefacten.

Figuur 7: Mode-I hominiden modelleerden de randen van dikke afslagen met steile retouches. Ze deden dat door de afslag (OBF) op de grond te leggen, en (zoals de bal van klei suggereert) op de rand te slaan. Maar als je diezelfde methode bij een dunne afslag (OBF) gebruikt, dan vernietig je de fragiele snijrand. De techniek van de Mode-I-makers was dus niet geschikt om dunne afslagen mee te retoucheren. Daarom werden dunne afslagen na gebruik niet opnieuw aangescherpt maar gewoon weggegooid (beide afslagen komen uit het Stone-Bed).

Figuur 8: Fossiel bekken van een mammoet (*M. meridionalis*) in het Stone-Bed. Bron: <https://www.klfm967.co.uk/news/klfm-news/3033424/a-mammoth-find-on-north-norfolk-coast/>

Literatuur

J.W.P. van der Drift: Explained away, J. Reid Moir. *APAN/Extern* 14, pp. 72-76, apanarcheo.nl/APANExtern14-full.pdf. **J.W.P. van der Drift:** *Oblique Bipolar Flaking, the new interpretation of Mode-I*. http://biblio.naturalsciences.be/associated_publications/notae-praehistoricae/NP32/np32_159-164.pdf. **J.W.P. van der Drift:** The Paleolithic; how and why. *APAN/Extern* 18, www.apanarcheo.nl/the%20Paleolithic%20how%20and%20why.pdf. **K.Geertsma:** Illustraties en een korte tekst over West-Runtton. <https://www.apanarcheo.nl/West%20Runtton%20Stonebed%20East%20Anglia/West%20Runtton%20Stonebed%20East%20Anglia.html>. **A.C. Lagerweij, A. Cardol, J.M. de Koning, H. van der Made:** Werktuigen uit het Stone Bed van East Anglia 1,8 miljoen jaar B.P.. *APAN/Extern* 13, <https://www.apanarcheo.nl/Extern13.pdf>

BOEKBESPREKINGEN:

DE ZAAK VERMANING. OVER EEN MARKANT AMATEURARCHEOLOOG IN DRENTHE

ARNOLD CARMIGGELT: ‘GEHEIMZINNIGHEID IS ZIJN FORT’ ASSIEN BOHMERS, 1912-1988

Anton van der Lee

DE ZAAK VERMANING. OVER EEN MARKANT AMATEURARCHEOLOG IN DRENTHE

Het jaar 2018 kenmerkte zich door veel reuring rond de zaak Vermaning. De APAN organiseerde een tentoonstelling in Burgum, het Drents Museum wijdde er een uitgebreide expositie aan die liep van 8 juli 2018 tot 13 januari 2019 en op het zo vaak al aangekondigde boek *'Valsheid in Gesteente'* van Marcel Niekus e.a. kon worden ingetekend. Het zou midden 2018 verschijnen, maar ook ditmaal werd het weer uitgesteld. Dat alles leidde in de pers tot allerlei reacties en bespiegelingen.

Het Drents Museum bracht bij gelegenheid van de tentoonstelling in samenwerking met W Books een begeleidend boek uit, geschreven door Wijnand van der Sanden en Anja Schuring, ISBN 978 94 625 8272 9, € 24,95, groot formaat (29 x 24 cm), 160 pagina's, gebonden, harde omslag, rijk geïllustreerd.

Er zijn in de loop van de jaren verscheidene boeken over Tjerk Vermaning geschreven, maar nergens wordt de levensloop van de Drentse amateur zo uitgebreid en nauwgezet weergegeven als in deze publicatie, die bovendien heel prettig leest en uitgebreid aandacht besteedt aan alles wat er in de loop van de jaren in de pers over de hoofdpersoon en zijn vondsten over de lezers is uitgestort. De auteurs, die als uitgangspunt hebben dat de vondsten vervalsingen zijn, hebben getracht een integer verslag te brengen en daarin zijn ze voor het overgrote deel ook geslaagd. Maar voor degenen die de ontwikkelingen van nabij hebben meegemaakt en van alle ins en outs op de hoogte zijn, zullen bepaalde punten toch wel aanleiding geven tot enig commentaar. Dat kan de auteurs niet altijd verweten worden, omdat ze nu eenmaal niet over alle achtergrondinformatie beschikten die in de nauwe kring rond Vermaning voorhanden is. De bedoeling van deze boekbespreking is, op deze punten nader in te gaan.

Het boek begint met een uitgebreid citaat uit een Engelse publicatie (Jones, 1990) over betekenis en waarde van vervalsingen voor de wetenschap. Daarbij wordt gesteld, dat bedrogenen uit woede en schaamte vaak de neiging hebben ze weg te gooien of te vernietigen, maar dat is misplaatst. Die stellingname is mij uit het hart gegrepen. In het verleden is dit in Nederland ook een aantal keren gebeurd, zoals met de potten, scherven en stenen werktuigen die de Drentse veenarbeiders Arends en Egberts in de omgeving van Odoorn hadden 'gevonden' en in 1899 verkocht aan het Museum van Drenthe in Assen (Verhart, 1995) en met de vervalsingen van Leuvenum (1933), waarvan gelukkig Anton Bruijn nog een vijftal van de 90 stuks uit de vuilnisbak wist te redden; ze werden door hem aan mij geschonken (Van der Lee, 1994). Ik moet er niet aan denken dat dit lot ook de omstreden vondsten van Vermaning zou treffen.

Op bladzijde 50 is sprake van het na-onderzoek op de vindplaats Hijken. Het betrof hier een gediepploegde akker, waarvan alleen een smalle strook langs de rand niet door de diepploeg was verstoord. De toenmalige provinciale archeoloog O.H. Harsema, getuige-deskundige à charge in het hoger beroep in Leeuwarden, zegt hierover in zijn rapport aan het hof dat er bij dit na-onderzoek alleen een mesolithisch klingetje en enkele dubieuze stukken zouden zijn gevonden, maar uit het opgravingsverslag blijkt dat er in ongestoorde grond, o.a. in de slootwand, zes artefacten zijn gevonden, waaronder zelfs een joint met een van de vondsten van Vermaning. Die afslag werd nota bene gefotografeerd nadat hij daarmee was samengevoegd en op het bijgevoegde handgeschreven papiertje stond nadrukkelijk dat het een joint was. Later, toen dat voor de

beschuldigers van Vermaning niet meer opportuun was, werden de stukken weer gescheiden. Stapert kenmerkte in zijn rapport van 18 maart 1975 het resultaat van het na-onderzoek als negatief, maar zes vondsten waaronder een joint is vanzelfsprekend een positief resultaat (Beersma, 1979). Waterbolk, gevraagd naar commentaar op het feit dat Vermaning het vondstcomplex Hijken aanvankelijk had verzwegen, sprak daarover zijn teleurstelling uit en verklaarde in één adem dat het BAI veel waardering had voor amateurarcheologen die in het veld vondsten deden, want dat wetenschappers daar zelf geen tijd voor hadden. Het BAI had dan ook een prettige samenwerking met de amateurs (behalve met de lastige Vermaning). Het loflied op de amateurs staat in schrille tegenstelling tot zijn artikel van 1974 samen met Stapert in *Natuur en Techniek*, waarin die 'steentjeszoekers' worden beschreven als een stelletje dwazen die het zoeken fanatiek beoefenen als een sport zonder spelregels, waarbij alles geoorloofd is (Stapert en Waterbolk, 1974, Van der Lee, 2005). Waterbolk noemt Vermaning in zijn commentaar op het aanvankelijk verzwijgen van Hijken een gespleten persoonlijkheid, maar deze twee stellingnamen over amateurs zou men ook niet van een en dezelfde persoon verwachten.

Op pagina 71 en in de tijdlijn op pagina 146 wordt opgemerkt, dat de twijfel van Stapert aan de echtheid van de Vermaningvondsten zich al over een langere periode had uitgestrekt, maar dat is niet juist. Nog in de maand voordat de beruchte persconferentie van 10 maart werd gegeven verscheen van zijn hand nog een artikel waarin de vondsten als echt en belangrijk werden gepresenteerd (Stapert, 1975). Nee, toen de vrees voor vervalsing even plotseling opkwam

Omslag van het boek over Vermaning

als een onweersbui werd hals-over-kop aan prof. W. Glasbergen, voorzitter van de SNA, advies gevraagd hoe te handelen. Die adviseerde dat de Groningers, wilden ze nog iets van hun gezicht reddend, er in elk geval voor moesten zorgen dat ze eerder in de publiciteit zouden treden dan Vermaning dat eventueel zou doen. Er werd namelijk gevreesd dat die – op de hoogte van het feit dat Stapert met een onderzoek van het Hijkenmateriaal bezig was – zelf weer eens een persconferentie zou kunnen beleggen en daar met veel bravoure bekend maken dat hij die kamergeleerden allemaal bij de neus had genomen met zelfgemaakte artefacten en dat ze daar ingetrapt waren; een absurde veronderstelling natuurlijk, maar het zette ze wel aan tot overhaast handelen. In het boek wordt terecht opgemerkt dat alles wat fout kon gaan bij de persconferentie van 10 maart 1975 ook werkelijk fout ging. Het overhaaste rapport van Stapert moest acht dagen later al door een nieuw worden vervangen en zijn eindrapport voor het gerechtshof valt nauwelijks nog te vergelijken met de twee eerdere versies. Ook bij de arrestatie van Tjerk en de huiszoeking ging er heel veel mis. Het boek vermeldt niet dat Stapert zelf enthousiast aan deze huiszoeking deelnam, hoewel hij daar letterlijk en figuurlijk niets te zoeken had.

Het heeft mij altijd verwonderd, hoe door het BAI de kwaliteit van de ‘vervalsingen’ wordt ingeschat. Naargelang dat het beste uitkomt wordt de ene keer gesproken over het ‘raffinement van de vervalsingen’ (*Waterbolk*, pagina 71) en de andere keer van ‘een paar kleine prutsers’ (Stapert, in *Waterbolk* 2003).

Op pagina 78/79 worden de conclusies uit het definitieve rapport van Stapert samengevat. Tijdens het proces in Leeuwarden werden die conclusies door de verdediging, met name door Ad Wouters en Piet Beersma, zodanig onderuitgehaald dat ze voor het hof geen aanleiding waren om Vermaning schuldig te achten. Onder punt 2 wordt door de schrijvers het verschijnsel ‘windlak’ nog steeds beschreven als een gevolg van slijtage door een combinatie van wind en stuifzand, maar proeven door Govert van Noort aan het strand van Texel hebben afdoende aangetoond dat het oppervlak daardoor alleen maar dof wordt in plaats van glanzend en dat die glans bestaat uit een door de natuur opgebracht laagje hyaliet (*Van Noort*, 1996/97). Hij staat in die mening geenszins alleen, want buitenlandse onderzoekers van naam hebben dat al herhaaldelijk gepubliceerd. Het wordt tijd dat dit windlaksprookje nu eindelijk eens verdwijnt uit de Nederlandse archeologische literatuur.

Op pagina 84 wordt beschreven hoe in de rechtszaal in Leeuwarden in eerste instantie een stukje werd afgeslagen van de Leemdijkbijl (*analyse d’écaillement*) om aan te tonen dat dit artefact gepatineerd was en dus oud. De schrijvers vermelden dat advocaat Van der Molen aan dr. Ernst Groeneveld van het Gerechtelijk Laboratorium zou hebben gevraagd om een reactie. Dat is niet juist: Groeneveld kreeg daartoe opdracht van president mr. Jan Beversluis. Het leidde tot een onwaardige vertoning van Groeneveld, die zich op alle mogelijke manieren aan die opdracht probeerde te onttrekken. Hij bleef zitten en zei:

“Meneer de president, ik ben niet zo deskundig op dat gebied”. (Dat was bij de verdediging al lang bekend, maar het had hem er niet van weerhouden een negatief rapport over de Vermaningvondsten in te dienen. Dat rapport was overigens – zoals hijzelf schrijft – ‘gestuurd’ door Stapert, die hem door procureur-generaal mr. Harrie Addens ter assistentie was toegewezen. Juridisch gezien was dit een enormiteit waar men zich in een bananenrepubliek zelfs voor zou schamen: de beschuldiger mocht zelf het ‘onafhankelijk’ onderzoek door het Gerechtelijk Laboratorium naar zijn hand zetten). Maar de president accepteerde de uitvlucht niet.

“Dat is ook niet noodzakelijk, meneer Groeneveld, u hoeft het hof alleen maar te vertellen wat u ziet”.

“Ja maar, meneer de president, ik vind het zo’n goocheltruc”.

“Hoor eens hier, meneer Groeneveld, of u dat een goocheltruc vindt of niet is niet relevant. U hoeft alleen maar te zeggen wat u ziet”.

Groeneveld stond op en ging schoorvoetend naar de advocaat die hem de vuistbijl overhandigde. Hij stond er even mee te draaien en zei niets. De president werd ongeduldig:

“Meneer Groeneveld, hoe is het nu?”

“Meneer de president, ik vind het zo moeilijk, ik weet het ook niet zo precies”.

Maar toen was het geduld van de rechter definitief op en hij sommeerde:

“Meneer Groeneveld, u zegt nu aan het hof: ziet u verschil of ziet u geen verschil tussen het oorspronkelijk oppervlak en het nieuw ontstane vlak?”

Pas toen gaf Groeneveld toe dat hij inderdaad verschil zag.

Vervolgens werd Stapert om zijn mening gevraagd. Hij hing een ingewikkeld onzinverhaal op en beweerde dat lichtbreking door ultramicroscopische stofdeeltjes van het afgeslagen stuk, die aan het nieuwe vlak zouden kleven, de schijn zou worden gewekt als zou er kleurverschil zijn. Dit werd meteen ontzenuwd door dr. ir. Doeko Goosen, lid van de vriendenclub Vermaning, die de advocaat een kattenbelletje in de hand stopte met de mededeling dat vuursteen een inerte materie is zonder cohesie en adhesie met het eigen stof. Daarna was de beurt aan dr. Gerhard Bosinski en die was sluw. Hij stelde namelijk dat de Leemdijkbijl uit gele vuursteen was gemaakt en die kende hij uit zijn archeologische praktijk in Duitsland niet, wél zwarte. Hij zou daarom de proef graag herhaald willen zien op de zwarte vuistbijl van Hoogersmilde. (Die smoes over gele vuursteen was overigens een pertinente leugen onder ede. In zijn publicatie van zijn opgraving Rheindahlen Westwand, Ziegelei Dreesen, presenteerde hij de nodige midden-paleolithen van *honiggebe* vuursteen (*Bosinski*, 1966).

Maar echt zwarte vuursteen patineert niet en dan zou er hooguit verschil in glans zijn, wat gemakkelijker te ontkennen zou zijn. De getuigen-deskundigen waarschuwden de advocaat voor deze valstrik, maar die vond dat het weigeren van de extra proef als een teken van zwakte zou worden uitgelegd. Daarom werd de zitting onderbroken om toestemming aan de eigenaren te vragen voor de proef. Dr. O.H. Harsema werd daarmee belast. Na de hervatting werd aan Ad Wouters gevraagd, ook op deze vuistbijl een *écaillement* toe te passen, maar die wilde dat niet op zich nemen omdat hij die proef niet had aangevraagd en hij niet nóg meer Nederlands cultuurbezit moedwillig wilde beschadigen. Hij vond dat Bosinski het zelf zou moeten doen, maar die wilde dat ook niet, zodat tenslotte Wouters door de president werd verplicht. Na het afslaan van een forse scherf riep Ad enthousiast uit: *“En ze heeft nog patina ook!”* Er ging applaus op in de rechtszaal, tot groot ongenoegen van president Beversluis, die dreigde de publieke tribune te ontruimen als dit nog eens zou gebeuren. En prof. Waterbolk verzuchtte: *“Het was de mooiste die we hadden...”*

Opnieuw moesten de tegenstanders van Vermaning hun mening geven. Dr. Groeneveld gaf toe dat hij verschil zag, Stapert kwam weer met zijn al eerder rechtgezet onzinverhaal en Bosinski zag (natuurlijk) geen verschil. De verdediging vroeg toen of de president zelf eens wilde komen kijken. Die strompelde van zijn hoge standplaats naar beneden, bekeek het resultaat en zei alleen: *“Ik heb voldoende gezien”.* Hij staakte onmiddellijk de ondervragingen en sloot de zitting. Toen we daarna zoals gebruikelijk ook afscheid namen van onze opponenten, heb ik vriendelijk tegen Bosinski gezegd te hopen dat hij bij onze volgende ontmoeting een bril zou dragen...

Detailfoto Wouters van de geëcailleerde Leemdijsbijl.

Bron: *Archaeologische Berichten* 7, p. 112.

Waarom ben ik zo uitvoerig op de gang van zaken rond de *écaillements* ingegaan?

Het antwoord luidt: omdat hier voor mij het grootste pijnpunt ligt met betrekking tot het boek van Wijnand van der Sanden en Anja Schuring. Zij beelden namelijk op pagina 85 foto's af van de twee geëcailleerde vuistbijlen, foto's gemaakt door Jaap Beuker, maar die zijn zodanig gemanipuleerd dat de door de afsplinteringen ontstane kleurverschillen vrijwel volledig zijn weggewerkt. Het is overigens niet de eerste keer dat in het Drents Museum deze truc is toegepast. Op de avond voordat op 18 maart 1983 de tentoonstelling "Stille getuigen" over de Vermaningvondsten zou worden geopend, ontdekte een APAN-lid dat het door het *écaillement* ontstane nieuwe vlak op de Leemdijsbijl was besmeerd met een substantie die het kleurverschil tussen oud en nieuw zoveel mogelijk moest verdoezelen. De directeur, die van de provincie opdracht had om met betrekking tot de echtheidsvraag een strikt neutrale tentoonstelling in te richten gaf toen onmiddellijk opdracht, de opgesmeerde prut te verwijderen. Wat nu met de foto's is uitgehaald is minstens even kwalijk en verwerpelijk. Eigenlijk is het jammer dat we de foto's uit het boek wegens auteursrechten niet ter vergelijking kunnen plaatsen naast die van Ad Wouters. Hij maakte ze in 1979 met zijn voortreffelijke Hasselblatt camera zonder enige vorm van nabewerking en publiceerde ze in *Archaeologische Berichten* 7 op pagina 112 en 113 (Wouters, 1980), nadat hij het jaar daarvoor al een groot artikel had gebracht over de gang van zaken rond de *écaillements* (Wouters, 1979).

Op pagina 91 is sprake van het boek 'De waarheid over Tjerk Vermaning', dat kort voor het hoger beroep in Leeuwarden gereedkwam en waarvan het leeuwendeel vrijwel meteen door een van de schrijvers werd opgekocht om te worden vernietigd, nadat hij door zijn

werkgever onder druk zou zijn gezet. In feite werd de werkgever zelf gechanteerd. Het kostte de auteur van dat ene artikel in het boek een bedrag van 14.000 gulden en hij hoopte die terug te kunnen krijgen van het Vermaningfonds, dat voor de verdediging van Tjerk was ingesteld (Wouters, 1999). Dat fonds was daartoe niet in staat: er zat maar 2000 gulden in en die waren broodnodig voor allerlei kosten rond de zaak zelf. De chanteur bereikte maar ten dele zijn doel, want al degenen die op het boek hadden ingetekend hadden het al van de uitgever via de post ontvangen en bovendien had Ewold Horn twee dozen met elk 50 stuks bij de uitgeverij opgehaald. Hij stond ze in de hal van het gerechtshof te verkopen. Op pagina 92 staat dat Caspar Franssen en Ad Wouters de eersten zouden zijn geweest die het voor Vermaning opnamen, maar die eer komt toe aan Ewold Horn, de directeur-eigenaar van het Natuurhistorisch Museum in Drouwenzand.

Op pagina 95 wordt melding gemaakt van het bezoek dat de Duitse steentijdarcheoloog dr. h.c. Alfred Rust met een collega bracht aan een aantal vindplaatsen in de stuwwallen, begeleid door leden van de APAN. De amateur Rust, van huis uit elektricien, had zich door zelfstudie ontwikkeld tot een van de grootste Duitse experts op het gebied van het paleolithicum en hij had daarvoor een eredoctoraat aan de universiteit van Hamburg gekregen. Daarom was hij voor Tjerk Vermaning een lichtend voorbeeld. In het boek worden zijn onderzoeken in Syrië en vooral in Noord-Duitsland genoemd. Zijn uitgebreide publicaties over Stellmoor (Hamburgcultuur) en Ahrensburg zijn nog steeds erg gezocht. Wat de schrijvers niet konden weten: de 80-jarige Rust was bij zijn bezoek aan de vindplaats Ede II – Lunteren tot tranen toe geroerd, omdat de vondsten van de daar door de APAN onder levensgevaarlijke omstandigheden uitgevoerde opgraving van een halve dag zijn gelijk bevestigden. Hij had namelijk destijds bij de vindplaats van de beroemde onderkaak van Mauer heel primitieve stenen werktuigen ontdekt, maar de Duitse beroepscollega's zagen die als eolieten en bespotten ze achter de hand met de benaming 'Rustolieten'.

Dat de oudste vondsten uit Denemarken hooguit 15.000 jaar oud zouden zijn (pagina 106) waag ik te betwijfelen. Er zijn meldingen geweest van vuistbijlen uit Jutland, gevonden door de gebroeders Boysen. Zelf vond ik op de vindplaats Hulkærgård in Kindby op het eiland Sealland een fraaie trekker die in buffertechniek is vervaardigd en die naar mijn mening zo'n 450.000 jaar oud zal zijn.

Op bladzijde 128 staat vermeld dat het door de APAN met spanning tegemoetgezichte verslag van dr. Henk Kars over zijn onderzoek van de Vermaningvondsten nooit is verschenen. Formeel is dat juist, maar het is slechts een halve waarheid. In het jaarverslag van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek van 1988 stond namelijk te lezen dat Kars de echtheid van de Leemdijsbijl had vastgesteld en dat hij met zijn onderzoek verder zou gaan. Dat veroorzaakte bij de tegenstanders paniek, want een petroloog als Kars kon je nu eenmaal niet doodzwijgen alsof het een amateurje was. De oplossing voor het probleem was even eenvoudig als geniaal: Kars kreeg meteen een leerstoel aangeboden aan een universiteit in Amsterdam en toen had hij 'vanzelfsprekend' geen tijd meer om met het onderzoek van de vuistbijl van Hoogersmilde en het vondstencomplex Eemster verder te gaan. Wie was het ook weer die zei dat je geen professor wordt door je kennis, maar door je kennissen? En in 2004 was Kars solidair met zijn nieuwverworven vrienden die een na-onderzoek op Eemster om zeep wisten te helpen (Geertsma, 2004/2005). Dat gebeurde op een manier die, zoals een. Belgische steentijdarcheoloog mij mailde, niets te maken had

Foto Wouters van de geëcailleerde vuistbijl van Hoogersmilde.
Bron: *Archaeologische Berichten* 7, p. 113.

met wetenschap en alles met pretenties. Een lid van het kwartet werd er zelfs voor bij zijn directeur op het matje geroepen.

Op pagina 130 wordt alvast de omslag van het boek “*Valsheid in gesteente*” afgebeeld. Het zou half 2018 verschijnen, maar werd voor de zoveelste keer sinds de jaren negentig uitgesteld. Het zal ongetwijfeld meer aanleiding geven tot commentaar dan boek van Wijnand van der Sanden en Anja Schuring, maar ik ga ervan uit dat dit door anderen binnen de APAN zal worden verzorgd.

De na het ‘Vermaningstijdperk’ ontdekte nieuwe vondstcomplexen uit het midden-paleolithicum, waarvan op pagina 131 sprake is, zoals Mander en Peest A en B, worden in omvang verre overtroffen door de concentratie van Esbeek in Noord-Brabant, ontdekt door Piet van Gisbergen en begeleid door dr. Eelco Rensink. Daar staat tegenover dat het in 2013 door wethouder Huib van Olden van ’s-Hertogenbosch met zoveel tamtam in een persconferentie aangekondigde Neanderthaler jachtkamp aan de Hekellaan (het oudste, mooiste, grootste, meest noordelijke, meest gave, met honderden stenen werktuigen, unieke, van Europees belang) in werkelijkheid een selectieve keuze betreft van baggervondsten uit de Dommel en de Aa, die ter plaatse met het slib rond 1900 door de baggerschuit ‘De Vecht’ in de voormalige stadsgracht zijn gedumpt. Het bevatte daarnaast materiaal uit alle prehistorische en deels historische tijdperken en botten die qua datering moeilijk op één lijn te brengen zijn met de stenen werktuigen. Arme prof. dr. Alexander Verpoorte, die de opdracht kreeg daarvan iets zinnigs te maken. Het onderzoek

naar het tijdperk van de Neanderthaler blijft een fascinerende bezigheid...

Concluderend mag ik stellen dat, rekening houdend met de hierboven gemaakte kanttekeningen, het boek van Wijnand van der Sanden en Anja Schuring beslist een aanwinst is en de moeite waard om te worden aangeschaft.

Literatuur:

P. Beersma, 1979: De “onjuistheid” van de vindplaatsopgaven van Tjerk Vermaning. *Archaeologische Berichten* 5, pp 49-51. **Gerhard Bosinski**, 1966: Der paläolithische Fundplatz Rheindahlen, Stadtkreis Mönchengladbach. *Prähistorische Zeitschrift* 43/44, pp 312-316. **K. Geertsma**, 2004/2005: De vondstmelding van Eemster in 2003; de valsverklaring in 2004; de voorgeschiedenis en “aftermath”. *APAN/Extern* 11, pp 17-27. **Anton van der Lee**, 1990: De echtheid van de Leemdijskijl wetenschappelijk aangetoond. *Archeologie* 2, pp 148-149. **Anton van der Lee**, 1994: De vervalsingen van Leuvenum, 1933. *APAN/Extern* 4, pp 55-58. **Anton van der Lee**, 2005: De zwanenzang van professor H.T. Waterbolk: een compositie in dissonanten. *APAN/Extern* 11, pp 3-9. **G.J. van Noort**, 1996/97: De vorming van “Hyalith-glas” in de tijd geplaatst, of de ontmythologisering van het begrip “windlak”. *APAN/Extern* 6, pp 50-66. **D. Stapert & H.T. Waterbolk**, 1974: Midden-paleolithische vondsten I en II. *Natuur en Techniek* 42, pp 25-39 en 144-160. **Drs. D. Stapert**, 1975: Paleolithicum. In: Dr. G.J. Verwers (red.): *Noord-Brabant in Pre- en Protohistorie*. Oosterhout. **Leo Verhart**, 1995: *List en bedrog. Vervalsingen in de Nederlandse archeologie*. Utrecht. **H.T. Waterbolk**, (maart) 1976: De ‘steentijdvondsten’ van Tj. Vermaning. *Toelichting op de gang van zaken bij de beoordeling en verwerving*. **H.T. Waterbolk**, 2003: *Scherpe stenen op mijn pad*. Deining rond het onderzoek van de steentijd in Nederland. Groningen. **A.M. Wouters**, 1979: De Leemdijskijl, de bewogen geschiedenis van een Drentse vuistbijl. *Archaeologische Berichten* 5, pp 52-92. **A.M. Wouters**, 1980: De Leemdijskijl, de bewogen geschiedenis van een Drentse vuistbijl II. *Archaeologische Berichten* 7, pp 107-116.

ARNOLD CARMIGGELT: ‘GEHEIMZINNIGHEID IS ZIJN FORT’. ASSIEN BOHMERS, 1912-1988

Uitgeverij Eburon, Utrecht, 2019 ISBN 978-94-6301-239-3, € 34,00.

Arnold Carmiggelt is hoofd van BOOR, de stads-archeologische dienst van de gemeente Rotterdam. Het boek verscheen eerder als dissertatie, waarop de schrijver op 7 november 2019 promoveerde aan de Universiteit van Groningen. Het betreft de biografie van de steentijdspecialist dr. A. Bohmers, die in Amsterdam geologie studeerde, later overstapte naar paleontologie en daarin doctoreerde, waarna hij in Duitsland als archeoloog ging werken bij het onder de SS ressorterende Institut für Ahnenerbe, dat rechtstreeks door Himmler werd aangestuurd. Zijn directe chef was de zakelijk leider van Ahnenerbe Wolfram Sievers, die bij de Neurenbergprocessen ter dood werd veroordeeld en terechtgesteld omdat hij als verantwoordelijke werd beschouwd voor medische experimenten op gevangenen. Bohmers werd geen lid van de SS, maar door toedoen van Sievers kon hij desondanks voor Ahnenerbe blijven werken. Beiden waren lid van de Hielscherkreis rond Friedrich Hielscher, een charismatische publicist en politiek spreker. Hij en zijn aanhangers waren voorstander van een federaal Europa op basis van oude stamverbanden en als zodanig tegenstanders van de centralistische opvattingen van Hitler. Bohmers vertegenwoordigde in deze groepering de Friezen en hij profileerde zich als de voorvechter voor een hereniging van Friesland, Groningen en het Duitse Oost-Friesland. Na de oorlog presenteerde de Hielscherkreis zich als verzetsgroep, die ook betrokken zou zijn geweest bij de aanslag op Hitler, maar dat is nooit helemaal duidelijk geworden.

Bohmers werd in 1943 door toedoen van de SS benoemd tot privaatdocent in Groningen, waar hij een goede verstandhouding had met dr. A.E. van Giffen. Tegen het einde van de oorlog dook hij onder in Zwolle omdat de Duitsers hem wantrouwden - Sievers voerde in Neurenberg tot zijn verdediging aan dat hij Bohmers daarvoor had gewaarschuwd - en na de bevrijding werd hij geïnterneerd. Er volgden onderzoeken i.v.m. de verdenking dat hij een spion voor Duitsland zou zijn geweest, maar dat bleek nergens uit en vandaar dat hij werd vrijgesproken, waarna hij door Van Giffen werd benoemd tot conservator bij het B.A.I. Hij was in Nederland de enige specialist op het gebied van paleolithicum en mesolithicum. Ook in het buitenland werd hij gewaardeerd vanwege zijn baanbrekende ideeën over opgraven in vakken van een vierkante meter met nauwkeurige vondstregistratie, toepassing van lakprofielen en gebruikmaking van de pollenanalyse. Hiervoor stonden de opgravingen model, die hij onder Ahnenerbe uitvoerde in de Weinberghöhlen van Mauern en in Dólni Vestonice in Moravië. In Nederland groef hij in die periode de Hamburgvindplaats Ureterp op. Na de oorlog vestigde hij de aandacht op zich door zijn statistische vergelijking van vondstgroepen. Hij werkte daarbij samen met amateurs als Ad Wouters en Mr. Verheyleweghen uit Brussel, maar kwam niet verder dan enkele voorpublicaties. De geplande monografie over het jong-paleolithicum en mesolithicum in West-Europa verscheen nooit. Door toedoen van prof. Waterbolk werd hij in 1965 in Groningen geschorst wegens illegaal wapenbezit. Dat gebeurde op de dag dat hij de vondsten van Tjerk Vermaning uit Hoogersmilde even globaal had kunnen bekijken. Hij vroeg eervol ontslag, dat hem per 1 januari 1967 werd verleend, waarna hij zich volledig uit de archeologie terugtrok. Hij overleed in 1988 in Zweden.

De biografie, waaraan Carmiggelt veertien jaar intensief werkte, is

een monumentaal boekwerk geworden en hoewel ik niet graag grote woorden als ‘meesterwerk’ gebruik, kan ik er geen andere kwalificatie aan geven. Werkelijk alles, tot in de kleinste details, is door de auteur nagetrokken door uitgebreid archiefonderzoek, ook in Duitsland, en door interviews met talrijke tijdgenoten en collega's van Bohmers, zijn kinderen en nakomelingen van vroegere vrienden en bekenden. Het was geen sinecure. Bohmers was een complexe persoonlijkheid: niet alleen een archeoloog, maar ook een kunstenaar op het gebied van houtsnijden, tekenen en schilderen, een verzamelaar, een filosoof, maar boven alles een geheimzinnige, weinig toegankelijke, ondiplomatieke figuur zonder empathie, wel een echte wetenschapper met hoge ambities, echter een eenzaam mens die niet begrepen werd en die zijn leven lang te maken heeft gehad met verdachtmakingen, vooral met betrekking tot zijn oorlogsverleden, maar ook rond de zaak Vermaning en de Vikingschat van Winsum. Volgens een van zijn nakomelingen, een psycholoog, leed hij onder het syndroom van Asperger en de samensteller van de biografie kan zich daar wel in vinden.

Alles bijeen bevat het boek ook een geweldig stuk geschiedschrijving van de archeologie-beoefening in Nederland en daarbuiten. Dat is een fascinerende geschiedenis en archeologen van naam in ons land zoals Jan-Albert Bakker (1935) en Ina Isings (1919-2018) hebben zich bijzonder ingespannen om die geschiedenis zoveel mogelijk vast te leggen. Mij heeft dat aspect van de archeologie ook altijd erg geïnteresseerd, te meer omdat ik een groot stuk ervan zelf in de laatste zeventig jaar nog heb meegemaakt. Het werk van Arnold Carmiggelt is veel meer dan een biografie van een overleden archeoloog. Het geeft een haarscherpe analyse van de gespannen verhoudingen, intriges en conflicten, waar deze wetenschap kennelijk niet buiten kan en waarover ik in het verleden wel ooit heb geschreven: ‘Als twee archeologen het met elkaar eens zijn, dan is een van de twee geen archeoloog’. De prettige schrijfstijl van Carmiggelt verhoogt nog eens het genoegen bij het kennismaken van deze boeiende geschiedenis.

Voor de APAN is met name interessant, dat in deze dissertatie de hypothese van prof. Waterbolk over het grote complot Vermaning, waarbij Bohmers als boze genius achter de ‘vervalsingen’, Wouters als de maker ervan en Vermaning als degene die ze verstopte en die daarna met bravoure als vinder optrad definitief naar het rijk der fabelen wordt verwezen, evenals betrokkenheid bij de vervalsingen van de Vikingschat van Winsum. Carmiggelt schrijft op pagina 530: *“Hopelijk heeft het voorgaande duidelijk gemaakt dat hun vader (Bohmers, vdL) niets te maken heeft gehad met de zaak Vermaning en de Vikingschat van Winsum en dat het – inderdaad – allemaal ongefundeerde verdachtmakingen zijn geweest. Zoals hij tot het einde volgehouden heeft”*.

Niettemin, de Vermaningvondsten worden door de schrijver wel als vervalsingen gepresenteerd, maar zoals we weten staat hij daar in niet alleen en je kunt hem ook niet kwalijk nemen wanneer hij als niet specialist op het gebied van het paleolithicum – zijn specialisatie is nu eenmaal stadsarcheologie – de mainstream volgt van diegenen die geacht worden of menen er wel verstand van te hebben. Wanneer hij op pagina 162 stelt dat de vroegste vondsten van Europa ruim een miljoen jaar oud zijn, dan ziet hij voorbij aan Dmanisi in Georgië van 1,8 miljoen jaar oud met o.a. vijf complete schedels van homo erectus, opgegraven sinds 1991 door Lordkipanidze en Gerhardt Bosinski, evenals de 1,7 miljoen jaar oude vondsten bij de Engelsen kust (Cromer van John Reid Moir en die van West Runton door Ab Lagerweij en zijn werkgroep). De oudste vondsten van de moderne mens in Nederland zouden ongeveer 15.000 jaar oud zijn,

maar we kennen ook vondsten uit het Aurignacien (beschreven door Jan Driessens) en uit het Gravettien (bijvoorbeeld van Bovenste Bos, Epen), die dubbel zo oud zijn. En graaf Napoleon-Henri Begouën (1863-1956), eigenaar van de door zijn drie zonen in 1914 ontdekte grot Trois Frères, heeft gelukkig niet meer gelezen dat hij in dit boek als ‘een boer’ wordt weggezet die Bohmers op voorspraak van abbé Breuil toestemming gaf om de zorgvuldig voor het publiek afgeschermd grot te bezoeken.

De biografie bevat ook een aantal verdachtmakingen met betrekking tot vervalsingen door mijn leermeester Ad Wouters. Natuurlijk, ik zal de laatste zijn die hem in dit opzicht als een lam zonder smet zou willen presenteren. Zo heb ik bijvoorbeeld in *Archeologie* 13 de Creswell-vindplaats Drunen 1B als een mystificatie ontmaskerd. Wouters heeft natuurlijk de problemen grotendeels over zichzelf afgeroepen door de dwaze actie Vessem 12, maar het gaat te ver om als gevolg daarvan meteen maar alles wat hij goed heeft gedaan ook ongenueanceerd bij het grove huisvuil te zetten. Hij heeft er evenals Bohmers minstens recht op, dat geen aantoonbaar onterechte beschuldigingen worden uitgebracht. Zo wordt op pagina 562 de danseres van Geldrop nadrukkelijk een vondst van Wouters genoemd, terwijl hij er totaal niets mee te maken heeft gehad. De retouchoir is destijds opgegraven door Jan Groels in een door hem op verzoek van Bohmers gegraven proefsleuf, maar de vinder heeft de gravure niet opgemerkt en de vondsten naar Groningen opgestuurd. Een paar dagen later werd hij door Jan de Vries opgebeld met de geheimzinnige mededeling dat hij een heel bijzondere vondst had gedaan. Als de gravure een vervalsing zou zijn, dan zou De Vries daarvoor hooguit in aanmerking komen. Over de beschuldiging door de Eindhovense amateur René Merckx dat Wouters de vervalser zou zijn werden nota bene twee rechtszaken gevoerd,

waarbij in de strafrechtelijke procedure Merckx werd veroordeeld tot een boete van 50 gulden – opzettelijk het maximumbedrag waartegen niet in beroep kon worden gegaan, om zo de naam van Wouters nog meer te beschadigen – en een civiele procedure, waarbij de beschuldiger werd veroordeeld tot het betalen van 8.000 gulden schadevergoeding aan Wouters. Dat bedrag werd nooit betaald en Wouters wilde het niet laten inhouden op de uitkering van Merckx, maar die begroef wel uit voorzorg zijn collectie uit vrees voor confiscatie en stopte onmiddellijk met zijn rijdend museum. Ook vernielde hij met een voorhamer de vitrine in het Noord-Brabants Museum, waarin de vondst werd geëxposeerd! Pieter Dijkstra en Jan Groels verdedigden later in *Archaeologische Berichten* 14 de echtheid van de gravure, o.a. met het ijzersterke argument, dat zich in een van de gegraveerde lijnen, onder bij het linkerbeen, een ijzerkorrel had vast geëst. Het is mij een volslagen raadsel, waarom het danseresje altijd met zoveel agressie is benaderd. Loopt iedereen in optocht achter het invalide stilistische argument van Stapert aan, dat de vondst verdacht is omdat er nooit eerder een vergelijkbare gravure was gevonden? Met zo’n instelling zal de wetenschap van de archeologie weinig vorderingen maken.

Resumerend: naar mijn overtuiging is de biografie Bohmers een welkome verrijking voor de archeologische wereld. Wanneer er een prijs zou bestaan voor biografieën, dan zou die aan dit werk moeten worden toegekend. De samensteller heeft duidelijk met succes een onpartijdige opstelling ten opzichte van zijn hoofdpersoon nagestreefd en bij zijn research niets aan het toeval overgelaten. Veertien jaar werk kostte dat, samengevat in bijna 700 pagina’s. Al degenen die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van de archeologie in de vorige eeuw zouden er kennis van moeten nemen. Een gelukwens aan de samensteller van deze dissertatie is dan ook op zijn plaats.

